

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓

เรื่องกรุงเก่า

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

๓๕
๓๕
พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๔

๑๕๙.๓๐๓

ปี ๒๔๗ ปบ

๙๖๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓

เรื่องกรุงเก่า

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

คำนำ

ในการพระราชทานเพลิงศพ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พระ
เทชะคุปต์) เจ้าภาพและบรรดาผู้ที่เคารพนับถือ ในพระยาโบราณ
ราชธานินทร์ ประสงค์จะให้หนังสือสำหรับแจกเป็นที่ระลึก จึงแจ้ง
ความประสงค์มายังกรมศิลปากร

กรมศิลปากรมีความยินดี ที่ได้มีโอกาสกระทำปฏิการ โดย
จัดทำหนังสือสำหรับพิมพ์ในครั้งนี้ เพราะพระยาโบราณราชธานินทร์
เคยเป็นอุปนายกแผนกโบราณคดีในราชบัณฑิตยสภา และเป็นผู้
มีอุปการะคุณแก่กรมศิลปากรด้วยผู้หนึ่ง คราวใดที่เจ้าหน้าที่ใน
กรมศิลปากรไปสอบถามความรู้อันเกี่ยวข้องกับโบราณคดี พระยา
โบราณราชธานินทร์ก็เต็มใจชี้แจงให้เสมอทุกคราว ถ้าว่าโดย
เฉพาะในเรื่องภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา ก็เห็นระหาผู้ที่มีความรู้
เชี่ยวชาญเสมอด้วยพระยาโบราณราชธานินทร์ได้ยาก ความรู้
ในทางโบราณคดีที่ทราบกันอยู่ในเวลานี้ก็มีอยู่มาก ที่พระยาโบราณ
ราชธานินทร์เป็นผู้สอยส่วนค้นพบมา เพราะฉะนั้นจึงเป็นการสมควร
ที่จะรวบรวมเรื่องโบราณคดี ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์ได้
เรียบเรียงไว้ พิมพ์ร่วมเป็นเล่มเดียวจัดเข้าในลำดับประชุมพงศาวดาร
ภาคที่ ๖๓ เพื่อเป็นเกียรติยศเชิดชูคุณงามความดีที่พระยาโบราณ
ราชธานินทร์ ได้ ให้ความสำคัญพยายามค้นคว้า และนำมาเผยแพร่ให้เป็น
ประโยชน์แก่อกุลความรู้ ซึ่งนักศึกษารุ่นทุกท่านคงยินดีอนุโมทนา

(๒)

เรื่องพิมพ์อยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ นั้น คือ

(๑) เรื่องแก้คดีพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์ แต่งขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง มูลเหตุของเรื่องนี้มาอย่างไรไม่ปรากฏ กรมศิลปากรจึงได้กราบทูลถามสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๖

(๒) ได้ทรงพระกรุณาประทานคำอธิบาย ทั้งที่ลงพิมพ์ไว้ข้างหน้าของเรื่องนี้ และกรมศิลปากรขอพระบาทสมเด็จพระคุณสมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นไว้ในต้นด้วย

(๓) คำานกรงเกล้า ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์เรียบเรียงพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายในงานพระราชพิธีรัชมงคล เมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ได้ชี้แจงข้อสำคัญไว้ในคำนำหนังสือที่พิมพ์คราวนั้นด้วย ว่าเป็นการคิดเรียบเรียงขึ้นตามหลักที่ได้ในระหว่างเวลาว่างตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ซึ่งเป็นเวลากำลังฉุกฉามเวลาน้อย ไม่พอที่จะตรวจสอบกับตำราทั้งหมดให้ละเอียดได้ ทั้งการพิมพ์ก็เร่งรัดที่จะให้แล้วเร็วทันงานพระราชพิธีรัชมงคล และการที่ทำได้โดยเรียบร้อยนั้น ก็ย่อมจะมีที่ผิดพลาดอยู่เป็นธรรมดา

คิดเวลาดังแต่พระยาโบราณราชธานินทร์ พิมพ์คำานกรงเกล้าทูลเกล้าฯ ถวายในครั้งนั้น ล่วงมาถึงบัดนี้ได้ ๒๙ ปีแล้ว การสืบสวนค้นคว้าในทางโบราณคดีก็คืบหน้ามาโดยลำดับ ขามีข้อแตกต่างกันบ้าง ถึงกระนั้น หนังสือคำานกรงเกล้าก็ยังคงเป็นประโยชน์ในการศึกษาโบราณคดีอยู่เป็นอันมาก

(๓)

(๔) อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา ซึ่งมีคำวินิจฉัยของ
พระยาโบราณราชธานินทร์

เรื่องอธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระ
ตำรงราชานภาพ ทรงชี้แจงไว้ในคำนำฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ ว่า

“กันจะยได้มาในหนังสือมรดก ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
พระนเรศวรฤทธิ ซึ่งพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าในกรม พร้อมพระ
ทฤทัยกันถวายแด่ทูลพระสมุทสำหรับพระนคร พิจารณาเหตุเห็นเป็นค
ณะยัเทียมแท้ มิได้มีผู้ใดแก้ไขเพิ่มเติมให้วิปลาศ มีเรื่องใน
หนังสือเป็น ๒ ตอน ตอนต้นเป็นเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา
อ้างไว้ข้างท้ายว่า เป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
เพลงยาวนี้มีหลักฐานควรเชื่อว่า แต่งเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็น
ราชธานี ถวายในคำให้การของชาวกรุงเก่า ที่พระม้ายับขึ้นไปถาม
คำให้การเมื่อเสวยกรุงศรีอยุธยา ใ้ก่กล่าวอ้างถึงแต่ข้อที่ว่าเป็น
พระราชนิพนธ์สมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น ไม่มีหลักฐานอย่างอื่น
นอกจากที่เขียนอ้างไว้กับเพลงยาว ประหลาดอยู่ที่เพลงยาวบทนี้
ยังมีผู้ต้องจำกันมาไว้แพร่หลายจนในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ แต่เรียก
กันว่า เพลงยาวพดด้วง”

“อีกเรื่องหนึ่ง คือเพลงยาวไป เป็นเรื่องพรรณนาถึงภูมิสถาน
พระนครศรีอยุธยา พิเคราะห์ที่ดูแล้วเห็นว่า ผู้แต่งเกิดทันสมัย
เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่มาแต่งหนังสือในกรุงรัตน
โกสินทร์”

(๔)

“ก็เรื่องภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เทชะคุปต์) ได้เอาเป็นอุทธาสวนตรวจตราโดยน้ำใจรักมากกว่า ๒๐ ปี ตั้งแต่ยังเป็นหลวงอนุรักษ์เขตร์ ขึ้นไปราชการอยู่ในมณฑลอยุธยา ตลอดมาจนได้เป็นตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล และเป็นอุปนายกแผนกโบราณคดีในราชบัณฑิตยสถานอยู่ทุกวันนี้ เมื่อข้าพเจ้าพบหนังสือเรื่องนี้ จึงได้คัดสำเนาส่งไปให้พระยาโบราณราชธานินทร์สอส่วนดู พระยาโบราณราชธานินทร์ มีแก้ไขแก่งคำวินิจฉัยขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ประกอบกับต้นฉบับที่ได้มา”

“หนังสือเรื่องนี้ พระยาโบราณราชธานินทร์ ได้พิมพ์ขึ้นทุกเกล้า ๆ ถวายในการพระราชพิธีสังเวยอภิศมาหาราช ที่พระราชวังกรุงศรีอยุธยาครั้งหนึ่งแล้ว แต่โดยมาก ผู้ที่รับแจกเป็นข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน กับข้าราชการหัวเมือง ยังหาผู้แพร่หลายไม่ และทั้งต่อมา พระยาโบราณราชธานินทร์ ก็ได้แต่งคำวินิจฉัยเพิ่มเติมและรวบรวมรูปโบราณสถานในพระนครศรีอยุธยา ซึ่งได้ถ่ายไว้มาเข้าบรรณเพื่อประกอบทั้งเรื่อง คงปรากฏอยู่ในสมุดเล่มนี้”

ในการพิมพ์คราวนี้ ได้พิมพ์พระวิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์แชกไว้ด้วย

อนึ่ง กรมศิลปากรขอชี้แจงไว้ในที่นี้ด้วย ว่าความรู้ทางโบราณคดีนั้น เป็นความรู้ที่ไม่ยุติ เพราะความรู้ในเรื่องเหล่านี้ อยู่กับการขุดค้นพบหลักฐานและสอส่วนพิจารณา อันไม่มีที่สิ้นสุด

(๕)

ถึงคราวค้นพบหลักฐานใหม่ ก็ย่อมมีการสนับสนุนเพิ่มเติมกัน
ต่อไปตามแนวทางของการตรวจสอบโบราณคดี เมื่อทราบความ
ถึงนั้นแล้ว การอ่านเรื่องโบราณคดีจึงจะได้ประโยชน์

กรมศิลปากร ขอเสนอโมทนาในกุศลที่เจ้าภาพและบรรดาผู้
เคารพนับถือได้พร้อมใจกันพิมพ์ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ นี้
ให้แพร่หลายสะดวกแก่การศึกษาทางโบราณคดี อันเป็นความ
พึงปรารถนาอย่างยิ่งประการหนึ่ง ขออำนาจกุศลนี้จึงเพิ่มพูนบุญ
โสมนัส และสุขสมบัติทั้งมวล แก่พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร
เทพะคุปต์) ผู้ได้พยายามเสาะค้นหาทางบำรุงความรู้โบราณคดี ที่
ชาติต้องการมานานแล้ว ให้สำเร็จเป็นข้อความถึงปรากฏอยู่ในเล่มนี้
เป็นต้น.

กรมศิลปากร

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๔

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

พ.ศ. ๒๔๑๔ - ๒๔๗๕

ประวัติ
พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)
เมื่อยังเยาว์

มหาอำมาตย์โท พระยาโบราณราชธานินทร์ สยามินทรภักดี
พริยพาหะ (พร เดชะคุปต์) ปช. ป.ม. ท.จ.ว. ร.ว. ร.ค.ม.
(ศิลป) รัตน (จ.ป.ร. ๓ ว.ป.ร. ๒ ป.ป.ร. ๓) รร (ทอง) ๑
องคมนตรี มหาเสวกโท (กิตติมศักดิ์) เกิดในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ
วันพุธที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นบุตรขุนฤทธิ
ครุณเสฐ (เดช เดชะคุปต์) สารวัตรใหญ่มหาดเล็กเวรฤทธิกับ
นางไผ่ ฤทธิครุณเสฐ มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๖ คน คือ

๑. หลวงประชุมบรรณสาร (พิน เดชะคุปต์) รัชมการ
กระทรวงกลาโหม (ยังรับบำนาญอยู่)

๒. พระยาพิพิธภักดี (เพิ่ม เดชะคุปต์) รัชมการกระทรวง
มหาดไทย ถึงอนิจกรรมแล้ว

๓. นางสาวโย เดชะคุปต์

๔. พระยาโบราณราชธานินทร์ ๑ (พร เดชะคุปต์) รัชมการ
กระทรวงมหาดไทย

๕. นางอภิรักษ์สมบัติ (เรือน กิจยรักษ์)

๖. นายพล เดชะคุปต์ ถึงแก่กรรมแล้ว

(๘)

บ้านบิดาอันเป็นที่เกิด อยู่เหนือวัดศรีศาการาม คลองบาง
กอกน้อย แขวงจังหวัดธนบุรี เมื่อยังเยาว์เริ่มศึกษาอักษรสมัยที่
สำนักวัดชีสาย บิดานำถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระบรม
เชษฐาธิราช เจ้าฟ้ามหาชิรินทศ สยามมกุฎราชกุมาร แล้วส่ง
เข้าเป็นนักเรียนที่โรงเรียนสราญรมย์ ศึกษาในสำนักพระยาศรี
สุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) อยู่ระยะหนึ่ง ถึงสมัยเมื่อ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ แต่ยังไม่ได้รับกรม
ทรงจัดการศึกษา บิดาจึงนำนายพรไปถวายฝากให้ทรงฝึกหัดตั้งแต่นั้น
ยังไม่ได้โกนจุก สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงทราบว่าเคยเล่า
เรียนมาบ้างแล้ว จึงโปรดให้ส่งเข้าเป็นนักเรียนโรงเรียนพระตำหนัก
สวนกุหลาบ อันเป็นโรงเรียนเพิ่งตั้งขึ้นสำหรับสอนวิชาชั้นสูงใน
สมัยนั้น แต่บิดาขอลาเขาไปโกนจุกและให้บวชเป็นสามเณรตาม
ประเพณีบ้านเมือง อยู่ณวัดมหาธาตุพรรษา ๑ แล้วจึงส่งกลับมาเข้า
โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ครั้นในโรงเรียน
พากันสรรเสริญว่าฉลาดมาแต่แรก เรียนอยู่สัก ๓ ปีก็สามารถสอบ
ไล่ได้วิชาบริบูรณ์ทั้งประโยค ๑ และประโยค ๒ ของโรงเรียนนั้นได้รับ
รางวัลชั้นสูงหลายครั้ง ครั้งหนึ่งเมื่อเข้าไปรับพระราชทานรางวัล
ต่อพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสถามว่า
“นายพรนี้เป็นลูกใคร” สมเด็จพระยาดำรงฯ กราบบังคมทูล
ให้ทรงทราบนามบิดา พระยาโบราณฯ ถึ้อกรณีครั้งนั้นเป็นคุณนิมิตร
มาตลอดอายุ ทั่ววัยเป็นวันแรกที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงรู้จัก

ประวัติเมื่อรับราชการในกรุงเทพ ฯ

ในเวลาเมื่อพระยาโบราณ ฯ สำเร็จการศึกษานั้น โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบกำลังเจริญ พวกผู้ศึกษาทั้งหลายเข้าเป็นนักเรียนมาก จนครูประจำโรงเรียนไม่พอจะสอน พระยาโบราณ ฯ (แก่น โอวาทสาร) อาจารย์ใหญ่ จึงชวนนักเรียนซึ่งสำเร็จการเรียนแล้วให้ช่วยเป็นครูชั่วคราว พระยาโบราณ ฯ ยอมอยู่ช่วยพระยาโอวาท จึงได้เป็น “ครู” เป็นตำแหน่งแรกที่เข้ารับราชการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ แต่เป็นครูอยู่ไม่ช้า ด้วยเวลานั้นตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นแล้ว พอโรงเรียนหาครูได้พอการ สมเด็จพระยาตำรง ฯ ก็โปรดให้ไปรับราชการในกรมศึกษาธิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ เวลานั้นอายุได้ ๑๙ ปี สมัยนั้นเป็นเวลาเริ่มแก้ไขวิธีการปกครองบ้านเมือง ตั้งกระทรวงขึ้นใหม่บ้าง เหล่ากระทรวงเก่าก็เปลี่ยนแปลงกระบวนราชการในกระทรวงเข้าหระเบียบใหม่ วิธีทำการละเอียดกว่าอย่างแต่ก่อน เพราะฉะนั้นต่างกระทรวงต่างก็หาคนที่ได้เล่าเรียนมีความรู้เข้ารับราชการ เวลานั้นมีโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแห่งเดียวที่สอนวิชาหนังสือไทยชั้นสูง และมีการสอบวิชาให้ปรากฏความรู้ กระทรวงต่าง ๆ จึงอยากได้นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ นักเรียนคนไหนได้ประกาศนียบัตรไปสอบเข้ารับราชการกระทรวงใด เจ้ากระทรวงก็ขึ้นทูลขอตำแหน่งในทันที

แต่ต้นก็เรียนที่สอบความรู้ไว้ตลอดประโยค ๒ เช่นพระยาโบราณ ฯ
 ในเวลานั้นยังมีชื่อน้อยคน เวลาแรกเข้าทำการก็มักได้เป็นตำแหน่ง
 ถึงชั้นเสมียนโท พอฝึกหัดทำงานในหน้าที่แล้วก็ได้เลื่อนขึ้น
 เป็นเสมียนเอกแทบทุกคน ต่อไปถ้าทำงานก็ มักได้เลื่อนที่
 รวดเร็ว ขึ้นฟังเห็นอุทาหรณ์ได้ ในประวัติของพระยาโบราณ ฯ ที่
 กล่าวต่อไปนี้

พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นเสมียนโทในกรมศึกษาธิการ

พ.ศ. ๒๔๓๔ เลื่อนเป็นเสมียนเอกแล้วเป็นสารวัตรตรวจโรงเรียนหลวงในกระทรวงธรรมการ

พ.ศ. ๒๔๓๕ ย้ายไปรับราชการกระทรวงพระคลัง ด้วยกรม
 พระนราธิปประพันธ์พงศ์ เมื่อทรงบัญชาการกระทรวงพระคลังครั้ง
 ซอยไปเป็นตำแหน่งรองเลขานุการสำหรับพระองค์ ครั้นนั้นเรียกว่า
 เสมียนเอกเวรพิเศษ และในระหว่างนั้นโปรดให้เป็นอาจารย์ถวาย
 อักษรหม่อมเจ้าในกรม คือหม่อมเจ้าสกลวรรณากร วรวรณ และ
 หม่อมเจ้าพรพิมลพรรณ รัชนี้ ซาษาในกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ กับ
 หม่อมเจ้าสุรางค์ศรีไชยวงศ์ ในพระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์องค์หนึ่ง
 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ฯ พระราชทานเงินเดือนพิเศษ
 เดือนละ ๒๐ บาท แต่ในขณะนั้นสมเด็จพระยาตำรง ฯ ก็ย้ายจาก
 กระทรวงธรรมการไปทรงบัญชาการกระทรวงมหาดไทย ต่อมาเมื่อ
 กรมพระนราธิป ฯ ทรงเวนคืนตำแหน่งในกระทรวงพระคลัง สมเด็จพระ
 กรมพระยาตำรง ฯ ก็ตรัสชวนให้ไปรับราชการในกระทรวงมหาดไทย

(๑๑)

พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้เป็นเสมียนเอก มีหน้าที่เป็นครูฝึกหัดนักเรียนซึ่งจะส่งไปรับราชการตามหัวเมือง

พ.ศ. ๒๔๓๗ ได้เป็นรองนายเวรกรมพลมัทธังในกระทรวงมหาดไทย เวลาข้าราชการอยู่ในตำแหน่งนี้ พระยาโบราณฯ ได้เริ่มเรียบเรียงแบบโทรเลข (ลับ) ขึ้นใช้ในราชการ พิมพ์สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ คือ “แบบโทรเลขมหาดไทย ฉบับพันพุมอนราช (พร) เรียบเรียง” ยังใช้ในราชการลับของกระทรวงมหาดไทยอยู่จนทุกวันนี้

พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้รับประทวนเป็นที่ขุนวิเศษรักษา เลื่อนตำแหน่งเป็นนายเวรกรมพลมัทธัง

พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่พันพุมอนราช ตำแหน่งผู้ช่วยเจ้ากรมพลมัทธัง

ตามระเบียบกระทรวงมหาดไทยที่จัดใหม่ในสมัยนั้น กรมพลมัทธังเป็นเจ้าหน้าที่แผนกการปกครองท้องถิ่นในหัวเมือง พระยาโบราณฯ มีตำแหน่งอยู่ในกรมพลมัทธัง ๒ ปีเศษ ได้เริ่มศึกษาวิธีการปกครองหัวเมืองในตอนนี้

รับราชการหัวเมือง

พ.ศ. ๒๔๓๘ ในสมัยนั้นเพิ่งแรกตั้งมณฑลฯ อยู่ดยายังขาดข้าหลวงมหาดไทย กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ สมุหเทศาภิบาล

ศรีสวัสดิ์พิพัฒน์มุนีราช (คือพระยาโบราณ ๑) เป็นข้าหลวงมหาดไทย
เจ้ากระทรวงนำความขึ้นกราบบังคมทูล จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นที่หลวงอนุรักษ์ภูเขศร ไปเป็น
ตำแหน่งข้าหลวงมหาดไทยมณฑลอยุธยาเมื่ออายุได้ ๒๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๐ พระยาชัยวิชิต (นาค ฌษอมเพ็ชร) ผู้รักษา
กรุงศรีอยุธยา (ตรงกับตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัด) เวนคืน
ตำแหน่งยังไม่ถึงตัวผู้จะเป็นแทน สมุหเทศาภิบาลขอให้หลวงอนุรักษ์
ภูเขศร ข้าหลวงมหาดไทยรักษาราชการชั่วคราว แต่เมื่อทำการมา
ไม่ช้าก็ปรากฏความสามารถว่าอาจจะเป็นผู้รักษากรุงได้

พ.ศ. ๒๔๔๑ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นพระอนุรักษ์
ภูเขศร และเป็นตำแหน่งผู้รักษากรุงศรีอยุธยา เมื่ออายุได้ ๒๗ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๔ รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นพระยา
โบราณบุรานุรักษ์ ปลัดเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา (สมัยนั้นยัง
เรียกว่า “มณฑลกรุงเก่า”) ด้วย

พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
ให้กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ซึ่งเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา
มาแต่แรกตั้ง เสด็จย้ายไปทรงบัญชาการแก้ไขความลำบากซึ่งเกิด
ขึ้นในมณฑลปราจีน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยา
โบราณ ๑ เป็นผู้รั้งตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา ด้วยทรง
คุ้นเคยทราบคุณวิเศษของพระยาโบราณ ๑ แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้
เป็นแต่ผู้รั้งอยู่ถึง ๓ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา มีลำดับยศชั้นที่ ๑ ตริ (ตรงกับมหาอำมาตย์ตรีในรัชกาลที่ ๖) เต็มตำแหน่ง เมื่ออายุได้ ๓๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๕๔ ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริถึงคณะเสนาบดี พระยาโบราณฯ ก็เข้าเป็นสมาชิกตั้งแต่แรกมาจนตลอดรัชกาลที่ ๖ ได้เคยเป็นตั้งแต่พลเสนาบดีและต่อมาได้เลื่อนยศขึ้นโดยลำดับจนถึงเป็นนายกองใหญ่ ได้มีตำแหน่งในคณะเสนาบดีตั้งแต่เป็นผู้บังคับกองจนเป็นผู้บัญชาการกองเสนาธิการดินแดนอยุธยา เป็นราชองครักษ์และได้รับพระราชทานเหรียญมหาสารทูลมาลาด้วย

พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเพิ่มเกียรตินิยมเปลี่ยนราชทินนามเป็น พระยาโบราณราชธานินทร์ สยามินทรภักดี พริยพาหะ ถิ่นศักดินา ๑๐,๐๐๐ ต่อมาอีกปี ๑ ได้เลื่อนยศเป็นมหาอำมาตย์โท

พ.ศ. ๒๔๕๘ ตั้งระเบียบรวมหลายมณฑลเป็นภาค มีอุปราชบัญชาการเหนือสมุหเทศาภิบาลมณฑลอื่นในภาคนั้น พระยาโบราณฯ ก็ได้เป็นอุปราชภาคอยุธยา มาจนเลิกระเบียบภาคในรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ก็คงเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยาอย่างเดิมต่อมา

พ.ศ. ๒๔๗๒ พระยาโบราณฯ อายุได้ ๕๘ ปี ถึงเขตต์ออกรับเบี้ยบำนาญ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระยาโบราณฯ

ออกจากตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล และพระราชทานเบี้ยบำนาญมาจนตลอดอายุนั้น

ประมาณเวลาที่พระยาโบราณราชธานินทร์รับราชการ ตั้งแต่ อายุ ๑๘ ปี รับราชการอยู่ในกรุงเทพฯ ๗ ปี ขึ้นไปรับราชการอยู่ที่ กรุงศรีอยุธยาแต่ อายุ ๒๕ ปี จนอายุได้ ๕๘ ปี เป็นเวลารับราชการ อยู่หัวเมือง ๓๓ ปี รวมได้รับราชการประจำถึง ๔๐ ปี ได้รับพระราชทานเงินเดือนตั้งแต่เดือนละ ๑๖ บาท ถึงเดือนละ ๑๗๕๐ บาท เป็นที่สุด แต่เมื่อออกรับเบี้ยบำนาญแล้ว ก็ยังคงรับราชการเป็น ตำแหน่งอุปนายกแผนก โบราณคดีในราชบัณฑิตยสถานมาจนประกาศ ใช้นี้พระราชบัญญัติว่าด้วยราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๗๖

ประวัติของพระยาโบราณ ๑ เมื่อรับราชการหัวเมืองแปลกกับเพื่อนข้าราชการในสมัยเดียวกันเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ที่รับราชการ อยู่ในมณฑลเดียว หรือถ้าจะให้ชัดก็ยิ่งกว่านั้น ประจำอยู่แต่ใน จังหวัดเดียว ตั้งแต่เป็นตำแหน่งชั้นต่ำจนถึงเป็นอุปราช อันเป็นชั้นสูงสุดในข้าราชการหัวเมือง หาเคยย้ายถิ่นที่รับราชการเหมือนคนอื่นไม่ ที่เป็นเช่นนั้นเพราะพระยาโบราณ ๑ ทรงคุณวุฒิเฉพาะ เหมาะแก่่มณฑลอยุธยาไม่มีใครเหมือน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๓ รัชกาลจึงไม่โปรดให้ย้ายไปรับราชการที่อื่น คุณวุฒิของพระยาโบราณ ๑ มี ๒ อย่างประกอบกัน คือความสามารถในการปกครองบ้านเมืองอย่าง ๑ ความรอบรู้ โบราณคดีมณฑลอยุธยา อย่าง ๑

ความสามารถในการปกครองบ้านเมืองนั้น พระยาโบราณ ๑
 ได้ขึ้นไปรับราชการตั้งแต่สมัยเมื่อแรกตั้งมณฑล รู้การที่กรมขุน
 มรุพงศ์ศิริพัฒน์ทรงจัด และได้ช่วยทำการนั้น ๆ มาแต่แรกจนชำนาญ
 ชำนาญ ครั้นกรมขุนมรุพงศ์ ๑ เสด็จย้ายไปมณฑลอื่น พระยา
 โบราณ ๑ สามารถรักษาการต่าง ๆ ที่กรมขุนมรุพงศ์ ๑ ได้ทรงจัด
 เช่นวิธีปราบโจรผู้ร้ายเป็นต้น ไว้ได้ตั้งแต่ก่อนหมดทุกอย่าง นอก
 จากนั้นได้คิดอ่านจัดการให้เป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองต่อมาด้วย
 สติปัญญาสามารถของตนเองอีกก็มาก จะพรรณนาถึงรายการ (แม้
 เพียงในเวลาที่ยู่แห่งหนึ่งสั้น ๆ) ใดมีหน้าที่ในการปกครองมาด้วยกัน
 กับพระยาโบราณ ๑ จน พ.ศ. ๒๔๕๘) ก็ระบือชื่อนัก และเป็น
 การที่จัดตามหัวเมืองเหมือนกันทุกมณฑลโดยมาก เพราะฉะนั้นจะ
 กล่าวแต่โดยย่อ ว่ามณฑลอื่นได้ทำอย่างไร พระยาโบราณ ๑ ก็ทำ
 ได้เช่นนั้น บางเรื่องก็ดีกว่ามณฑลอื่น จะยกพอเป็นอุทาหรณ์
 เรื่องหนึ่ง แรกตั้งพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. ๒๔๔๘
 คนพากันหลบหนีเข้าบวชเป็นอันมาก ถึงกระทรวงมหาดไทยเรียก
 เทศา ๑ มณฑลที่ใช้พระราชบัญญัตินั้น เข้าไปปรึกษาว่าควรจะทำ
 อย่างไร เทศา ๑ บางคนเห็นว่าการหลบหนีบวชก็เป็นการฝ่าฝืน
 พระราชบัญญัติ ควรจับเอาตัวมาพิพากษาเอาโทษตามกฎหมาย
 แต่พระยาโบราณ ๑ เสนอความเห็นว่าคุณกำลังคน ถ้าจับมาก็จะยิ่ง
 คนกันหนกขึ้น ถ้าเห็นว่าบังคับไม่ได้ก็คงพากันหนีเข้าป่า เมื่อหมด
 สะเบียงอาหารก็จะเที่ยวปล้นสดมภ์เลี้ยงชีพ จะเลยต้องปราบโจร

ผู้ร้ายด้วยอีกอย่างหนึ่ง เห็นว่าปล่อยให้ชั่วชอยู่ในวัดก็กว่า เหมือน
กับฝากพระให้คุมไว้ เมื่อคนเหล่านั้นรู้ความตามพระราชบัญญัติ
เห็นว่าที่ควรจะเป็นทหารชั่วคราวไม่เป็นการก่อครันเหลือเกิน ก็คง
สึกออกมาเอง ที่ระทอนอกเข้าเย็นเห็นจะมีน้อย กระทรวงมหาดไทย
อนุมัติตามความเห็นของพระยาโบราณ ฯ การเกณฑ์ทหารครั้งนั้นก็
สำเร็จได้ จึงนับถือกันว่าพระยาโบราณ ฯ อยู่ในเทศาที่มีสติปัญญา
คนหนึ่ง ถึงกระนั้นความสามารถของพระยาโบราณ ฯ ในการปกครอง
บ้านเมืองก็ยังมีเทศา ฯ มณฑลอื่นพอเปรียบได้ แต่ความสามารถ
ด้วยรอบรู้โบราณคดีของมณฑลอยุธยา ชื่อนี้ไม่มีผู้อื่นเปรียบได้
ทีเดียว

พระยาโบราณ ฯ เป็นผู้รักรู้โบราณคดีโดยอุปนิสัย ชอบอ่าน
หนังสือพระราชพงศาวดารตั้งแต่ยังเป็นนักเรียน พอขึ้นเข้ารับราชการ
อยู่ณพระนครศรีอยุธยาที่ตั้งต้นเที่ยวดูโบราณวัตถุสถานต่าง ๆ ที่
กล่าวถึงในหนังสือพระราชพงศาวดาร แห่งใดไม่ปรากฏก็พยายาม
ค้นหา สักแต่มีเวลาว่างเมื่อใดก็วานชาวบ้านพายกบ่าผ้าหามเที่ยว
ค้นหาโบราณวัตถุสถานมาตั้งแต่ยังเป็นหลวงอนุรักษ์ภูเบศร จนเป็น
พระยาโบราณ ฯ ก็มีความรู้ด้วยได้พบโบราณวัตถุสถานในพระนคร
ศรีอยุธยา ซึ่งผู้อื่นยังไม่เคยเห็นเป็นอันมาก เมื่อความนั้นทราบถึง
เจ้านายและผู้อื่นที่ชอบรู้โบราณคดีก็พากันไต่ถาม หรือให้พระยา
โบราณ ฯ พาไปเที่ยวดูเนื่อง ๆ จนความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดโบราณคดีมาก และเขา

พระราชทูตยี่สิบในเรือโบราณคดีกรุงศรีอยุธยาช้านาน ก็โปรดทรงชักใช้ไต่ถามพระยาโบราณ ๑ เวลาเสด็จไปประทับณพระราชวังบางปะอิน ก็โปรดให้พระยาโบราณ ๑ ถากฉานนำทางเสด็จไปทอดพระเนตรโบราณสถานต่าง ๆ ทั้งที่ในพระนครและตามหัวเมืองในมณฑลอยุธยาเนื่อง ๆ เป็นเหตุที่ทรงพระเมตตากรุณาพระยาโบราณ ๑ บังขึ้นเป็นลำดับมา

การต่าง ๆ ซึ่งพระยาโบราณ ๑ ได้ทำให้เกิดประโยชน์แก่ความรู้โบราณคดีมีหลายอย่าง จะเห็นได้ในคำอธิบายแผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งพิมพ์ออกไปข้างหน้าโดยมาก แต่มีบางอย่างพระยาโบราณ ๑ มิได้กล่าวถึง และบางอย่างซึ่งเป็นการสำคัญกว่าที่พระยาโบราณ ๑ กล่าว จะเอามาพรรณนาให้ปรากฏต่อไปนี้ ตั้งแต่พระยาโบราณ ๑ มีชื่อเสียงว่าเป็นผู้รู้โบราณคดีมาก แม้จะยินดีก็เห็นจะรู้สึกยินดีชอบที่จะต้องมีให้เสียชื่อเสียงในทางนั้น หรือจะเป็นด้วยความรักวิชาพาไปก็อาจเป็นไปได้เหมือนกัน พระยาโบราณ ๑ พยายามหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอเป็นนิจ ทั้งช่วยค้นหาหนังสืออ่านและเที่ยวไปตามท้องที่ บรรดาหนังสือซึ่งมีความเนื่องถึงพระนครศรีอยุธยา จะเป็นในพงศาวดารก็ดี จดหมายเหตุก็ดี กฎหมายก็ดี ดูเหมือนพระยาโบราณ ๑ จะได้อ่านหมดไม่มีเว้น และจำความรู้ไว้ได้ด้วยจะยกอุทาหรณ์ครั้งหนึ่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จลงเรือพระที่นั่งพายในสระบางปะอินจะไปเที่ยวประพาส ครัสต์เรียกพระยาโบราณ ๑ ให้ตามเสด็จ นั้นไปที่กระทงเรือหลังที่ประทับ พอเรือพายผ่าน

พระที่นั่งไอสวรรย์ทิพอาสน์ปราสาทที่อยู่กลางสระ ครัสถามพระยา
 ไยราณ ๑ ว่า “ปราสาทครั้งกรุงเก่าชดช้อยกระษัตริย์หรือไม่” พระยา
 ไยราณ ๑ กรายทูลสนองทันทีว่า “ประทับ” ครัสถียันถามว่า
 “ทำไมเจ้าจึงรู้ว่าประทับกระษัตริย์” พระยาไยราณ ๑ กรายทูลสนอง
 ว่า “ในหนังสือพระราชพงศาวดารแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองว่า
 ครั้งหนึ่งพระนารายณ์ราชกุมารเล่นอยู่บนเกยปราสาทสนับทึบคอง
 ยอดปราสาทจนกระษัตริย์พลีลงมาต้องพระองค์ พระนารายณ์ก็หา
 เป็นอันตรายด้วยสายฟ้าไม่” สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ครัสถว่า
 “เออจริงแล้ว” บรรดาผู้ติดตามเสด็จไปในเรือพระที่นั่งพากันชมความ
 ทรงจำของพระยาไยราณ ๑ กับทั้งที่คิดขบขันไต่ถ้อยไต่ขบ เมื่อพระยา
 ไยราณ ๑ อ่านเรื่องกรุงศรีอยุธยาที่มีในหนังสือไทยหมดแล้วยังไม่พอใจ
 ชดเล่าให้พยายามเรียนภาษาอังกฤษต่อไปในเวลาเมื่อเป็นเทศา ๑ อยู่แล้ว
 จนรู้ภาษาอังกฤษอาจอ่านหนังสือเรื่องพระนครศรีอยุธยาซึ่งฝรั่งแต่งไว้
 แต่ไยราณได้ และเลียบพจนานุกรมอังกฤษพจนานุกรมเมืองบรรดาศักดิ์สูง
 เทียบดูพระนครศรีอยุธยาได้เอง แต่ข้อที่ไยราณเรียนรู้อังกฤษนั้น
 พระยาไยราณ ๑ มิใคร่บอกให้ใครทราบ เห็นจะเป็นด้วยเกรงผู้ที่ไย
 เรียนรู้นั้นมากกว่าจะหัวเราะเยาะเพราะพระยาไยราณ ๑ ปรารถนาจะเรียน
 แต่พออ่านหนังสือเรื่องกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น

การที่พระยาไยราณ ๑ เรียนเรื่องกรุงศรีอยุธยาด้วยเหตุที่ตรวจ
 ตามท้องถิ่น เห็นจะกล่าวได้โดยย่อว่า “เทียบดูทั่วทุกหัวระแหง”
 ยกอุทาหรณ์ถึงเช่นอยากรู้หนทางที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จยก

กองทัพไปเมื่อคราวชนช้าง ในหนังสือพงศาวดารมีแต่ว่าเสด็จไป
ประชุมทัพที่ตำบลป่าโมกข์ พระยาโบราณ ๑ เทียวตรวจหาหนทาง
ตั้งแต่ป่าโมกข์ไป จนได้ความว่ากองทัพสมเด็จพระนเรศวรเดินเลียบ
ลำน้ำ “สามโก้” ไปเมืองสุพรรณ ทางอื่น ๆ เช่นทางป่าเมืองลพบุรี
และเขาพระพุทธรูปที่ไค้เคยไปแทบทั่วทุกตำบล เลยเป็นประโยชน์
กว้างขวางนอกจากได้ความรู้โบราณคดี เพราะการที่เทียวตรวจท้องที่
นั้นพระยาโบราณ ๑ ได้เห็นภูมิลำเนาทั้งกิจการของพวกพลเมือง
และที่สุดได้ค้นกับราษฎรที่อยู่ในปกครองยิ่งกว่าผู้รักษากรุงแต่ก่อนมา
ทุกคนหมด ข้อนี้ก็เป็นมูลเหตุสำคัญอันหนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้ย้ายพระยาโบราณ ๑ จากมณฑลอยุธยา

เนื่องจากการที่เทียวตรวจตามท้องที่มากนั้น พระยาโบราณ ๑
ได้ทำให้เกิดประโยชน์เป็นแก่นสารสืบมาอีกอย่างหนึ่ง คือเมื่อไปพบ
โบราณวัตถุอันสมควรจะรักษาตักตั้งอยู่ที่ใด ก็สั่งให้เก็บเอามารักษา
ไว้ที่ในวังจันทร์เกษม จำเนียรกาลนานมาได้ของโบราณมากขึ้น จน
สามารถจัดเป็น “อยุธยาพิพิธภัณฑ์สถาน” ปรากฏอยู่จนบัดนี้ แม้
มีพิพิธภัณฑ์สถานในกรุงเทพ ๑ แล้วก็ตาม แต่ (เมื่อก่อนรัชกาลที่ ๗)
ยังจัดเหมือนกันเป็นคลังเก็บของคนจะไปดูก็ยาก อยุธยาพิพิธภัณฑ์
สถานที่พระยาโบราณ ๑ จัดขึ้นเป็นอย่างพิพิธภัณฑ์สมัยใหม่จึงเป็นที่
คนชอบไปดู สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็โปรดเสด็จไปทอดพระเนตร
เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งหลังใน พ.ศ. ๒๔๕๑ เสด็จถึงเมืองสยามเบิก
ในประเทศเยอรมนี มีพระราชโทรเลขมาถึงสมเด็จพระ ๑ กรมพระยา

ตำรง ฯ เมื่อยังเป็นกรมหลวงและเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ว่า
 “มีวชิรมิตรที่เหมือนมีวชิรมิตรเก่า ออกคิดถึงพระยาโบราณ
 นั้นจะแต่งหนังสือเรื่องมีวชิรมิตร”

พระยาโบราณ ฯ ได้เห็นสำเนาพระราชโทรเลขที่ยื่นก็เหมือนกับ
 ได้รับพระราชทานบำเหน็จที่จิตพิพินิจที่สถานนั้น แม้ชาวต่างประเทศ
 ทั้งที่เป็นแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์สูงและพวกที่ท่องเที่ยวมา
 ถึงกรุงเทพ ฯ ถ้าใครมีเวลาพอก็ขึ้นไปดูพระราชวังกรุงศรีอยุธยาที่
 พระยาโบราณ ฯ ชุกคกแต่ง และอยุธยาพิพินิจที่ที่พระยาโบราณ ฯ
 จิต เพราะฉะนั้นพระยาโบราณ ฯ จึงได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่าง
 ประเทศหลายอย่าง คือ ทราเคนะโบรคชั้นที่ ๒ ของประเทศเค-
 มาร์ค ๑ ตราเนออินทร์แดง ชั้น ๒ ของประเทศโปรเซีย ๑ ตรามงกุฏ
 อิตาลี ชั้น ๒ ของประเทศอิตาลี ๑ และตราเซนต์โลออน ชั้นที่ ๑
 ของประเทศบรันสวิก ๑

เพราะเหตุที่มีความรอบรู้และได้ประกอบการให้เกิดประโยชน์แก่
 โบราณคดีทั้งกล่าวมา พระยาโบราณ ฯ ได้รับพระราชทานเกียรติศักดิ์
 อันเป็นเครื่องหมายคุณวิเศษในทางนี้หลายอย่าง คือ

พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นผู้ช่วยบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้น
 พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งหอ
 พระสมุดสำหรับพระนคร เป็นอนุสรณ์สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระ
 พระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ
 จำนวนนับแต่พระบรมราชสมภพครบศตพรรษา ทรงตั้งกรรมการสำหรับ

อำนวยการหอพระสมุด ฯ นั้น โปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นสภานายก และโปรดให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์ สมเด็จพระยาตำราญ ฯ พระยาประชาภิจักรรักษ์ (แช่ม ชุนนาค ซึ่งแต่งหนังสือตำนานโยนก) กับพระยาโบราณ ฯ เป็นกรรมาธิบดีปกครองหอพระสมุดสำหรับพระนคร มาแต่แรก

พ.ศ. ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งโบราณคดีสโมสร ทรงรับเป็นสภานายกเอง โปรด ฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นอุปนายก และทรงตั้งพระยาโบราณ ฯ เป็นเลขานุการ พระราชทานพระราชบัญญัติกรมการช่างแก้ไขให้ใช้สำหรับสโมสร

พ.ศ. ๒๔๕๗ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งวรรณคดีสโมสรขึ้น ทรงรับเป็นสภานายกเอง และโปรด ฯ ให้สภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นอุปนายก^(๑) ให้กรรมาธิบดีปกครองหอพระสมุดสำหรับพระนครเป็นกรรมการโดยตำแหน่ง พระยาโบราณ ฯ จึงเป็นกรรมการด้วยคน ๑ และโปรด ฯ ให้สร้างพระราชบัญญัติรูปพระคเณศขึ้นสำหรับสโมสรนั้น

พ.ศ. ๒๔๖๙ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งราชบัณฑิตยสถาน โปรด ฯ ให้สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพเป็นนายก สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตเป็นอุปนายกแผนกศิลปการ

(๑) เวลานั้นสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพทรงเป็นนายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์เป็นอุปนายกแผนกวรรณคดี และโปรดฯ ให้พระยาโบราณราชธานินทร์เป็นอุปนายกแผนกโบราณคดี

เกียรติศักดิ์ตามที่เข้ามาเป็นฝ่ายข้างสูง พระยาโบราณฯ ยังได้เป็นตำแหน่งเกียรติศักดิ์ถึงชั้นราชวรธาดาเป็นได้ก็มี เช่นรับเป็นผู้ใหญ่บ้านหมู่หนึ่งในตำบล หอรัตนไชย ตามราชฎีกา และได้ทำการตามหน้าที่ เช่นไปนั่งประชุมทำการกับกำนันผู้ใหญ่บ้านตำบลนั้น ทั้งเป็นเทศาอัยกัวย เรื่องนี้พระยาโบราณฯ ประพฤติตามเยี่ยงอย่าง กรมขุนมรุพงศ์ฯ และเทศาฯ มณฑลอื่น เพื่อบำรุงความนิยมของราชฎีกาในแบบการปกครองที่ทึใหม่ ต่อมาเมื่อตั้งพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ มีพระสงฆ์บางวัดเลือกพระยาโบราณฯ เป็นตำแหน่งมัตรนายกตามพระราชบัญญัติ พระยาโบราณฯ ก็รับเป็นมัตรนายก วัดสุวรรณาการาราม วัดมณฑป และวัดพุทไธสวรรย์ รวมถึง ๓ วัดด้วยกัน

จะเลยกเล่าวบรวมถึงการต่าง ๆ ที่พระยาโบราณฯ ได้ทำให้เกิดประโยชน์แก่ประเทศชาติต่อไป เมื่อทำราชการเป็นหลักแหล่งแล้ว พวกญาติก็สมมติให้เป็นหัวหน้าในสกุลเศษะคปต์ พระยาโบราณฯ บริวาทศรพิยปฏิสังขรณ์วัดชีส่าย และวัดศรีสุตาราม ในคลองบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี อันเป็นที่ทำบุญของสกุลแต่เดิมมาทั้ง ๒ วัดตามกำลังสามารถจะทำได้ ส่วนที่พระนครศรีอยุธยา นั้น ตั้งแต่พระยาโบราณฯ ยังเป็นตำแหน่งปลัดเทศาภิบาล ได้เสนอความเห็นเรื่องวัดที่พระนครศรีอยุธยา ว่าได้ให้ตรวจนับวัดร้างมีจำนวนถึง

๕๔๓ วัฑ เป็นเนื้อที่กิน ๒๑๓๘ ไร่ ในที่วัฑร้างทั้งปวงนั้นมักมี
คนเข้าไปทำไร่และป่าฟันเก็บผลประโยชน์ด้วยไม่มีกรรมสิทธิ์อย่างหนึ่ง
อย่างใด ทั้งไม่ต้องเสียเงินอากร เพราะรัฐบาลลงความเห็นไม่เก็บในที่
วัฑมาแต่ก่อน ข้างหนึ่งก็ถึงเข้าไปปลูกเรือนชานอยู่ในที่วัฑร้าง ด้วย
ไม่มีผู้ใดห้ามปราม นอกจากนั้นยังมีพวกที่ไปเที่ยวรื้อเจดีย์สถาน
หักพังเอาอิฐไปใช้เป็นอาณาประโยชน์อีกพวกหนึ่ง พระยาโบราณ
เห็นว่ารัฐบาลควรระงับการรักษาวัฑร้าง และวิธีที่จกนั้นเห็นว่า

๑) ควรเรียกค่าเช่าจากผู้เข้าไปทำไร่และปลูกป่าฟัน หรือ
ปลูกเรือนอยู่ในวัฑร้างบ้างตามสมควร คนเหล่านั้นคงยอมเสียด้วย
ไม่รังเกียจ เพราะการเสียค่าเช่าต่อรัฐบาลนั้นทำให้เกิดสิทธิปกครอง
ไม่มีผู้อื่นแย่ง

๒) การที่รื้อเอาอิฐวัฑร้างไปใช้นั้นควรห้ามขาดทีเดียว

๓) เงินค่าเช่าที่ได้มาควรรวมไว้เป็นเงิน พระราชกุศลแผนก
หนึ่งต่างหาก สำหรับใช้ปฏิสังขรณ์หรือรักษาเจดีย์สถานของโบราณ
ซึ่งสมควรจะรักษา

๔) ควรรวมเงินหลวงอีกประเภทหนึ่งซึ่งเรียกเงินกัลปนา (คือ
เงินอากรเก็บจากที่ดินบางแห่ง) ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงอุทิศพระ
ราชทานไว้สำหรับรักษาวัฑเธอมารวมเข้ากับเงินพระราชกุศลนั้น

๕) เงินค่าเช่าที่จอกเรือแพตามหน้าวัฑ ซึ่งเว่ยยาวักกรเก็บ
ตามอำเภอใจ และมีใครได้เป็นประโยชน์แก่วัฑนั้น รัฐบาลควรเข้า
ควบคุมการที่เก็บ ถ้าเป็นวัฑมีพระสงฆ์อยู่ก็จ่ายแก่วัฑนั้น ถ้าเป็น

วัดร้างก็เอามายกเป็นเงินพระราชกุศล เป็นทุนสำหรับจัดการรักษา
วัดโบราณ

เมื่อเทศา ๑ บอกเข้ามาให้กราบบังคมทูล ความทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท ก็เป็นที่พอพระราชหฤทัย ทรงชมเชยว่า ตาม
ที่พระยาโบราณ ๑ คึกอ่านจัดการเช่นนี้ เป็นความคึกคึกมาก จึงทรง
พระกรุณาโปรดเกล้า ๑ ให้จัดทำตามความคึกของพระยาโบราณ ๑
แม้ในมณฑลอื่น ๆ ด้วย พอประจวบเวลาพระยาโบราณ ๑ เป็น
เทศา ๑ ก็ถึงมือปฏิสังขรณ์วัดเก่าต่อมา แต่จำนวนเงินมีน้อยจึง
เลือกทำแต่ที่วัดสำคัญอันเห็นพอจะรักษาไว้ได้ คือ วัดพุทธไสยาสน์
วัดพระเจ้าแพนงเชิง วัดหน้าพระเมรุ วัดมณฑป วัดศรีอโยธยา
วัดเสนาคนาราม และวัดสุวรรณคตาราม เหล่านี้เป็นวัดสำคัญ
วิธีของพระยาโบราณ ๑ มักขอให้พระเป็นผู้ทำ จำเงินพระราชกุศล
ให้แต่พอเริ่มการ แล้วให้พระคึกบอกบุญเรยรายต่อไป

สถานสาธารณประโยชน์ที่เกิดขึ้นณกรุงศรีอยุธยาด้วยความชวน
ชวนของพระยาโบราณ ๑ เมื่อเป็นเทศา ๑ ก็หลายอย่าง เมื่อพระ
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระยาโบราณ ๑
เป็นหัวหน้าชักชวนคนทั้งหลายให้สร้างสิ่งอนุสรณ์สถานของพระเดชพระ
คุณพระนครศรีอยุธยา เรี่ยรายได้เงินราว ๗๐,๐๐๐ บาท สร้าง
โรงพยาบาลขนานนามว่า “ปัญจมาธิราชอุทิศ” เป็นโรงพยาบาล
แรกมีณพระนครศรีอยุธยา ยังมีเงินเหลืออยู่บ้าง พระยาโบราณ ๑

(๒๕)

คิณะสร้างโฮสเทลลาถาวรขึ้นที่สระบุรีอีกแห่งหนึ่ง จึงชักชวนชาว
สระบุรี และที่อื่นจนได้เงินกว่า ๒๐,๐๐๐ บาท เข้าไปสร้างโฮสเทล
ลาที่เมืองสระบุรี เรียกอย่างเดียวกันว่า “โฮสเทลลาบุญมา
จิราศุทธิศ” เป็นประโยชน์ช่วยชีวิตมนุษย์อยู่จนทุกวันนี้ทั้ง ๒ แห่ง

ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อพระยาโบราณฯ ยังเป็นที่หลวงอนรรักษ์
ภูเขศร แต่งงานสมรสกับนางสาวจำเริญ จิกา หลวงเทพนทร ใน
กรุงเทพ ฯ อยู่ร่วมสุขทุกข์ช่วยสามีตั้งตัวมาจนได้เป็น “คุณหญิง”
รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ตติยจุลจอมเกล้า เป็นเกียรติยศ
และได้รักษาพยาบาลสามีมาจนที่สุด มีบุตรธิดาด้วยกัน ๕ คน คือ

๑. นายพจน์ เกษะคุปต์ ผู้ช่วยข้าหลวงตรวจการกรมมหาดไทย
กระทรวงมหาดไทย
๒. นางเทพอักษร (พินิจ อินทุสุต)
๓. นางพูน อวระกุล
๔. นางสาวเพ็ญ เกษะคุปต์
๕. นางสาวพจัน เกษะคุปต์

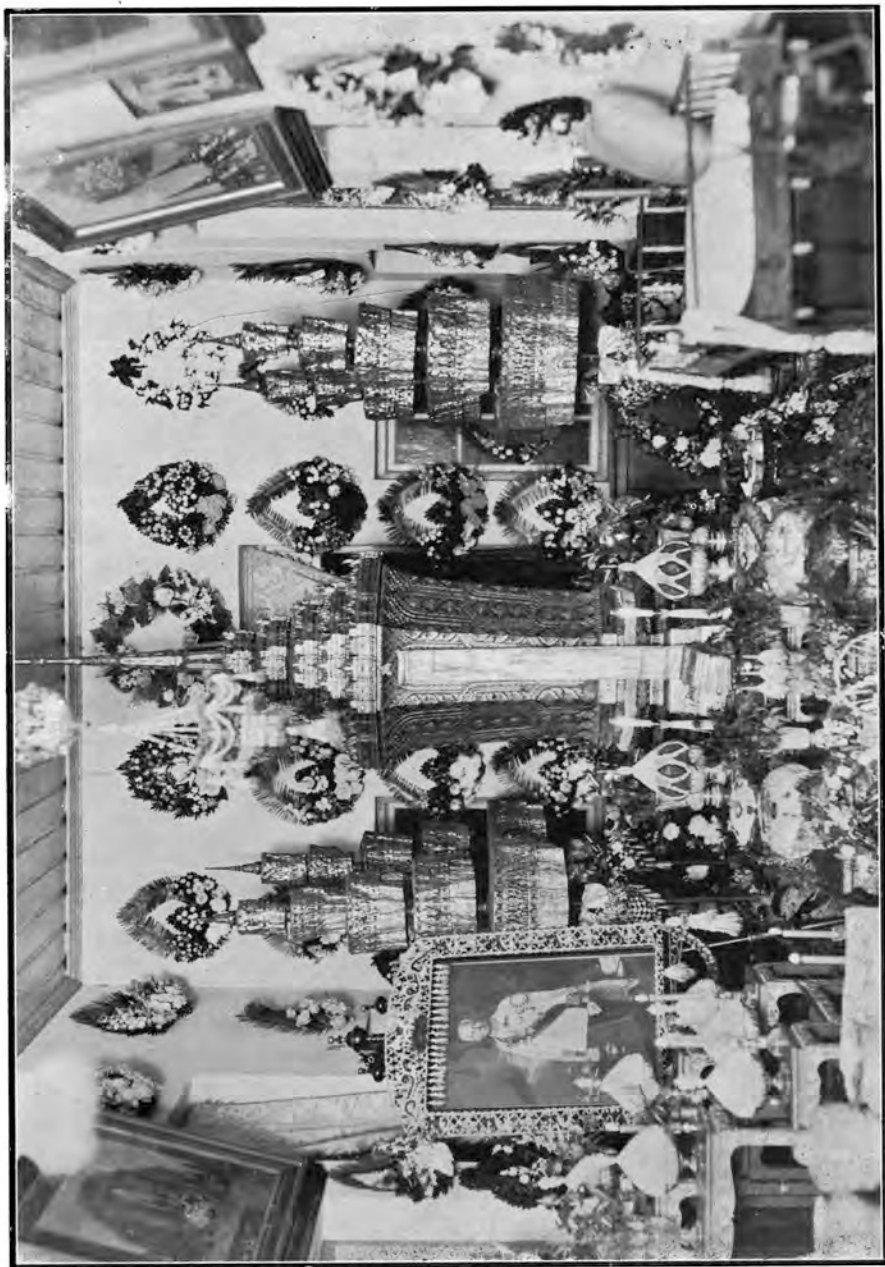
ตั้งแต่พระยาโบราณฯ ออกจากราชการหัวเมืองแล้ว ลงมา
สร้างบ้านเรือนอยู่ในกรุงเทพ ฯ ที่ตรอกน้อมจิตร ถนนนเรศ
อำเภอยางรัก ยังอุทิศสำหรับทำราชการในราชบัณฑิตยสภาไม่ลาออก แต่
เมื่อลงมาอยู่ในกรุงเทพ ฯ สบายเป็นปกติอยู่ไม่ช้านานเท่าใด พลถึง

(๒๖)

พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็เริ่มมีอาการป่วยกระเสาะกระแสะ ทุกลำบากก็เป็น
อัมพาตอย่างอ่อน ๆ มีเวลาสบายพอไปไหนได้บ้าง อ่อนเพลียต้อง
อยู่แต่กับที่บ้าง อย่างว่า “สามวันก็สี่วันไข้” อาการค่อยทรุดลง
โดยลำดับจนถึงอนิจกรรมเมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๘ ได้
พระราชทานโกศประกอบสอง ๘ เหลี่ยมเป็นเกียรติยศเสมอชั้นเจ้า
พระยา เมื่อถึงอนิจกรรมอายุได้ ๖๔ ปี

สิ้นเรื่องประวัติของพระยาโบราณราชธานินทร์ เพียงนี้.

๓๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖

ถ่ายเมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

ในคราวบำเพ็ญกุศล ๑๐๐ วัน

สารบัญ

คำนำ	หน้า(๑)
ประวัติ	„ (๓)
คำอุทิศ	„(๓๓)

เรื่องแก้คดีพระเจ้าปราสาททอง

อธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมราชาธิราช	„(๓๕)
พระราชกระทั้ ว่าด้วยพระราชอัธยาศัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง	„ ๑
คำสนองพระราชกระทั้	„ ๖

ตำนานกรุงเก่า

ตอน ๑ ประวัติกรุงเก่า

พระราชพงศาวดารสังเขป	„ ๑๓
กรุงศรีอยุธยาโบราณ	„ ๑๓
เมืองเสนาราชนคร	„ ๑๓
เมืองเทพนคร	„ ๑๓
กรุงเทพมหานครบวรทวารวดี	„ ๑๔
พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวารวดี	„ ๑๔
คันเหตุนักกรุงเทพทวารวดีจะหมตกกำลัง ...	„ ๒๕
ขุนหลวงตากคงตัว	„ ๒๗

(๒๘)

ชนหลวงตากไม่อยู่กรุงเก่า	หน้า ๒๘
ตั้งผู้รักษากรุง	๒๙
ตั้งมณฑลเทศาภิบาล	๓๐

ตอน ๒ ภูมิสถานพระนคร

กรุงศรีอยุธยา	๓๒
กรุงเทพทวารวดี	๓๒
กำแพงเมือง	๓๓
ขยายกำแพงเมืองด้านตะวันออก	๓๔
ชนหลวงหวังก่อกำแพงหน้าวัง	๓๕
ข้อมตามกำแพงเมือง	๓๖
ซื้อข้อม	๓๗
ประตูเมือง	๔๑
ถนนในเมือง	๔๑
ถนนนอกเมือง	๔๓
คลองในเมือง	๔๔
สะพานในเมือง	๔๖
บึงชีขัน	๔๗
พระราชวังเก่า	๔๘
พระราชวังใหม่	๕๑
ตำหนักหนองหาวาย	๖๒
ศาลาลูกขุนใน	๖๒

(๒๕)

ศาลหลวง	หน้า	๖๔
โรงราชยาน	,,	๖๔
หอแปลพระราชศาสน์	,,	๖๕
โรงช้าง	,,	๖๕
โรงม้า	,,	๖๕
กำแพงวัง	,,	๖๕
ข้อมรอบวัง	,,	๖๖
ประตูวัง	,,	๖๘
ที่ท่าพระเมรุในเมือง	,,	๗๑
โรงเรือพระที่นั่ง	,,	๗๑
วังหน้า	,,	๗๓
วังหลัง	,,	๗๔
ตลาด	,,	๘๓
ท่า	,,	๘๔
วัด	,,	๘๖
พระอารามนอกพระนคร	,,	๙๐

ตอน ๓ แม่น้ำลำคลองนอกพระนคร

แม่น้ำลพบุรี	,,	๙๓
ลำน้ำแยกใหม่	,,	๙๔
ลำน้ำบ้านใหม่	,,	๙๕
ลำน้ำสัก	,,	๙๖

ตอน ๔ การปกครองท้องถิ่น

แบ่งแขวง หน้า ๙๘

ชนชั้นหลวง ,, ๑๐๑

ตอน ๕ สำมะโนครัวพลเมือง

พลเมือง ,, ๑๐๒

ตอน ๖ ชุควัง

ร้อยชูกรงเก่า ,, ๑๐๕

สร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ ,, ๑๐๖

ชุควัง ,, ๑๐๗

วิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา สมเด็จ ฯ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ หน้าแขก (ก)

เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา หน้า ๑๑๑

ภูมิแผนที่พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๑๕

ว่าด้วยแผนที่บ้านชอทิศบูรพา ,, ๑๑๙

ว่าด้วยบ้านแปทิศทักษิณ ,, ๑๑๙

ว่าด้วยบ้านชอทิศปัจฉิม ,, ๑๒๒

ว่าด้วยบ้านแปทิศอุดร ,, ๑๒๒

ว่าด้วยพระราชวังหลวง ,, ๑๒๕

ทิศบูรพาวังหลวง ,, ๑๒๙

ทิศทักษิณวังหลวง ,, ๑๒๙

ทิศปัจฉิมวังหลวง ,, ๑๓๔

(๓๑)

ที่ศอกรวังหลวง	หน้า ๑๓๔
ว่าด้วยที่สำนักงานรัฐบาลและประตู	,, ๑๓๗
ว่าด้วยพระมหาปราสาทและบริเวณตำหนัก	,, ๑๓๘
ว่าด้วยวังจันทร์เกษม	,, ๑๕๕
ว่าด้วยค่าน	,, ๑๖๑
ว่าด้วยคมนาคมทางเรือ	,, ๑๖๖
ว่าด้วยตลาด	,, ๑๖๖
ว่าด้วยถนนและทำนบ	,, ๑๗๐
ว่าด้วยสะพานและคลอง	,, ๑๗๖
ว่าด้วยย่านและตำบล	,, ๑๘๗
สารบัญขึ้นเรื่อง	,, ๑๘๑

สารบัญรูป

๑. รูปพระยาโบราณราชธานินทร์ หน้า (๗)
๒. รูปโกศ ,, (๒๗)
๓. รูปพระยาโบราณราชธานินทร์ ,, (๓๗)
๔. รูปเจ้าคุณทรง ,, ๑๓
๕. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ เสด็จประพาสพระราชวัง
 กรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๔๔๕ ,, ๑๑๑
๖. วัดพุทธไสยาสน์ พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๑๕
๗. ชายฝั่งพระรามข้างตะวันตก ข้างซ้ายพระปรางค์
 วัดพระราม พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๑๘
๘. บ่อน้ำพระพุทธนครศรีอยุธยา ,, ๑๒๑
๙. บ่อน้ำประทุนเข้าเปลือก พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๒๓
๑๐. ประตูช่องกุศและกำแพงพระนครศรีอยุธยา ตอน
 ระวังหอราชคฤหกับหัวสรวา อยู่ข้างวัดจีน ,, ๑๒๗
๑๑. พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ทำตามรากเดิมด้วย
 เครื่องไม้ เมื่อพระราชพิธีตรมงคล พ.ศ. ๒๔๕๐ ,, ๑๒๘
๑๒. กำแพงพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ,, ๑๓๑
๑๓. บ่อน้ำวัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๓๓
๑๔. วัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ,, ๑๓๕

(๓๔)

๑๕. ประชุมพระราชวังกรุงศรีอยุธยาขึ้นใน หน้า ๑๓๗
๑๖. พรหมพิกรณ์ค้นปรากฏ ยอศประตพระราชวัง
กรุงศรีอยุธยาขึ้นใน บ้านหน้าพระวิหารสมเด็จ ๑๓๘
๑๗. ชุมประชุมพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ที่กำแพงคัน
สนามระวางพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท
กับพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ๑๔๓
๑๘. ปราสาทในรัชกาลที่ ๔ ก่อขึ้นบนฐานพระที่นั่ง
สรรเพชญ์ปราสาท ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ๑๔๘
๑๙. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับ
รัตนสิงหาสน์พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ในงาน
พระราชพิธีรัชชมงกุฎ พ.ศ. ๒๔๕๐ ๑๕๓
๒๐. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
พระราชดำเนินในการพระราชพิธีสังเวยอภิศมาทราช
ณพลับพลาตรีมุข ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ๑๕๕
๒๑. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
พระราชดำเนินกลับจากพระราชวังกรุงศรีอยุธยา
โดยทางประตูคนวนซึ่งประทับด้วยคอกไม้สัก
วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ๑๕๗
๒๒. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราช
ดำเนินเข้าสู่พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ในการ
พระราชพิธีสังเวยอภิศมาทราช
เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ ๑๕๘

(๓๕)

๒๓. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสังเวชนียสถาน
มหาราชณพลีพลาตรัมขพระราชวังกรุงศรีอยุธยา
เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙ หน้า ๑๖๑
๒๔. วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๖๕
๒๕. อุเชนทร์ พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๖๙
๒๖. วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา ถ่ายจากชายฝั่ง
พระราชวังตะวันออก ,, ๑๗๑
๒๗. วัดเจ้าพระยาไทย พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๗๕
๒๘. เืองสะพานป่าถ่าน ในพระนครศรีอยุธยา ,, ๑๗๗
๒๙. พระเจดีย์วัดสวนหลวงสยธรรม ในรัชกาลที่ ๖
โปรดให้เรียกว่าพระเจดีย์ศรีสุโยทัย อยู่ในบริเวณ
โรงพยาบาลพระนครศรีอยุธยา ,, ๑๘๑
๓๐. วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๘๓
๓๑. แผนที่พระนครศรีอยุธยาท้ายเล่ม
-

အသက် ၂၀ နှစ်

အသက် ၃၀ နှစ်

အသက် ၄၀ နှစ်

အသက် ၅၀ နှစ်

အသက် ၆၀ နှစ်

Mr. Aung Mye Thein

คำอุทิศกุศล

เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์รับราชการครบ ๓ รอบ

ด้วยนับจาเดิมตั้งแต่ข้าพเจ้ารับราชการในตำแหน่งอาหารบรอง
ในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ในพระบรมมหาราชวัง มา
ตั้งแต่วันที่ ๘ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๓๒ มาจนถึงวันที่ ๘
มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๘ บรรจบครบ ๓ รอบนักขัต
บริบูรณ์ ด้วยความสวัสดิ์ที่มีความเจริญเป็นลำดับมา และทั้งข้าพเจ้า
ได้รับราชการอยู่ในพระนครศรีอยุธยา นานมากกว่าผู้อื่น เป็นเหตุ
ให้ข้าพเจ้าเกิดยึดถือปฏิบัติในสัจจกิจที่ใดปฏิบัติมาแต่ต้นจนบัดนี้
และระลึกถึงคุณูปการแห่งบูรพการี มีชนกชนนีผู้ยังเกิดเกล้าที่บารุง
กล่อมเกลี้ยงเลี้ยงดูมาตั้งแต่เป็นทารกจนเจริญวัย ทั้งคุณแห่ง
บูรพาจารย์ทั้งหลายทั้งที่เป็นเจ้านายและอำมาตย์ราชบุรุษ ที่ได้อบรม
สั่งสอนในนานาศิลปศาสตร์แก่ข้าพเจ้ามา กับทั้งระลึกถึงพระเดช
พระคุณในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ
ชุบเลี้ยงพระราชทานยศบรรดาศักดิ์แก่ข้าพเจ้า ตั้งแต่ชั้นต่ำจนมา
จนถึงบรรดาศักดิ์พระยาและยศชั้นมหาอำมาตย์ตรี พระราชทาน
เครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงอีกหลายอย่าง และเครื่องยศตั้งแต่

โตะทอง กาทอง ขึ้นมาจนถึงพานทอง ซึ่งเป็นเครื่องยศสำหรับ
 ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ในเวลาที่ข้าพเจ้ายังมีอายุอยู่ในมัธยมวัย
 และทั้งยังได้พระราชทานปูนยัตถุกับอาหารและเครื่องอุปโภคบริโภค
 เป็นพิเศษอีกหลายอย่าง มีพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์และหีบ
 บุหรี่ทองหลังฝ่ามีตราพระปรมาภิไธยลงยาราชาวาทิเป็นอาทิ บางสมัย
 แม่พันธุ์ไม้อันเป็นผลาหารซึ่งทรงปลูกไว้ในพระราชอุทยานแรกเริ่ม
 มีผล ก็ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จมาพระราชทานข้าพเจ้า
 ทั้งโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชกระแสรในวิชาโบราณคดี นับ
 ว่าพระองค์เป็นเจ้าชีวิตและเป็นบูรพาจารย์ของข้าพเจ้า อนึ่งพระบาท
 สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ก็มีพระเดชพระคุณแก่ข้าพเจ้าเป็นอเนกประการ มีพระราชทาน
 บรรดาศักดิ์ให้เป็นพระยา ดำรงศักดิ์นา ๑๐,๐๐๐ เป็นองคมนตรี
 และเลื่อนยศขึ้นเป็นมหาอำมาตย์โท และ มหาเสวกโท เลื่อนตำแหน่ง
 ขึ้นเป็นอุปราช ทั้งเป็นนายเลขาธิการตั้งแต่ชั้นตำแหน่งใหญ่
 เป็นราชองครักษ์ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูง ใน
 ส่วนราชการและในส่วนพระองค์ ทั้งพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์
 ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์พิเศษ เมื่ออภิสิทธิ์สมัยมงคลมาถึง
 ข้าพเจ้าจึงปรารถนาจะบำเพ็ญกุศลสนองพระคุณบูรพาจารย์และบูรพาจารย์
 และสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระราชาธิบดีที่ขิดและปัจจุบัน
 จึงได้สร้างพระพุทธรูปปฏิมากรปางถวายพระเนตร อุทิศกุศลให้เฉพาะ
 ท่านขุนฤทธิศรเศรษฐีผู้เป็นชนกองค์หนึ่ง พระพุทธรูปปฏิมากรปาง

ทรงพระราฟิ่ง อุตศึกษกุลละเพาะท่านไผ่ผู้ชนนี้ กับพระพุทธรูปฎิมากร
ทรงอุ้มบาตรไว้สำหรับสักการะองค์หนึ่ง กับสร้างหนังสือนิบาตชาตก
ตอนบัญญัติกนิบาตและฉีกกนิบาต ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ที่จะให้แปลลงพิมพ์ในภาษาไทยไว้สำหรับ
ผู้ศึกษาที่มิได้รู้ภาษาบาลีให้แพร่หลาย อุตศึกษกุลถวายในพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น

ครั้นถึงวันอาทิตย์ที่ ๗ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๘
ได้เชิญพระพุทธรูปคันธารราช ซึ่งข้าพเจ้าสร้างอุทิศถวายในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฉีกกนิบาตสมัยเมื่อทรงพระชนม์ครบ
๕๐ พรรษา และเป็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้ารับตำแหน่งหน้าที่สมุหเทศาภิบาล
มณฑลอยุธยาเป็นประธาน กับเชิญพระพุทธรูปถวายพระเนตร
พระพุทธรูปทรงพระราฟิ่ง พระพุทธรูปทรงอุ้มบาตร กับพระชัย
ของโบราณ และพระพุทธรูปสำคัญ ซึ่งข้าพเจ้าได้ปฏิบัติบูชา
แต่ยังเยาว์ ขึ้นประดิษฐานบนม้าหมู่ ประกอบด้วยเครื่องบูชาอัน
ประณีตด้วยหิรัญ เชิญพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทั้งสองพระองค์ และพระรูปเจ้านายที่มีพระเดชพระคุณประดิษฐาน
ในที่อันควร ประดับด้วยน่านายปลชาติทั้งเครื่องสักการะ เวลาบ่าย
นิมนต์พระสังฆเถร ๔ รูป เท่าจำนวนพระเนาวโลกุตรธรรม ถวาย
ไตรจีวร ให้ครองแล้ว เจริญพระพุทธรูปมนต์ในพรพินิตอันเป็นจวน
สถิตย์แห่งอุปราชมณฑลอยุธยา เวลาค่ำมีการเลี้ยงอาหารแก่ผู้มา
สโมสรมนนิบาต และมีน่านามหรสพ รุกคอกไม้เพลิงเป็นพุทธบูชา

รุ่งขึ้นในวันที่ ๘ มิถุนายน เวลาเช้า ถวายอาหารบิณฑบาตและไทยทาน
อุทิศเป็นจาคุญภัยทั้ง ๔ แก่พระสงฆ์เถร ๘ รูป กับถวายสังฆทาน
แก่พระสงฆ์ ๓๖ รูป เท่าจำนวนบิณฑบาตการมา แล้วมีพระธรรม
เทศนา เมื่อจบพราหมณ์จึงได้เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชพระพุทธรูป
และพระบรมรูป กับพระรูป ความคติไสยศาสตร์ เพื่อบรรณาจารย์ให้
สมเด็จพระราชอาณัติ และเจ้านายผู้มีพระเดชพระคุณ เจริญพระศิริ
สวัสดิ์สถาพร

ข้าพเจ้าขออุทิศกุศลให้แก่ท่านขุนฤทธิธรรมาธิบดี และท่าน
ไฉ่นันท์ กับทั้งบรรพบุรุษบรรพตริ ในสกุล เทชะคุปต์ สกุล
กันตามระ และอุทิศให้แก่บรรพจารย์ มีท่านพระยาศรีสุนทรโวหาร
(น้อย อาจารย์ยางกูร) ท่านพระยาโอวาทวรกิจ (แก่น โอวาทสาร)
กับอาจารย์อื่น ๆ ทั้งที่เป็นคนไทยและต่างประเทศ ซึ่งล่วงลับไปยัง
ปรโลกแล้ว และที่ยังคงชนม์ชีพอยู่ อนึ่งข้าพเจ้าขออุทิศกุศลถวาย
สนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระ
ปิยมหาราชาราช ซึ่งทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ กับสมเด็จ
พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และถวายอดิคมหาราชทุกพระองค์
ซึ่งทรงปกครองสยามรัฐสีมาอาณาจักรณพระนครศรีอยุธยา และ
กรุงธนบุรี กับอุทิศถวายในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรม
ราชวงศ์จักรี ณ กรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๔ พระองค์ กับอุทิศถวายพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมขุนมรพาศศิริพัฒน์ บัณฑิตมหาดเล็กบาลมณฑล
อยุธยา ซึ่งสิ้นพระชนม์ล่วงลับไปแล้วส่วนหนึ่ง กับข้าพเจ้าขอถวาย

(๔๑)

พระราชกุศลในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงพระเจริญพระราชศรีสวัสดิ์ เสถียร
สถิตยัสถาพรอยู่ในรัตนวาโชสววรรษ์ กับถวายพระพรในพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงราชานุภาพ ผู้เป็นพระบรมพาจารย์และ
มีพระเดชพระคุณมา ขอกุศลที่ไต่บำเพ็ญในครั้งหนึ่งบันดาลให้
พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ทรงพระเจริญพระชนมสุขสถาพร
พิพัฒน์ ปราศจากสรรพโรคาพาธภัยพิบัติทุกประการ.

เรื่องแก้คดีพระเจ้าปราสาททอง
อธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ

ปิ่น

วันที่ ๑๗ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๗๔

แจ้งความมายัง พระยานุমানราชชน

เจ้าคุณใคร่จะทราบว่าเพราะเหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรด
ให้พระยาโบราณราชธานินทร์แก้คดีพระเจ้าปราสาททองนั้น นั้นพอ
จะบอกได้ด้วยทราบอยู่

เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา
นั้นเวลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประทับ ณ
พระราชวังบางปะอินมีหน้าที่ต้องมาประจำราชสำนัก และตามเสด็จ
ประพาสที่ต่างๆ เป็นเหตุให้ไต่ถามหาเหตุอันใดอันหนึ่งและได้ทูลสนองพระราช
ดำรัสเนื่อง ๆ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่า
พระยาโบราณ ได้พาดพิงถึงกษัตริย์โบราณคดีครั้งกรุงศรีอยุธยา ทั้ง
เรื่องพงศาวดาร และถิ่นสถานต่างๆ ยิ่งกว่าผู้อื่นโดยมาก ก็ทรง
พระเมตตาจนสนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัย ในเวลาครั้นประพาสเรื่อง
โบราณคดีมักทรงชักชวนให้พระยาโบราณออกความเห็นเนื่อง ๆ สมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงทรงสังเกตเห็น ว่าพระยาโบราณยำเกรงพระเจ้า

(๔๔)

แผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยา มาก ถ้าเรื่องที่สนทนากันเนื่องไปถึงพระราช
ปฏิบัติอันร้ายกาจเลวทรามของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด พระยา
โบราณเป็นแก้แค้นเสมอ ชื่อนี้แหละเป็นมูลเหตุ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘
สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประทับพระราชวังบางปะอิน วันหนึ่ง
ตรัสประภาษเรื่องพงศาวดาร ทรงติเตียนพระเจ้าปราสาททอง พระยา
โบราณทูลแก้ จึงมีพระราชดำรัสว่า “พระยาโบราณชอบแก้ก็แล้ว
ฉันจะเป็นโจทก์ฟ้องพระเจ้าปราสาททอง ให้พระยาโบราณเป็นทนาย
แก้ แล้วมาอ่านฟังกันเล่น” จึงทรงพระราชนิพนธ์กล่าวโทษพระเจ้า
ปราสาททองพระราชทานไปยังพระยาโบราณ ๆ ก็แต่งคำแก้ทูล
เกล้าฯ ถวาย เพราะฉะนั้นหนังสือ ๒ ฉบับนี้เป็นแต่อย่างหนังสือแต่งเล่น
เท่านั้น แต่เมื่ออ่านคำแก้ของพระยาโบราณ ต้องชมที่กล้าปฏิเสธ
ข้อหาทุกข้อ แต่ใช้ถ้อยคำและหาอุปมามารายทูลอย่างเรียบร้อย
ควรนับว่าเป็นหนังสือแต่งดี แม้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ไปรក
คำแก้ของพระยาโบราณ.

พระราชภาระ

ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่าด้วยพระราชอัธยาศัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

แก้ถวายตามความคิดเห็น

ฉลาดในทางอุบายมารยา ฉลาดในทางที่จะเรียนวิชาความรู้
ว่องไว แต่ไม่มีความอุตสาหะที่จะเรียนให้รู้จริง คือปากรู้มากกว่าใจ
จนที่ไหนเขาทำนั้นด้วยความเชื่อว่าจะถูก เชื่อว่ามีสติปัญญา มีบุญ
ไม่มีผู้ใดเสมอ ซึ่งเป็นคนเห็นเหตุแห่งชอบชย และกล้าทำอะไร ๆ
ไม่มีความละอาย ถ้วนกว่าไม่มีใครรู้เท่า เป็นไพร่ตามสันดานเดิม
ในเมื่อเวลากริ้ว รวบรวมอัธยาศัยทั้งปวงนี้ จะอ้างพะยานให้เห็นได้
ถึงต่อไปนี้

ฉลาดในอุบายมารยานั้น คือเมื่อเวลาพระเจ้าทรงธรรมสวรคต
มีความปรารถนาจะใคร่ได้ราชสมบัติ ข้อนั้นควรจะยกเว้นไม่คิดเลย
เพราะพระเจ้าทรงธรรมไม่ได้เป็นผู้ที่ควรจะเป็นเจ้าแผ่นดินยิ่งกว่าพระ
เจ้าปราสาททอง วิชาที่มีด้วยกัน ฝ่ายหนึ่งฉันทข้างพระไตรปิฎก
ฝ่ายหนึ่งเชื่อว่ามีเวทมนตร์ขลัง และสติปัญญา มากกว่า เขาเป็น
คัมภีร์กันควรปรารถนา

อาการที่จะเอาแผ่นดินนั้น เอาโดยทางมารยา คือยกพระ
 เชษฐาซึ่งคงเป็นคนโง่กว่าพระศรีสิน พระบิดาคงมุ่งหมายจะให้
 พระศรีสินรับสมบัติ จึงแกล้งไม่ยกสมบัติให้พระศรีสินซึ่งเป็นคนฉลาด
 แต่มีโชคลาภก็ ฉลาดอย่างกักขละ พระศรีสินจึงได้หันออกไป
 คงจะทวยถูกอธิบายอย่างหนึ่งอย่างใด จึงไม่ได้หันต่อรบอย่างหนึ่ง
 อย่างใดให้ล้มกับที่ว่าเป็นขบถ หลอกให้พ้นอันตรายกัน ชำกัณ
 สมประสงค์

แกล้งทำการศพบให้ศึกตก แต่งคนให้ลือให้เจ้าแผ่นดินตกใจ
 ผู้ที่ลือนั้น คือ จมนสรพชญ์ ซึ่งเป็นผู้ส่งข่าวนั้นเอง เข้ามาเป็น
 ใต้ลี้ก พอหลอกให้ตกใจให้ไปรับสั่งให้หา ก็เลยพาลเป็นขบถ
 หาว่าเจ้าแผ่นดินตระเตรียมให้คนชนข้อมวัง ความนี้ก็ไม่จริง ปรากฏ
 เมื่อยกมาแต่เวลาบ่าย ๓ โมง อยู่จน ๘ โมงเข้าไปพ้นประตู ไม่มีใคร
 ทันรู้สึก ไม่ได้ต่อสู้กันเลย

คำอธิษฐานซึ่งอ้างเอาความปรารถนาโพธิญาณ เป็นสัจจา
 อธิษฐาน นี่ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่า เย่อหยิ่งมาก

ทั้งพระอาทิตย์วงศ์ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน จนกระทั่งถอกเสีย เป็น
 การมายาทั้งนั้น

ให้ช่างออกไปถ่ายอย่างพระนครหลวงจะมาสร่างเป็นที่ประทับร้อน
 รู้ว่าเจ้าแผ่นดินเขมรมีบุญมาก เป็นไพร่ ๆ ลอยมาเป็นผู้มีบุญเหมือน
 ทวี จึงอยากจะเอาอย่าง รู้ว่าใหญ่โตและทำด้วยศิลาทั้งนั้น แต่
 ไม่รู้ว่าจะปรางส์ฐานเป็นอย่างไร หมายถึงจะอยู่ใกล้ซ้าย ครั้น

ไปถ่ายมา หน้าตาเป็นวัดมากกว่าเป็นบ้าน แต่จะไม่ทำก็เสีย
เกียรติยศ จึงทำไปตามเล่ห์เล็ก ๆ ไม่เอาพระทัยใส่เหมือนวัดชัย
วัฒนาราม กว๊านผึกหมาย จึงได้โดยง่ายมาจนบัดนี้ เป็นพระยาน
ให้เห็นว่า รู้เร็วแต่ไม่ใช่รู้จริง

เรื่องมีลกออกมาเห็นเป็น ๔ กร ไม่ควรเชื่อก็คือ หรือถ้า
ไม่ใช่เชื่อจริง แกล้งเชื่อ ก็หาเกียรติยศอย่างฝรั่งวัน ลงโทษ
พระอาทิตย์วงศ์ว่านั่งบนกำแพงแก้วต่ำสูง ให้ไปปลุกเร้าไม้ไผ่
สองห้องอยู่วัดท่าทราย กว๊านผึกว่าตัวมีบุญและคนนับถือมาก คงไม่
มีใครนับถือพระอาทิตย์วงศ์ ครั้นพระอาทิตย์วงศ์ได้พวกพ้อง ๒๐๐ คน
พระเจ้าปราสาททองไม่ได้ คึกคักอยู่ หนีด้วยความซลาด

เผาลูกเธอ พบเนื้อในท้อง เชื่อว่าตั้งครรภ์ เป็นพระยานให้เห็นว่า
เชื่ออะไรก็เชื่อมาก เมื่อคนเขาคำว่าถึงน้ำเสียมาก จึงมีผู้คิดทำ
ตำราขึ้นใหม่ ยิ่งเป็นวิชากระซิบกระซาบ คนก็ยิ่งเชื่อมากขึ้น

เห็นจะเป็นคนซกกลัวฝรั่งฟ้าผ่ามาก ไก่บินเสียงฟ้าผ่า ยัง
นึกว่าในวัง แล้วกลับเข้ามา ก็พอบพระนารายณ์ไม่ถนัดสายฟ้า
สมประสงค์ไปข้างทางพระบารมีต่อไปอีก เล่ห์คนไปจนถึงฟ้าผ่าโรง
ช้างไม่ถูกช้าง ฟ้าผ่าที่บางปะอินไม่เป็นอันตราย ยิ่งรู้สึกพระบารมี
กล้าขึ้น

ลบลัทธิราช พงษ์ ๆ ปลา ๆ มาแต่ไหน จากวิชาพราหมณ์ ๆ
ที่เขาว่าเวทมนตร์คาถาอะไรอ่อนไปหมด เพราะเป็นกลลัทธิ ไม่เหมือน
ทวารวดี จึงคิดจะเปลี่ยนลัทธิราชเป็นยักันให้เป็นทวารวดี คือเร่ง

ให้เป็นทวารยุคเร็ว ๆ เพราะยุคนั้นนับเป็นอนโลมปฏิโลม เป็น
 กลียุค แล้วกลียุคขึ้นเป็นทวารยุค แล้วกลียุคขึ้นเป็นไตรคายุค
 แล้วกลียุคขึ้นเป็นปฏิโลม จึงได้หมายความว่าเปลี่ยนให้เลื่อนขึ้น
 ไปตามปฏิโลม ด้วยบุญบารมีมากอาจะเปลี่ยนกาลของโลก ซึ่งไม่ค
 ำให้กลับเป็นปกติ จึงต้องว่าเสียงบารมีลบลัทธิราช และยกย่องตัวเองว่า
 การที่ทำนนั้นเป็นการสงเคราะห์แก่สัตว์โลก แต่ไม่รู้วิชานัยของการไหร
 ว่าจะเป็เหตุให้วันคืนเกิดนบัลลัทธิราชเลอะเทอะได้เท่าใด ครั้นเมื่อ
 ลบแล้ว ลัทธิราชนั้นใช้ไปไม่ได้ทำไร จนแผ่นดินพระนารายณ์ต้อง
 หันไปใช้พุทธลัทธิราช นี่เป็นสคยอกของความเย่อหยิ่งเชื่อบุญบารมี
 และปรากฏว่า ความรู้ไม่มีอะไรที่รู้จริง

ไม่แต่เท่านั้น ใช้ข้อยายหลวม ๆ จะทักทักตึงตึงเอาเมืองพระมา
 เป็นเมืองขึ้น โดยรู้เรื่องราว พระเจ้าอโนราหมั่งซ่อมีชัยชนะแก่เมือง
 ที่ใกล้เคียงทั่วกัน จึงตั้งลัทธิราช เมืองใดที่ใช้ลัทธิราช เมืองนั้น
 เคยอยู่ในอำนาจอโนราหมั่งซ่อ ไม่ได้พิจารณาว่า อโนราหมั่งซ่อนั้น
 มีบุญด้วยบารมีสร้างมาแต่ปางหลัง มาขอบรมให้เป็นผู้มีบุญใหญ่
 ขึ้นเอง หรือด้วยกำลังปราบปราม เชื้อเขาฝ่ายข้างที่ว่าเหาะไค้
 ซึ่งเป็นการอัครจริย ่อยากจะได้ใคร่เชื่อบุญแล้วมาเอาอย่าง พระมา
 ไม่ยอมใช้ เพราะใครเลยจะไม่รู้เท่า เขาไม่ได้อยู่ในอำนาจ
 ไม่จำเป็นต้องทำไม่รู้เท่า เขาไม่ยอมใช้ ทรงคุณ

เลยพาตเปะปะให้เอาภัยชั่ววรคหัทธ ซึ่งเป็นการหยายคาย
 เหลือเกิน โกรธอย่างไฟ ่หากพระมาเวลานั้นกำลังบ้านเมืองไม่ปกติ

มอญเป็นขบถ จึงมิได้เกิดรบกันขึ้น ก็ไม่สืบเหตุผล ว่าทำไม
เขาจึงไม่มารบ กลับเชื่อว่าเพราะเขากลัวขบถมี

โทรถวายเป็นฎีกาว่าไฟระโหม้วัง ต้นเค้นขนของ และหนีออกไป
อยู่วัค บางคนเขาคิดเห็นว่าจะเป็นแกลงเฝ้า แต่เห็นจะไม่กล้าเฝ้า
เพราะชลาทมากอยู่ มีแต่ไฟไหม้ที่ไหนเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปคย นั้น
เจ้าแผ่นดินกลับหนีไฟ

รวมใจความว่า ในแผ่นดินนี้ไม่ได้ทำการอะไร เคยอย่างไร
ก็เป็นไปอย่างนั้น ต้นแต่ขบถมีกันอย่างเดี๋ยว แต่ความดีของพระเจ้า
ปราสาททองคงมีในทางที่รู้จักใช้คน ชูขลุ่ยคนเป็น การงาน
อะไรที่เป็นการธรรมการยังคยบัญชาได้แข็งแรง สติธิดาไม่โลเล จึง
อยู่ในราชสมบัติได้ช้านาน ไม่มีภัยอันตรายอันใด

ความที่วามานี้ เป็นกล่าวโทษพระเจ้าปราสาททอง และชม
พระเจ้าปราสาททองตามความเห็น ให้พระยาโบราณผู้เป็นเทศา
กรรเก่า แก่ไขว่ คำที่กล่าวติเตียนนั้น ไม่เป็นความจริงอย่างไร
ตามความเห็น จะได้เปลี่ยนความคิดที่หมิ่นประมาทนั้น

คำสอนองพระราชกรัณฑ์

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เรียง

บางปะอิน

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕
ขอเกษะผ้าละของอุลัพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทาน
พระกระแสพระราชดำริที่ทรงเห็น ในพระราชอัธยาศัยของพระเจ้า
ปราชญ์ทอง มาให้ข้าพระพุทธเจ้าแก้ไขตามความเห็นนั้น พระเดช
พระคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุคมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใส่เกล้าใส่กระหม่อม พิจารณาที่ใคร่ครวญ
คุตลอคแล้ว เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า การที่จะแก้ไขพระราชดำริที่
ได้ทรงกล่าวไว้นั้น เป็นความยากอย่างยิ่ง พ้นจากวิสัยภูมิวิชา
ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้เล่าเรียนมา แต่เหตุด้วยมีพระบรมราชโองการ
เฉพาะแก่ข้าพระพุทธเจ้า จึงจำเป็นต้องแก้ไขไปตามความเห็น แม้
การที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามานี้ จะมีข้อที่ไม่ถูกต้องตามแบบ
ฉบับ และพระราชอัธยาศัยประการใด ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทาน
พระมหากรุณาพระราชทานอภัยแก่ข้าพระพุทธเจ้า ผู้ซึ่งแรกศึกษา
วิชาพงศาวดาร ยังมีความรู้น้อยอยู่นั้น

๑. ตามที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า อาการที่พระเจ้าปราสาททอง
จะเอาแผ่นดินนั้น เอาโดยทางมารยา คือเกลี้ยยกพระเชษฐา
ซึ่งคงเป็นคนไวกว่าพระศรีสิน ที่พระบิดาคงมุ่งหมายจะให้รับราชสมบัติ
และหลอกให้พี่น้องแย่งกันจนฆ่ากันสยบระงับนั้น ข้าพระพุทธเจ้า
เห็นควยเกล้า ๆ ว่า ถ้าพระเจ้าปราสาททองปองที่จะเอาราชสมบัติ
อยู่แล้ว ถึงพระศรีสินจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ก็คงจะรักษาพระองค์
ไม่รอกไปเหมือนกัน เพราะกำลังวังชาและอำนาจของพระเจ้าปราสาท
ทองในเวลานั้นมีมากนัก ซึ่งยกพระเชษฐาขึ้นครองราชสมบัตินั้น
เห็นควยเกล้า ๆ ว่า คงทำตามโบราณราชประเพณี ที่ต้องยกพี่ขึ้น
เป็นใหญ่กว่าน้อง ประการหนึ่งถ้าหากยกพระศรีสินขึ้นครองราช
สมบัติแล้ว พระเชษฐากับพระศรีสินก็คงจะขาดหมางไม่ปรองดอง
คิดฆ่าฟันกันไปเหมือนกัน

๒. ตามที่ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าปราสาททองเกลี้ยทำการ
ศพให้ คึกคัก แต่งคนให้ลือให้พระเจ้าแผ่นดินตกพระทัย พอให้
ไปรับสั่งให้หากี่เลยพาลเป็นขบถนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นควยเกล้า ๆ ว่า
ในเวลานั้นพระเจ้าปราสาททองเป็นเจ้าพระยาภักดาโหมสรีวงศ์ เป็น
ประธานในราชการแผ่นดิน จะทำการงานอันใดก็คงมีผู้ไปช่วยเหลือ
เพื่อการประจบ และพระเชษฐาในเวลานั้น ก็คงจะอ่อนแอแค้นเค็มที่
อยู่แล้ว ถึงในข้อที่ว่า ตระเตรียมคนให้ขึ้นล้อมล้อมวังนั้น ข้า
พระพุทธเจ้าเห็นควยเกล้า ๆ ว่า น่าจะรับสั่งให้ตระเตรียมจริง เพราะ
ทรงตกพระทัยและหวาดอยู่แล้ว แต่เห็นควยเกล้า ๆ ว่า คงจะไม่

ไต่คนมาชนบ่อมถัมภ์วังตามรัชสิ่ง ด้วยข้าราชการคงจะไปฝากฝ่ายกับ
พระเจ้าปราสาททองเสียหมด จึงไม่ได้ต่อสู้กัน

๓. ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่ตั้งพระอาทิตย์วงศ์ขึ้นเป็น
พระเจ้าแผ่นดินจนกระทั่งถึงยุคเสีย เป็นการมาช้านั้น ข้าพระพุทธเจ้า
เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ในเรื่องนี้จำเป็นพระเจ้าปราสาททองจะทรง
ทำเช่นนั้น ด้วยพระอาทิตย์วงศ์ยังมีอยู่ ถ้าหากจะเอาราชสมบัติ
เสียทีเดียว คนทั้งปวงก็จะเห็นว่าเป็นขะណ้ำพระเชษฐาเพื่อเอาราช
สมบัติ

๔. ในข้อที่ให้ช่างออกไปถ่ายอย่างพระนครหลวง จะมาทำ
เป็นที่ประทับอื่น ครั้นไปถ่ายมา หน้าตาเป็นวัดมากกว่าเป็นวัง
จึงทำไปคามเล็ก ๆ ไม่เอาพระทัยใส่เหมือนวัดชัยวัฒนาราม ทรง
พระราชดำริเห็นว่า เป็นพะยานให้เห็นว่า รู้เร็วแต่ไม่ใช่รู้จริงนั้น
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า การที่ให้ช่างไปถ่ายอย่างพระนคร
หลวงมาสร้างในพระนครนั้น ก็ด้วยเหตุที่ระแสตงพระเกียรติยศว่า
กรุงศรีอยุธยาในเวลานั้น มีกำลังและอำนาจมาก ถึงกับไปถ่ายเอา
อย่างปราสาทศิลาพระนครหลวง ซึ่งคนในเวลานั้นถือว่าเป็นของเทวดา
สร้าง มาไว้ในบ้านเมืองได้ ถึงจะประทับในนั้นไม่ได้ ก็ที่น่าจะ
ไม่เป็นที่เสียหายอย่างไร

๕. เรืองมีพระราชชยุตร ออกมาเห็นเป็นสักรไม่ควรเชือกก็เชื่อนั้น
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าไม่ทรงเชื่อและไปทรงคักค้ำ
ผู้อื่นที่เขาเชื่อนั้นแพร่หลายออกไปแล้ว ก็น่าจะเป็นข้อตกทอนพระ

เกียรติยศอยู่ และน่าจะทรงเห็นว่า ในการที่เชื่อหรือเกล้งทรงเชื่อนั้น ก็คงเป็นแต่พระเกียรติยศไปอย่างเดียว เป็นทางที่จะเพิ่มพระบารมี ให้แก่กล้าขึ้น

๖. ในข้อซึ่งทรงหลงว่า มีบุญและคนนับถือมาก ครั้น พระอาทิตย์วงศ์ได้พวก ๒๐๐ คนยกมา พระเจ้าปราสาททองก็มีได้ ค่ำอยู่ หนึ่งด้วยความซลาดนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ในเวลานั้นคงจะทรงวางพระทัยว่าจะไม่มีผู้ใดกล้าคิดทำอันตราย จึง มิได้ทำการป้องกันรักษาให้ทั่วกัน พระอาทิตย์วงศ์จึงยกเข้าไปในวัง ได้ โดยไม่ทันรู้พระองค์ ก็ควรจะได้ตั้งหลยหลีกออกเสียจากวังซึ่ง ใกล้ต่อข้าศึก เพื่อไปรวบรวมกำลังต่อสู้ และการที่เสด็จนั้น ก็มีได้ ไปไกลจากวังเพียงใด เสด็จลงประทับอยู่ในเรือพระที่นั่งลอยลำอยู่ ที่ หน้าพระฉนวนเท่านั้น จะถือเอาเป็นซลาดแท้ที่เดียวยังไม่ได้ ถ้าตก พระทัยใหญ่ ก็คงเสด็จเปิดไปจนถึงเกาะมหาพราหมณ์

๗. พระราชทานเพลิงพระเจ้าลูกเธอ ไฉ่น้อยในพระอุทร เชื่อว่า ต้องคุณ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ในเวลานั้นเป็นสมัย ที่เล่นเวทมนตร์คาถา และทำหรับตำราทำคุณไสย ก็คงมีอยู่เป็น อันมาก ก็เมื่อได้พบสิ่งที่ต้องในตำราก็น่าจะเชื่ออยู่ โดยเหตุว่า ในชั้นต้นได้เชื่อและนับถือเวทมนตร์คาถาเสียแล้ว และทั้งเวทมนตร์ ในเวลานั้นก็สั่งให้ผลแก่ผู้ถือ กล่าวคือพระเจ้าทรงธรรมกับพระเจ้า ปราสาททองนั่นเอง เป็นผู้ ที่ถือเวทมนตร์จัด และเห็นกันว่าได้ ราชสมบัติเพราะเวทมนตร์

๘. เรื่องฟ้าผ่าไม่ถูกพระองค์กับพระนารายณ์และข้างนั้น ข้าพระพทเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถึงจะผ่าทางไหนก็ใกล้นัก ก็ควรที่จะทรงปล้ำในพระบารมี ด้วยเหตุลี้ภัยกันว่า ไฟฟ้าเป็นของสำคัญ อันร้ายแรง ก็เมื่อทำให้คนเข้าใจกันไปว่า แต่ฟ้าผ่าก็ยังไม่ได้ถูกต้อง พระองค์และพระราชมารดา โดยที่สุกแต่ข้างต้นก็มีได้เป็นอันหลายเช่นนี้ ก็เป็นการเพิ่มพระบารมีที่จะทำให้คนเกรงกลัวพระเดชานุภาพมากขึ้น

๙. เรื่องลยศึกกราชนั้น ข้าพระพทเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ก็เป็นการตั้งพระทัยในทางดี และเพื่อที่จะแสดงพระกรุณาแก่ราษฎร ซึ่งเป็นเหตุที่จะให้ราษฎรมีความนิยมนับถือมากขึ้น แต่ในข้อที่จะทำ ให้วันคืนเดือนบศักราชเลอะเทอะไปนั้น จะโทษแต่พระเจ้าปราสาททอง พระองค์เดียวเห็นจะไม่ได้ ข้าพระพทเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า น่าจะเป็นจากพระโหราธิบดี ด้วยเป็นคนที่ทรงเชื่อถือมากอยู่

๑๐. ในข้อที่ใช้อุบายจะเอาเมืองพะม่าเป็นเมืองขึ้นนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า พระเจ้าปราสาททองคงจะทรงทราบอยู่แล้วว่า พะม่าเวลานั้นบ้านเมืองกำลังรวนเรไม่เป็นปกติ ก็เป็นช่องที่จะครองดู ถ้าสำเร็จตามพระราชดำริ ก็เป็นทางดีแก่ไทย ถ้าไม่สำเร็จ ก็คงทรงนึกว่าไม่เป็นการเสียหายอะไร

๑๑. เรื่องเอกกับข้าวกศักรษะทูตพะม่านั้น ข้าพระเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ท่านทูตที่มาจะเป็นคนกักขฬะ และมาทำการหรือพูดจาหมิ่นประมาทอย่างแรงขึ้นอย่างไร และเป็นด้วยเหตุเข้าพระทัยอยู่แล้วว่า เมืองพะม่าเวลานั้นอ่อนแอ แต่กิริยาของทูตโหดเกินกับกำลัง

ของบ้านเมือง จึงลงโทษทุกแต่พอให้รู้สึก มิได้ให้เจ็บปวดอย่างใด เห็นจะนับว่าเป็นโทษอย่างเบาในเวลานั้น

๑๒. ในข้อที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า การที่เฮากับข้าวมรดคีรยะ ทูตเป็นการหยาบคายเหลือเกิน โกรธเหมือนไฟร่นั้น ข้าพระพุทธเจ้า เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า สันดานของบุคคลนั้นก็เหมือนกังวาลสนา ซึ่งมีมาในพระบาลีว่า จะตักขาคไ้ก็ระเพาะแต่พระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น แต่ถึงชั้นพระอรหันต์ก็ยังขาคไ้ไม่ได้ ถึงเช่นพระสาวกบริกรรมเป็นนิจ เมื่อถึงชาติที่สุดก็ยังมิกริยาฉนวนคติอยู่ในพระองค์

๑๓. เรื่องโหรถวายฎีกาว่าไฟจะไหม้วัง ขนของหนีออกไปอยู่ด้วยกัน ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คงจะเป็นด้วยเชื้อพระโหราธิปัตย์ ด้วยท่านโหรผู้นั้นคนแม่นยำนัก และครั้งนั้นว่าไฟจะไหม้วัง ก็เมื่อทรงเชื่อแล้วจะประทับอยู่ในวังซึ่งจะถูกไฟไหม้อย่างไรก็ได้ เป็นการจำเป็นที่จะต้องเสด็จออกไปเสียให้ห่างสักหน่อย แต่ถึงกระนั้นก็ปรากฏว่า ใต้เตรียมการป้องกันไว้เต็มที่ และทั้งไฟก็ไหม้วังจริงด้วย จะหาว่าคนและขลาก็ไม่สู้ผิดนัก

๑๔. คำอธิษฐานซึ่งอ้างเอาความปรารถนาโพธิญาณ ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นการเย่อหยิ่งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คงจะทรงตาม ๆ กันไป เช่นพระเจ้าทรงธรรมเองก็น่าจะไ้กล่าวอย่างนี้เหมือนกัน

รวบรวมใจความในแผ่นกินพระเจ้าปราสาททอง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าในสมัยนั้นน่าจะนับเอาว่าเป็นการเรียบร้อย

โบราณศาลา^(๑) กรุงเก่า

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๖

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายคำนาม
กรุงเก่า ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้เรียบเรียงขึ้นโดยความเห็นในการ
พิจารณาโบราณคดี สันองพระเศษพระคุณในงานพระราชพิธีรัชมงคล
และหนังสือฉบับนี้ จินนัว่าเป็นฉบับต้นแห่งรายงานการตรวจสอบ
โบราณสถานในส่วนหนึ่ง ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้พิจารณามาแล้ว
เมื่อต่อไปถ้าข้าพระพุทธเจ้าพิจารณาในส่วนอื่นได้ความประการใด
ข้าพระพุทธเจ้าจะได้เรียบเรียงความเห็นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย
ภายหลัง

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

พระยาโบราณบุรีรักษ์

(๑) สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ครังเสด็จดำรง
ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง เสด็จขึ้นไปตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพชญ์
มหาปราสาท โปรดให้เรียกเรือนพักของผู้ตรวจการว่า โบราณศาลา ดังมี
คำอธิบายแจ้อยู่ในหน้า ๓๐๘

คำนำ

ตำนานกรุงเก่านี้ พึ่งมีความคิดเรียบเรียงขึ้นตามทันทีได้
ในระหว่างเวลาว่างตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นเวลา
กำลังฉกฉกรหามีเวลาน้อย ไม่พอที่จะตรวจสอบกับตำราทั้งหมด
ให้ละเอียดได้ ทั้งการพิมพ์ก็เร่งรัดที่จะให้แล้วเร็วทันวันงาน
พระราชพิธีสมโภช และการที่ทำโดยรีบร้อนเช่นนี้ ก็ย่อมจะมีที่ผิด
พลั้งอยู่เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นถ้าหนังสือฉบับนี้จะมีที่คลาดเคลื่อน
ประการใด ขอท่านผู้อ่านทั้งหลายจงโปรดให้อภัยแก่ผู้เรียบเรียง
และขอให้เป็นที่เข้าใจไว้ว่า ถ้าจะมีที่ผิด ก็เป็นด้วยความพลั้งเผลอ
และตรวจตราไม่ละเอียด หรือความเข้าใจผิดของผู้เรียบเรียง แต่ไม่ใช่
เป็นด้วยผู้เรียบเรียงตั้งใจจะให้ท่านทั้งหลายเข้าใจผิดกับความจริง

อนึ่งตามโบราณสถานแต่ก่อนมา เป็นที่รกรกแล้วไปด้วยต้นไม้
และเครือเขาเถาวัลย์คดปกคลุม ยิงในพระราชวัง รูปสลักลายพระที่นั่ง
คำหนักน้อยใหญ่และสถานต่าง ๆ ก็จมอยู่ในโคลนและเนินสูงเหลือที่
จะเห็นให้ทั่วถึงได้ มาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้จัดพระราชวังเป็นที่ทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศล ในพระราชพิธีสมโภช ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลย์
ราชสมบัติบรมราชาภิเษกมาได้ ๔๐ ปี เท่ากับรัชกาลสมเด็จพระ
พระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุงเทพมหานคร

ศรีอยุธยา ซึ่งเป็นเวลานั้นยาวกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นนั้น
 โบราณสถานซึ่งจมดินและรกร้างมากกว่าชัยบุรี ก็ผุพังเห็นรูปทรง
 ลวกลายและเตียนสะอาด ด้วยอำนาจพระบารมี เพราะฉะนั้นผู้
 เรียบเรียงตำนานนี้ ขอชักชวนท่านทั้งหลายบรรดาที่ได้มาชม
 พระบรมโพธิสมภาร จงอธิษฐานน้ำใจถวายพระพรไชยมงคลขอให้
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระเจริญพระชนมายุยืนนาน
 จงเสด็จดำรงอยู่ในศิริราชสมบัติโดยทรงพระเกษมสำราญ นิราศ
 สรรพโรคพิบัติอยู่ทั่ววันตรายทั้งปวง เทอญ

โบราณศาลากรุงเก่า

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาโบราณนุรักษ์

ภาพพระหัตถ์

(พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการประกวดภาพสำหรับผู้
รอบเจียน ๗ ศาตวรรษราชวงศ์สยาม พระราชวังบางปะอิน พ.ศ. ๒๔๖๓)

“๖” เจ้าคุณกรุง (พระยาโบราณราชธานินทร์, ภาพล้อเส้นหมึก)

ဘွဲ့မှူးကြီး

กว่าบางแผ่นดิน เพราะบ้านเมืองก็รายนาคเป็นปกติปราศจากข้าศึก
ภายนอกภายใน และจะเป็นแผ่นดินที่มีอำนาจแข็งแรงอยู่ จะทำ
อะไรก็ทำได้ เช่นกักรวบทพระมาเอาจับข้าวรถศีระ พระมาก็ไม่อา
มาทำอะไรได้ จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คนในสมัยนั้นคงจะเห็นว่า
เป็นเกียรติยศ และอำนาจของเมืองไทย และน่าจะไม่มีผู้ใดคิดเคียน
ในเวลานั้นเลย เพราะความนิยมของคนชั้นนั้นเป็นเช่นนั้น ครั้น
ต่อมาบัดนี้ เมื่อคึกคักก็ราชก็เป็นเวลาทั้งสิ้นแผ่นดินพระเจ้าปราสาท
ทองมาแล้วถึง ๒๕๐ ปีเศษ เป็นคนละสมัย ความนิยมก็เปลี่ยน
แปลงกันไปกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า
ด้วยกระหม่อมดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาโบราณบุญรักษ์

ตำนานกรุงเก่า ^(๑)

ตอน ๑ ประวัติกรุงเก่า

พระราชพงศาวดารสังเขป

เมืองหนึ่งซึ่งอยู่เหนือจากกรุงเทพมหานครขึ้นไปทีเรียกกันว่า
กรุงเก่าในเวลานั้น ไซ้จะได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยามเฉพาะ
แต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างเป็นพระนครขึ้น
ที่หนองโสนเป็นคราวแรกก็หาไม่ ตามตำนานโบราณมีพระราช
พงศาวดารเหนือเป็นต้น กล่าวความชัดเจนว่า เมืองนี้ก่อนแต่
ศักราช ๓๐๐ ขนานไป ก็เคยได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยาม
ชื่อว่ากรุงศรีอยุธยา มีกษัตริย์ทรงปกครองสืบต่อมาเป็นหลาย
พระองค์ แต่ความในพระราชพงศาวดารฉบับนั้น ยกพระองค์ไม่ใคร่
จะติดต่อกันได้ ลงท้ายชื่อกรุงศรีอยุธยาสูญหายไปเป็นเมือง
เรียกว่าเมืองแสนราชนคร จึงเห็นว่าจะคงจะเป็นตัวกรุงศรีอยุธยา
เสื่อมถอยลง เมืองอันมีอำนาจเข้มแข็งก็ปกแผ่ลงมาได้ไปเป็นเมืองขึ้น
จึงได้ตัดจากกรุงลงเป็นเมืองไป

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปี พระเจ้าอู่ทองเป็นกษัตริย์ในราช
วงศ์เชียงราย ซึ่งเสวยราชสมบัติในเมืองเทพนคร เมืองนี้ที่ระอู

(๑) พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ โรงพิมพ์อักษรนิล

ใกล้กับเมืองที่มีอำนาจ จะเป็นที่ยึดแคบ ซึ่งพระเจ้าอู่ทองจะขยาย
เขตต์แดนออกไปอีกไม่ได้ หรือกลัวเมืองอื่นจะมาทำอันตรายได้ง่าย
ในอย่างใด จึงได้เสด็จลงมาทรงสร้างเมืองหลวงขึ้นที่ตำบลหนอง
โสนข้างทิศตะวันตกกรุงศรีอยุธยา ซึ่งไม่ไปตั้งที่กรุงเดิมนั้นก็คง
จะทรงเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาได้แม่น้ำแต่ด้านเดียว ที่ ๆ สร้างกรุงใหม่
ได้แม่น้ำถึง ๓ ด้าน เมื่อสร้างกรุงแล้วจึงขนานนามพระนครใหม่ว่า
กรุงเทพมหานครบรรพตวรารวดีศรีอยุธยา ต่อมาเรียกว่ากรุงเทพ
ทวารวดีบ้าง กรุงศรีอยุธยาบ้าง แต่ชื่อศรีอยุธยาเป็นต้นนิยมใช้เรียก
กันมาก ตลอดถึงต่างประเทศ และพม่า มอญ เขมร ลาว
ก็เรียกเมืองไทยว่ากรุงศรีอยุธยา แต่ฝรั่งใช้คำหัวนี้เรียกว่าอยุธยา
ก็เพราะกลัวชื่อศรีอยุธยาเคยเป็นชื่อเมืองหลวงของประเทศสยามมาช้านานแล้ว
พระเจ้าอู่ทองเสด็จมาครองราชสมบัติในกรุงเทพทวารวดี
เฉลิมพระบรมนามาภิไธยขึ้นเป็นสมเด็จพระรามาธิบดี คือประกาศ
แสดงความอิสริยาภของประเทศไทยเป็นเอกราช เมื่อสุกสันรัชกาล
ของสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แล้ว ก็มีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
ได้เสวยราชสมบัติสืบต่อมา ยกสืบแต่ขุนวรรวงศาธิราช ซึ่งไม่นับเข้า
ในลำดับกษัตริย์ในพระราชพงศาวดารได้ ๑๕ พระองค์ ถึงแผ่นดิน
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ในระหว่าง ๑๕ รัชกาลนั้น ข้างแผ่นดิน
ก็ได้มีการยกทัพไปปราบปรามหัวเมืองและประเทศที่ใกล้เคียง คือ
หัวเมืองเหนือและลาว เขมร มลายู หลายครั้ง อนึ่งในสมัยแผ่นดิน
สมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น กษัตริย์กรุงหงสาวดีทรงพระนาม

ตะเบงชวยตี พงศาการมอญเรียกพระเจ้ามังส่วยหรืออีกนัยหนึ่งว่า
 มังโสถ์ ทั้งต้นก่การสงครามยกทัพพะม่ามอญ เข้ามาตีกรุงเทพทวาร
 วาตี ถึง ๒ ครั้งก็ทำไม่ได้ มาภายหลังเมื่อพระเจ้าตะเบงชวยตี
 กับมอญไปแล้ว บุเรงนองเชื้อพระวงศ์ได้เป็นพระเจ้ากรุงหงสาวดี
 ในพงศาการมอญเรียกพระเจ้าฝรั่งมังศรี หรืออีกนัยหนึ่งเรียกพระเจ้า
 ชนเรสิยทิด เพราะเป็นผู้มีอำนาจมาก ยกทัพพะม่ามอญมาตี
 กรุงทวารวาตีอีก ๒ ครั้ง ครั้งหลังที่ได้ในแผ่นดินสมเด็จพระมหา
 ธรรมราชา เมื่อจุลศักราช ๙๑๘ ปี พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งให้พระมหา
 ธรรมราชาครองราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์ นัยเป็น
 พระองค์ที่ ๑ ในพระนามนี้ ครั้นนั้นกรุงเทพทวารวาตีก็ตกไปอยู่ใน
 อำนาจกรุงหงสาวดี มาจนถึงจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็น
 เจ้าได้ทรงพระอสุหระเริ่มก่อกัฏฐาประเทศสยามออกพ้นจากอำนาจกรุง
 หงสาวดี กลับตั้งขึ้นเป็นเอกราช และมีอำนาจใหญ่ ได้ทำสงคราม
 กับมอญพะม่า มีชัยได้แผ่นดินมอญมาเป็นเมืองขึ้น ล่วงมาได้ ๑๕
 แผ่นดิน ในระหว่างนี้ก็มีแต่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ที่ได้
 ทรงแต่งกองทัพไปตีเมืองพะม่ากับเมืองเชียงใหม่ ถึงในแผ่นดิน
 สมเด็จพระบรมราชาพระองค์ที่ ๓ นัยตามลำดับกษัตริย์เป็นพระเจ้า
 แผ่นดินที่ ๓๓ พระนามเดิมเจ้าฟ้าเอกทัศนครมขนอนรักษมนตร เมื่อ
 เสวยราชสมบัติแล้วมีพระนามพิเศษอีกอย่างหนึ่งเรียกว่า พระเจ้าอยู่หัว
 พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ทอดอกพระนามดังนี้ ก็เป็นด้วยเหตุที่
 ไปรบประทับอยู่ในพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ คนทั้งหลายจึงได้เรียก

ตามนามพระที่นั่ง ในครั้งนั้นข้างฝ่ายพระม้ามังลองไท้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน มีชื่อใหม่ว่าพระเจ้าอลองพญา ยกทัพมาตีกรุงเทพทวารวดีครั้งที่ ๑ ไม่ได้ เลิกทัพกลับไปตั้งมั่นในกลางทาง ภายหลังมีพระราชบุตรผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินพระม้าม้า จึงแต่งตั้งให้มีมหานรธาภิเษกเป็นแม่ทัพยกเข้ามาตีกรุงอีกครั้งหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์เสวยราชสมบัติไท้ ๔ พรรษา เมื่อจุลศักราช ๑๑๒๔ ปี กรุงเทพทวารวดีก็เสียแก่กองทัพพระม้าม้าศึก พระม้าม้าเก็บทรัพย์สินสมบัติและเครื่องศาสตราวุธ แล้วเอาไฟเผาพระราชวังและวัดวาอารามบ้านเรือนข้าราชการราษฎรเป็นอันตรายนครวัดทองพระราชวังคานวณศรีนครวัดราชการราษฎรไปเมืองอังวะประมาณ ๓๐๐๐๐ เศษ แต่ที่แตกหนีเที่ยวเร่ร่อนตามป่าดงและหัวเมืองต่าง ๆ ที่ออกอยากล้มตายเสียก็มาก แม่ทัพพระม้าม้าจึงให้พระนายกองอยู่รักษากรุง สำหรับรวบรวมผู้คนซึ่งยังแตกฉานชานเข็นอยู่ในที่ต่าง ๆ พระนายกองตั้งค่ายอยู่ที่โพสามต้น พระนายกองคนนี้เป็นมอญเก่าอยู่ในกรุงมีความชอบที่เข้ารับอาสาพระม้าม้า ไปตีค่ายบางระจันแตกและคงจะทำการรบพุ่งในที่อื่นแข็งแรงจนพระม้าม้าไว้ใจ จึงตั้งให้เป็นทูลคำไทยเรียกว่าพระนายกอง

คืออายุกรุงเทพทวารวดีแต่แรก ที่สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ทรงตั้งเป็นเอกราชมาจนเสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราชนบีไท้ ๒๐๖ ปี ตกไปอยู่ในอำนาจกรุง

หงสาวดี ๔ ปี เมื่อจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า
 ได้ทรงก่อกู้ ขาดจากอำนาจกรุงหงสาวดี กลับเป็นเอกราชมาจน
 เสียกรุงแก่พม่าซ้ำอีก ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์
 อัมรินทร์ นับได้ ๒๐๒ ปี รวมอายุกรุงทวารวดีแต่แรกสร้างจนถึง
 แก่พม่าเข้าจามิตร ๓ ยุคได้ ๔๑๗ ปี

พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพมหานคร

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สั ก ษ า ล ศักราช
	<u>พระราชวงศ์เชียงราย</u>			
๑	สมเด็จพระรามาธิบดี พระ องค์ที่ ๑ คือพระเจ้าอู่ทอง	๗๑๒	๒๐ ปี	๗๓๑
๒	สมเด็จพระรามศวร (ครั้ง ที่ ๑)	๗๓๑	๑ ปีหย่อน	๗๓๒
	<u>พระราชวงศ์สุพรรณ</u>			
๓	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๑ พระเจ้าพุทธม ิเตช นัยหนึ่งว่ามหาเดช ก็เรียก (ขุนหลวงพะงั่ว)	๗๓๒	๑๓ ปี	๗๔๕
๔	สมเด็จพระเจ้าทองจันทร์ พระ เจ้าท้องถิ่นก็เรียก	๗๔๕	๗ วัน	๗๔๕
	<u>พระราชวงศ์เชียงราย</u>			
๒	สมเด็จพระรามศวร (ครั้ง ที่ ๒)	๗๔๕	๖ ปี	๗๔๙

๑๕๒

กำแพง	๑๑๑
กำแพงเพชร	พระยา ๒๗
กำแพงเมือง	๓๓
กำแพงวัง	๖๕
กำแพง	พาน ๑๘๒
กุฎาคาร	วัด ๓๒, ๘๑
กุฎทอง	วัด ๘๓, ๑๖๘
กุฎฉลัก	วัด ๑๘๐
เกล็ดเต่า	กระเบื้อง ๑๘๗
เกษ	วัด ๗๑, ๑๘๖
เก่า	กรุง ต้นเหตุที่จะหมดยกกำลัง ๒๕
เกาะแก้ว	วัด ๓๘, ๑๑๘, ๑๖๓
เกาะทุ่งแก้ว	๑๘๘
เกาะทุ่งขวัญ	แขวง ๑๘๗
เกาะมหาพราหมณ์	บ้าน ๑๖๑
เกาะลอบ	พลับพลา ๑๕๒, ๑๖๓
เกลย	พระวิหาร ๗๑, ๑๓๒
แก้ว	บาง ๘๕, ๑๖๑, เกาะ ๑๖๓,
	สะพาน ๑๘๐, ๑๘๗, ทุ่ง ๑๘๘
แก้วฟ้า	วัด ๑๘๓
โกษา	หลวง ๒๖

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สถ ที่ รัชกาล ศักราช
๕	สมเด็จพระเจ้ารามราชาธิราช (พระยาราม) <u>พระราชวงศ์สุพรรณ</u>	๗๔๙	๑๔ ปีเศษ	๗๖๓
๖	สมเด็จพระอินทราชา พระ องค์ที่ ๑ อีกพระนามหนึ่ง เรียกพระมหานัครินทราชา ธิราช	๗๖๓	๑๗ ปีเศษ	๗๘๐
๗	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๒ (เจ้าสาม พระยา)	๗๘๐	๑๖ ปีเศษ	๗๙๖
๘	สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ	๗๙๖	๑๖ ปี	๘๑๑
๙	สมเด็จพระอินทราชา พระ องค์ที่ ๒	๘๑๑	๒๒ ปี	๘๓๓
๑๐	สมเด็จพระรามาธิบดีพระ องค์ที่ ๒	๘๓๓	๔๐ ปี	๘๗๓
๑๑	สมเด็จพระบรมราชามาหา พุทธางกูร	๘๗๓	๕ ปี	๘๗๘

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สก รัชกาล ศักราช
๑๒	สมเด็จพระวันฐานิราชกุมาร	๘๗๕	๕ เดือน	๘๗๖
๑๓	สมเด็จพระชัยราชาธิราช	๘๗๖	๑๔ ปี	๘๘๙
๑๔	สมเด็จพระบอทิ	๘๘๙	๒ ปีครึ่ง	๘๙๑
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๑)	๘๙๐	๒๔ ปี	๙๑๔
๑๖	สมเด็จพระมเหศวรราชาธิราช (ครั้งที่ ๑)	๙๑๔	๒ ปี	๙๑๖
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๒)	๙๑๖	๑ ปี	๙๑๗
๑๖	สมเด็จพระมเหศวรราชาธิราช (ครั้งที่ ๒)	๙๑๗	๑ ปีหย่อน	๙๑๘
พระราชวงศ์สุโขทัย				
๑๗	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๑ (พระมหาธรรม ราชา)	๙๑๘	๒๒ ปี	๙๔๐
๑๘	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๒ คือสมเด็จพระ นเรศวรมหาราช	๙๔๐	๑๕ ปี	๙๕๔

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	ศักราช รัชกาล ศักราช
๑๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๓ คือสมเด็จพระ เอกาทศรถุมหาราช	๙๕๕	๘ ปี	๙๖๓
๒๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๔ (เจ้าฟ้าศรี เสาวภาคย์) <u>พระราชวงศ์ทรงธรรม</u>	๙๖๓	๑ ปี ๒ เดือน	๙๖๔
๒๑	สมเด็จพระบรมราชา พระ องค์ที่ ๑ อภิเษกหนึ่งเรียกว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงธรรม อย่างหนึ่งเรียก ว่าพระเจ้าทรงธรรม (พระ พิมลธรรม)	๙๖๔	๒๕ ปีเศษ	๙๘๙
๒๒	สมเด็จพระบรมราชา พระ องค์ที่ ๒ คือพระเชษฐา ธิราช	๙๘๙	๑๗ เดือน	๙๙๑
๒๓	สมเด็จพระอาทิตย์วงศ์	๙๙๑	๖ เดือน	๙๙๒

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมัย	สั ก ราช ศักราช
	พระราชนวศิปราสาททอง			
๒๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๘ อีกพระนามหนึ่ง เรียกพระศรีเยนทราธิบดีคือ พระพทิจเจ้าเลื้อ	(๑) ๑๐๖๘	๙ ปี	๑๐๕๙
๓๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๙ สมเด็จพระภูมิน ทราชา หรือชนหลวงทรง เบ็ดก็เรียก คือพระเจ้า อยู่หัวท้ายสระ	๑๐๖๘	๒๖ ปี	๑๐๘๔
๓๑	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๓ เมื่อสวรรคต แล้ว เรียกพระเจ้าอยู่หัว บรมโกศ	๑๐๘๕	๒๖ ปีเศษ	๑๑๒๐
๓๒	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๔ อีกพระนาม หนึ่งเรียกพระมหาอัทมพร มหาพรวินิจราช พระนามเดิม			

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สถ ที่ รัชกาล ศักราช
๓๓	เจ้าฟ้าเอกมะเตือ กรมขุน พรพิณฯ เมื่อทรงพระผนวช เรียกกันว่าขุนหลวงหาวิท สมเด็จพระบรมราชา พระ องค์ที่ ๓ พระนามเดิม เจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุน อนรักษ์มนตรี อีกพระนาม หนึ่งเรียกพระเจ้าอยู่หัว พระ ที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์	๑๑๒๐ ๑๑๒๐	๑๐ วัน ๙ ปี	๑๑๒๐ วัน ๓๕ คำ ปีกร ๑๑๒๙

(๓) ในหนังสือพระราชวิจารณ์ว่าด้วยเรื่องราชประเพณีการตั้ง
มหาอุปราช ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เสวยราชย์
ศักราช ๓๐๕๙

ต้นเหตุที่กรุงเทพมหานครจะหมดกำลัง

เหตุที่กรุงเทพมหานครจะเสื่อมถอยหมดกำลังลงนั้น เริ่มต้น
เกิดมาตั้งแต่พระเจ้าทรงธรรมแย่งราชสมบัติพระศรีเสาวภาคย์ เมื่อ
จุลศักราช ๙๖๕ ปี ครั้นนั้นก็ฆ่าขุนนางเก่าเสียมาก มาแผ่นดิน
พระเจ้าปราสาททองฆ่าขุนนางพวกพระเชษฐาธิราช แต่เห็นจะน้อย
ครั้งถึงแผ่นดินพระนารายณ์ ฆ่าขุนนางที่เป็นพวกเจ้าฟ้าชายและพระ
ศรีสุธรรมราชาเห็นจะเกือบหมด จนต้องใช้ขุนนางแขกขุนนางลาว
ขุนนางฝรั่ง มีพระยารามเดโช พระยาราชวังสัน พระยาสิทธิราชเดโช
เจ้าพระยาวิชาเยนทร์เป็นต้น แผ่นดินพระเพทราชา ฆ่าขุนนาง
แผ่นดินพระนารายณ์ทยอยมาจนถึงไปตีเมืองนครศรีธรรมราชเมือง
นครราชสีมา เห็นจะเรียกว่าเกือบหมดไป แผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ
เห็นจะฆ่ามาก เพราะคนนิยมเจ้าพระขวัญกับพวกเจ้าพระพิชัยสุนทร
ก็น่าจะเป็นขุนนางอยู่ไม่ไกล แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระคราวที่
ก็ไม่ต้องฆ่าใคร แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อจุลศักราช
๑๐๙๔ ข้าราชการวังหลวงเห็นจะตายเกือบหมด ก็คิดในระหว่าง
๑๓๐ ปี ฆ่าเทกกันเสียถึง ๗ ครั้ง เป็น ๑๘ ปีฆ่ากันครั้งหนึ่ง
หรือถ้ารอกตายก็กลายเป็นไพร่หลวงและครอบครัวฆ่าข้าง ถ้าจะนับพวก
ที่รอกตายก็ต้องว่าผิดกลายเป็นไพร่ ไพร่กลายเป็นผู้ดีในระหว่าง
นั้น ๗ ครั้ง เมื่อเป็นเช่นนี้มาในตอนหลังบ้านเมืองจะมีกำลังอย่างไรได้
และเมื่อชนหลวงหาวัดไ้ราชสมบัติ ก็ยังสำเร็จโทษเจ้าเสียอีก ๓ กรม
ฆ่าขุนหลวงหาวัดเองยกพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ก็ไม่

ปรองคองกัน จึงพาให้การปกครองบ้านเมืองแปรปรวนรวนเรไป เพราะฉะนั้นเมื่อศึกพระม้าม้ามาตีพระนคร จึงไม่มีตัวข้าราชการที่สามารถเป็นแม่ทัพนายกองนำพลเข้าต่อสู้ข้าศึก ท้าวพระยาเสนาบดีคนใดเป็นแม่ทัพก็ไม่ไ้รับฟัง เช่นพระยายมราชเป็นแม่ทัพตั้งอยู่ที่เมืองนนทบุรี พระม้าม้าเมืองอินทรีไ้กำขึ้นลูกค้ำอีกรกฤษซึ่งรับอาสาต่อสู้พระม้าม้าถอยหนีขึ้นมา พระยายมราชยังไม่ทันรบก็พลอยเลิกทัพหนีไปด้วย พระยาพระคลังเป็นแม่ทัพถือพลถึง ๑๐๐๐๐ ยกออกไปตีค่ายพระม้าม้าทวิภยาฝ่ายปากน้ำประสบ พระม้าม้ายังขึ้นมาต้องพลทัพไทยล้มลง ๔-๕ คน กองทัพทั้งนั้นก็ถอยมาสิ้น อยู่มา ๒-๓ วันรับสั่งให้พระยาพระคลังยกออกไปตีค่ายปากน้ำประสบอีก ยังไม่ทันไ้รบ พระม้าม้าแต่งกลหลอกให้เข้าใกล้ แล้วออกไ้ยิงแทงพลทัพไทยตายลง กองทัพใหญ่ก็พลอยแตกพ่ายเข้าพระนคร ครึ่งหนึ่งไปรบให้ท้าวพระยาอาสาหกเหล่า ยกทัพเรือข้ามไปตีค่ายพระม้าวัดการ้อง พระม้าม้ายังขึ้นมาถูกนายเรือ ซึ่งเห็นจะเมานับว่าตาย ๒ มื่อเป็นเข้าอยู่หน้าเรือ ตกน้ำลงคนหนึ่ง ทัพเรือก็เลิกลถอยเข้าพระนคร เมื่อทัพพระม้าม้ายกเข้าในพระราชอาณาเขตต์ เกณฑ์ให้พระยาพิษณุโลกเฝ้ากองทัพมาตั้งที่ภูเขาทอง พอพระม้าม้าวนะถึงกรุง พระยาพิษณุโลกให้พระยาพลเทพกราบทูล ขอกราบถวายบังคมลาขึ้นไปปลงศพมารดา ให้หลวงโกษามหาคไทย หลวงเทพเสนาคุมกองทัพอยู่แทน ก็ไปรบทพระราชทานพระราชานุญาตให้ไปตามขอน้ำพระทัยพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ มีพระกรุณาเยือกเย็นอยู่เป็นพันเสมอถึงนี้ จะไ้ไ้ปรากฏว่า ผู้ไม่ปลงใจในการต่อสู้

ข้าศึก ต้องรับพระราชอาญาอย่างก่หามิไ้ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่
ใครจะอยากรบ เหตุการณ์ที่เป็นมาแต่ต้นจนเสียเมืองก็สมกับพงศาวดาร
กล่าวว่า ชาติกรุงทวารวดีถึงกาลขาด

ขุนหลวงตากตั้งตัว

ในขณะเมื่อกองทัพพะม่าข้าศึกยกเข้ามาตีพระราชอาณาจักรเขตนั้น
เจ้าตากพระนามเดิมชื่อสิน ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์
อมรินทร์ ทรงโปรดให้เป็นเจ้าเมืองตาก ในเวลานั้นเข้ามาอยู่ในกรุง
จึงโปรดเลื่อนให้เป็นที่พระยากำแพงเพชร และให้เป็นนายกองทัพเรือ
ยกออกไปตั้งคอยสกัดทัพเรือพะม่าซึ่งจะมาทางทุ่งวัดใหญ่นอกพระนคร
ด้านตะวันออก พระยากำแพงเพชรจึงย้ายอยู่ที่วัดพิชัยวัดกล้วย
แลเห็นว่ากรุงจะเสียแก่พะม่า ไม่มีช่องทางอันใดซึ่งจะป้องกันเอาไว้
ได้แล้ว จึงได้คิดหลักหนัดฝากกองทัพพะม่า ซึ่งตั้งล้อมกรุงออกไป
ทางบ้านหันคราบ้านข้าวเม่า ไปจนถึงแขวงเมืองระยองก็ตั้งตัวขึ้น
เป็นเจ้า เพราะจะให้เป็นที่คนนิยมนับถือและเกรงกลัวอำนาจ เรียก
ว่าเจ้าตาก หาเรียกเจ้ากำแพงเพชรไม่ แล้วยกไปตีเมืองจันทบุรีได้
ตั้งมั่นรวบรวมไพร่พลเสบียงอาหารต่อสู้เรือรบเรือไล่ไว้พร้อม เมื่อรู้ว่า
กรุงเสียแก่พะม่าแล้ว ก็ยกทัพเรือเข้ามาตีพะม่าที่ตั้งรักษาเมืองธนบุรี
และค่ายโพสามต้นกรุงเก่าแตก แล้วก็มีไ้ตั้งอยู่ที่กรุงเก่า พวกรัพล
กวาดครอบครวัรราชภูมิตั้งพระราชวงศ์และข้าราชการกรุงเก่า ซึ่งยัง
เหลือภักดีอยู่ก็ย้ายโพสามต้น ไปตั้งเมืองธนบุรีขึ้นเป็นกรุงธนบุรี

สร้างพระราชวังขึ้นที่ปากคลองบางกอกใหญ่ คือที่โรงเรียนนายเรือ
 ในปัจจุบันนี้ เจ้าตากเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติณกรุงธนบุรีเมื่อจุล
 ศักราช ๑๑๓๐ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชา นับตามลำดับ
 พระนามเป็นพระองค์ที่ ๔

ขุนหลวงตากไม่อยู่กรุงเก่า

เหตุที่พระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ตั้งอยู่ที่กรุงเก่า นั้น ก็ด้วยกรุงเก่า
 เป็นเมืองใหญ่กว้าง ทั้งพระราชวังก็มีปราสาทสูงใหญ่ถึง ๕ องค์
 และวิถวารามก็ล้วนแต่ใหญ่โต เมื่อยันเมืองถูกพม่าเข้าศึกและพวก
 ทหารติดเอาไฟคบเผาเป็นอันครายเสียหายจนเกือบหมดสิ้น พระเจ้ากรุง
 ธนบุรีจึงรวบรวมกำลังตั้งพระองค์ขึ้นใหม่ ๆ จะเอากำลังวังชาทนอนที่ไหน
 ไปซ่อมแซมบ้านเมืองที่ใหญ่โต ซึ่งทำลายแล้วให้กลับคืนคงคชชน
 เป็นพระนครราชธานีได้เล่า ประการหนึ่งถ้ามีข้าศึกศัตรูเข้ามา รพท
 จะรักษาหน้าที่เชิงเทินซึ่งกันก็มิพอ คงจะทรงเห็นว่าดีไปตั้งอยู่ที่
 เมืองธนบุรีสร้างขึ้นเป็นเมืองใหม่ไม่ได้ ด้วยว่ามีกำลังน้อยก็ทำเมือง
 แค่นี้เล็ก อีกประการหนึ่งถ้าจะมีข้าศึกมาตีเมือง ถ้าจะพลากพลังลง
 ประการใด กองทัพเรือก็มิอยู่เป็นกำลัง และทั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีเอง
 ก็ทรงชำนาญในการทัพเรือ จะได้พาทัพเรือออกทะเลไปเที่ยวหาที่ตั้ง
 มั่นไถ่ง่าย เห็นจะไม่ใช่แต่จะเพาะเรื่องที่ว่าทรงนิมิตร์ฝันว่า พระเจ้า
 แผ่นดินกรุงเก่าทรงชัยได้มิให้รู้แต่เรื่องเดียว เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรี
 ครองราชสมบัติมานานมา ก็ยังเกิดเสียพระจิตพินเพื่อนไป ในครั้งนั้น
 ทรงไปร่ำให้พระวิจิตรณรงค์ขึ้นไปตั้งเร่งเงินราษฎรที่กรุงเก่า ราษฎร

รื้อรันทนักร้างร้างนายบุญนาคผู้เป็นหัวหน้าอยู่บ้านแม่ลา ซึ่งในเวลานั้น
เป็นท้องที่อำเภอนครหลวงแขวงกรุงเก่า เป็นหัวหน้าชักชวนชาวบ้าน
เข้าเป็นพรรคพวก ยกธงมาจับพระวิชิตณรงค์กับกรมการเมืองเสีย
หลายนาย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้พระยาสุรศักดิ์ขึ้นไปจับพวก
บ้านแม่ลา พระยาสุรศักดิ์ขึ้นไปเข้าเป็นพวกนายบุญนาค ยกไพรพล
ลงมาจับกรุงธนบุรี และให้เนียบเทศพระเจ้ากรุงธนบุรีออกเสียจากราช
สมบัติ

ตั้งผู้รักษากรุง

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จมาถึง
ถวัลราชสมบัติปราบดาภิเษก จึงทรงโปรดตั้งนายบุญนาคบ้านแม่ลา
เป็นเจ้าพระยาชัยวิชิตลัทธินิสงครามผู้รักษากรุง ยกกรุงเก่าเป็น
เมืองจัตวา ภายหลังโปรดให้เจ้าพระยาชัยวิชิต เป็นเจ้าพระยา
พลเทพ และตำแหน่งผู้รักษากรุง แต่นั้นก็สลับตงคงเป็นแต่พระยา
มาจนถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดให้เปลี่ยนสร้อยชื่อผู้รักษากรุง เป็น
พระยาชัยวิชิต ลัทธินิสงคราม มหาประเทศราช สรรชาติเสนายักษ์ ครั้นมา
ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนนามผู้รักษากรุงเป็นพิเศษ ๒ ชื่อ คือ
เจ้าพระยามหาจักรีบรมม พโลปถัมภ์เทพทวาราวดี ศิริรัตนธาดา มหา
ปเทศาธิบดี อภัยพิริยปราชกรมพาทู ผู้สำเร็จราชการกรุงเก่า กับ
พระยาสিংหาราชฤทธิไกร ยุคินัยเนติธาดา มหาปเทศาธิบดี อภัยพิริยปราช
กรมพาทู ผู้รักษากรุงที่ต่อพระยาสিংหาราชฤทธิไกรลงมา ก็คงเป็น
ที่พระยาชัยวิชิต แต่สร้อยชื่อเป็น ลัทธินิสงครามหานคราภิการ มา

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ผู้รักษากรุงคนเดิมเป็นพระยาชัยวิชิตลัทธิตาครา มหาปเทศาธิบดี ครั้นเมื่อไปรคเกล้าฯ ให้พระยาชัยวิชิต (สิงห์โต) เป็นพระยาเพชรพิชัย รัชการยอยู่ณกรุงเทพ ฯ แล้วไปรคเกล้าฯ ให้พระยาเพชรภู (นาค) เป็นผู้รักษากรุง แยกตั้งเปลี่ยนส่วยชื่อเป็น พระยาชัยวิชิต ลัทธิตักดา มหานคราธิการ เหมือนชื่อพระยาชัยวิชิตในรัชกาลที่ ๔

ตั้งมณฑลเทศาภิบาล

ครั้นต่อมาในรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ทรงโปรดให้จัดการเทศาภิบาล คือ รวมกรุงเก่า ๑ เมืองอ่างทอง ๑ เมืองลพบุรี ๑ เมืองสระบุรี ๑ เมืองพระพุทธบาท ๑ เมืองสิงห์ ๑ เมืองพรหมบุรี ๑ เมืองอินทบุรี ๑ รวม ๘ เมืองเป็นมณฑล เรียกว่ามณฑลกรุงเก่า ตั้งว่าการมณฑลที่กรุงเก่า ไปรคเกล้าฯ ให้พระเจ้า้องยาเธอกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ครั้งยังไม่ได้ดำรงพระยศเป็นต่างกรม เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล มาในศก ๑๑๕ โปรดให้ยกเมืองพระพุทธบาทเป็นอำเภอขึ้นเมืองสระบุรี ยกเมืองพรหมบุรีเมืองอินทบุรีเป็นอำเภอขึ้นเมืองสิงห์ จึงคงมีเมืองใหญ่ในมณฑลนี้แต่ ๕ ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๖ พระยาชัยวิชิต (นาค) กราบบทวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการโดยทูลลาภาพ จึงไปรคเกล้าฯ ให้หลวงอนุรักษ์ภักดี (พร) ข้าหลวงมหาคีตยเป็นข้าหลวงรักษากรุง มาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ ไปรคเกล้าฯ ให้เลื่อนหลวงอนุรักษ์ภักดีขึ้นเป็น พระอนุรักษ์ภักดี ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๘ ไปรคเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้

พระอนุรักษบุษย์ เป็นผู้รักษากรุง และเป็นพระยาโบราณบุรุษ
 พร้อมกันในศึกเดียวกัน ครั้นมาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ไปรค
 เกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระยาโบราณบุรุษ เป็น
 ปลัดเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า จนถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ ไปรค
 เกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวง
 เทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า ไปเป็นข้าหลวงพิเศษรักษาการตำแหน่ง
 ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี และไปรคเกล้า ฯ ให้พระยาโบราณ
 บุรุษ เป็นผู้รับตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล มาจันรัตนโกสินทร
 ศก ๑๒๕ จึงทรงพระกรุณาไปรคเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตร
 ให้พระยาโบราณบุรุษ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า
 รัชการสนของพระเดชพระคุณมาจนทุกวันนี้

ตอน ๒ ภูมิสถานพระนคร

กรุงศรีอยุธยา

กรุงศรีอยุธยานั้น ตั้งอยู่ข้างฟากตะวันออกของกรุงเทพมหานคร
คงจะอยู่ทางสะเทิ้นรถไฟกรุงเก่า ออกไปในแถวที่วัดสมณโกษ
วัดกุฎีขาว และวัดศรีอยุธยา ซึ่งมาภายหลังเรียกกันว่าวัดเค็ม
เมืองคงจะหันหน้าไปทางตะวันออกลงแม่น้ำหันทรา แต่กำแพงข้อม
ปราการเห็นจะไม่ใช้ก่อด้วยอิฐ คงเป็นเชิงเทินดิน เมื่อเมืองร้าง
แล้วก็มีคนลากดางเกลี่ยทำเป็นที่ไถนา และทั้งปราสาทราชฐานก็คง
จะเป็นเครื่องไม้ จึงมิได้มีสิ่งใดเหลือ

กรุงเทพมหานคร

กรุงเทพมหานครซึ่งเป็นเมืองหลวงภายหลัง ตั้งอยู่ที่ตำบล
หนองโสน ซึ่งเป็นที่แผ่นดินแหลมแห่งแม่น้ำลพบุรี กั้นเหนือกั้นใต้
กั้นตะวันออกกั้นแม่น้ำ แต่กั้นตะวันออกเป็นพื้นดินเกิดวกกันกับกรุงศรี
อยุธยา เพราะฉะนั้นเมื่อสร้างกรุงแล้วจึงได้ปรากฏว่า กั้นตะวันออกนี้
มีแต่คูหาแม่น้ำมีไค่ คันซุดแยกจากแม่น้ำลพบุรีแต่ตำบลหัวรอ ไป
บรรจบแม่น้ำบางกระจะ ข้อมเพ็ชร เรียกว่าคูขื่อน้ำ แต่ชั้นเดิมคงจะ
แคบ มาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อจุลศักราช ๙๒๔ บ
จึงโปรดให้ขุดขยายออกไปเป็นกว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ วา เพราะเชื่อก

เมื่อครั้งในแผ่นดิน สมเด็จพระมหินทราธิราช คูชอินทราธิบดี
หงสาวดีจึงถมถนนข้ามเขาคีกรุงไต่

กำแพงเมือง

กำแพงพระนครในชั้นแรกสร้างกรุงเห็นจะยังไม่ได้ก่อด้วยอิฐ
เข้าใจว่าจะเป็นแต่เชิงเทินดิน ใช้ซัดดินทางริมน้ำกับข้างในชั้นถม
ทุกทิศเขาถมขึ้นทางข้างในกำแพงก็ย่นก็ยังมีเห็นปรากฏอยู่ กำแพง
อิฐจะมาก่อนชั้นต่อภายหลัง เพราะรากกำแพงอิฐที่พบในเวลานั้นอยู่บน
เชิงเทินดิน สูงกว่าระดับดินธรรมดา ตั้งแต่หัวหนึ่งถึง ๖ ศอก ทัว
เชิงเทินดินที่เป็นพื้น ทั้งกำแพงกว้างอย่างน้อยราว ๘ วา กำแพง
หนา ๒ วาเศษ ก่ออิฐ ๒ ข้างไว้ช่องกลางถมดินกับอิฐหัก ส่วนสูง
ตั้งแต่เชิงกำแพงถึงปลายใบเสมา คำนวณข้างหนึ่งถ้าในที่ต่ำคงจะราว
๓ วา ถ้าที่สูงคงจะราว ๑๐ ศอกเศษ เพราะพบเศษกำแพงที่เหลือ
จากรอยทั่วทิศทำทลายแห่งหนึ่ง สูงจากพื้นดิน ๘ ศอกเศษเกือบคืบ
กับที่ไต่วัดจนเขย่งหน้าวัดสุวรรณมีประตูช่องถูกอยู่ด้วย อีกแห่งหนึ่ง
ตรงนั้น เป็นที่คอน กำแพงสูง ๖ ศอกคืบมีเศษ ที่คิดว่ากำแพงคอน
นั้นจะสูงเท่านี้ ก็เพราะด้วยกำแพงที่เหลืออยู่นั้น สูงพ้นหลังประตู
ช่องถูกขึ้นไปอีกศอกเศษ ซึ่งคำนวณว่าเกือบจะถึงที่ตงใบเสมา เพราะ
ธรรมดาประตูช่องถูกก็อยู่ไล่เลี่ยหรือต่ำกว่าพื้นเชิงเทินไปเพียงนิคหนึ่ง
พื้นเชิงเทินขึ้นไปไม่กี่มิกอนน้อยถึงที่ตงเสมา ก็ยังได้พบพบเสมากำแพง
นี้ยังเป็นรูปคิอยู่เสมาหนึ่ง กว้างศอกคืบ หนา ๒ ศอก สูง ๒ ศอกคืบ

ถ้าเอาส่วนของใบเสมาขวกเข้ากับกำแพงตรงวัดท่าทราย ก็คงได้ราว ๓ วา กำแพงวัดวัดจันทราว ๑๐ ศอก ถึงจะยิ่งหย่อนกว่านี้ไปข้างก็จะไม่สู้มากนัก แต่ถ้าจะคิดเอาส่วนสูงของกำแพง ตั้งแต่ระดับดินเดิม ไปจนขาดปลายใบเสมา คงจะสูงเลย ๕ วาทั้งหมด แนวกำแพง พระนครวัดได้ ๓๑๐ เส้น ในเมืองวัดตามกว้างในที่คอวัดได้ ๕๐ เส้น ตามยาวได้ ๘๘ เส้น

ขยายกำแพงเมืองด้านตะวันออก

กำแพงเดิมก่อนแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ กำนั่นเห็นตั้งแต่หน้าพระราชวัง คงจะไปตามแนวถนนข้ามสะพาน แล้วไปเลี้ยวที่มุมใต้ประตูหอรัตนชัย วกลงไปข้างในห่างจากถนนรอบกรุงเดี๋ยวนี้ถึงบ่อแม่สีร์ แต่บ่อแม่สีร์มาตามทางริมแม่น้ำ ทิศใต้ทิศตะวันตก บรรจบทิศเหนือจรดคลองท่อ ที่ซึ่งเป็นวังจันทร์เกษมเดิมนั้นอยู่นอกพระนคร จะได้กล่าวต่อไปในตอนหลัง

และเหตุที่กำแพงเดิมอยู่หลังวังจันทร์เกษมห่างจากแม่น้ำเดิมนั้น เข้าไปมากนั้น ก็เห็นจะเป็นด้วยครั้งแรกสร้างกรุง ที่แถวนี้จะเป็นหาคทรายและลำลายลุ่มมาก เพราะในเวลานั้นเมื่อขุดดินลงไปลึกสักศอกเศษ ก็พบพ่นล่างเป็นทราย ครั้นมาภายหลังที่ดอนขึ้น ชานพระนครกว้างออกไป จึงได้สร้างพระเนียบที่ข้างขึ้นระหว่างวังจันทร์เกษม กับที่ซึ่งเป็นวัดขุนแสนวัดของเดิมนั้น และข้างที่ที่จะได้ ใช้เป็นที่ทอดคลองเลียบข้างหลวงคิ้ว ครั้นมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหา

จักรพรรดิ เกิดศึกหงสาวดีตีตีพระนคร คงจะทรงเห็นว่า การที่ไว้
 ฐานพระนครกว้าง ปล่อยให้กำแพงถล่มหักกัน ย่อมเป็นทางให้
 ข้าศึกข้ามคูเข้ามาถึงกำแพงได้ง่าย เพราะไกลทางขึ้น จึงโปรดให้
 ขยายกำแพงพระนครออกไปตั้งถึงขอบริมน้ำ แต่ครั้งนั้นเห็นจะยังไม่
 แล้วเสร็จ มาเมื่อรัชกาลราช ๔๒๔ ปี ในแผ่นดินสมเด็จพระมหา
 ธรรมราชา จึงปรากฏว่าได้ทำกำแพงอีกคราวหนึ่ง ก็เห็นจะทำเพิ่ม
 เติมกำแพงที่ค้างมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้นเอง กำแพง
 ใหม่ตอนที่ยกออกมานี้ แยกจากกำแพงเก่าที่ทำสลับเขี้ยว วงแหวน
 ราชประดิษฐานและที่ตั้งภายในเป็นวัดชนะแสน วงจันทร์เกษมไว้ข้าง
 ใน แล้ววกลงไปบรรจบเขี้ยวเพชร ซึ่งเป็นถนนรอบกรุงที่ใช้เดินกัน
 ไปมาอยู่ทุกวันนี้ ส่วนกำแพงเดิมที่อยู่ภายในหลังวังจันทร์เกษมเข้าไป
 คงจะรื้อปลายลงเป็นถนนในพระนคร คงเป็นถนนขำมะพร้าวข้างวัด
 พลับพลาชัยแน่

ขุนหลวงหาวัดก่อกำแพงหน้าวัง

อนึ่งกำแพงเมืองข้างวังหลวงด้านริมน้ำ เดิมมีชั้นเดียว และ
 ตอนนั้นก่อผิดกว่าที่อื่น เชิงกำแพงมีลายบัวคว่ำบัวหงาย ครึ่งคือพระเจ้า
 อลงพรญาติตีพระนคร ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์
 อัมรินทร์ ข้าราชการไปเชิญเสด็จขุนหลวงหาวัดลาพระผนวช ออก
 ช่วยทรงจัดการป้องกันรักษากรุง ขุนหลวงหาวัดโปรดให้ก่อกำแพง
 ที่ข้างวังลงในที่ริมน้ำต่ำกว่ากำแพงเดิมอีกชั้นหนึ่ง กำแพงสายนี้ก็
 ทรุดพังแล้ว แต่อยู่ในที่น้ำท่วมต่ำมาก ครั้นขุนหลวงหาวัดถึงใจระทม

ชายคลั่งหน้ากำแพงบ่า ให้เท่ากัษระกัษณนหนาจวนทธารใน จะเอา
กำแพงบ่านี้ไว้ ก็จะต้องแหวกดินเป็นคุจึงจะเห็น แต่ก็ไม่ใช่ว่าเป็นสิ่งที่
ที่น่าดูแต่อย่างใด จึงได้ถ่มเสียบ

บ้อมตามกำแพงบ่อ

ตามแนวกำแพงบ้อมเป็นระยะรอบพระนคร ตามที่ควรพบแล้ว
ในเวลานี้มี๑๖บ้อม เข้าใจว่าจะมีมากกว่านี้ แต่ไม่มีเวลาพอที่จะชุกค้น
ได้ตลอด ภายหลังเมื่อตรวจตราได้ความอย่างไร จะได้เพิ่มเติมต่อไป
บ้อมนั้นถ้าอยู่ในที่สำคัญ เช่นตรงแม่น้ำหรือทางร่วม ก็เป็นบ้อมใหญ่
ก่ออย่างแข็งแรง แต่บ้อมเหล่านี้ยังเหลือพอที่จะเห็นชวตทวงสถฐาน
ได้ ๒ แห่งคือ บ้อมเพชรแห่งหนึ่ง เป็นบ้อมใหญ่สำหรับป้องกันข้าศึก
ที่จะมาทางน้ำตรงมมพระนครด้านใต้ บ้อมนี้ก่อยื่นออกไปจากแนว
กำแพงบ่า ๓ วาเศษ กลางบ้อมเป็นพื้นดินว่าง มีบันไดอิฐขึ้น
เชิงเนินในบ้อม ตามเหลี่ยมบ้อมที่พื้นดินมีประตูคูหาก่อเป็นรูปโค้ง
มีรอยคิบบานที่จะใช้เปิดปิดเข้าออกได้ คูหากว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก
บนหลังคหามี่ช่องกลวงตลอดขึ้นไปถึงเชิงเนิน กับบ้อมมีประตู
เข้าเปลือกอีกแห่งหนึ่ง เป็นบ้อมคู่ตั้งอยู่ ๒ ฟากคลอง แต่เล็กกว่า
บ้อมเพชร ก่อเยื้องเหลี่ยมเข้าเป็นท่าบรวบกัน บนบ้อมเป็นพื้นอิฐ
ตลอดตามเหลี่ยมบ้อมมีประตูคูหาโค้งเหมือนบ้อมเพชร เข้าใจว่า
เมื่อมีข้าศึกมาตีพระนคร คงจะลากบันใหญ่ออกตั้งยิงของกันตาม
ช่องคูหา แต่ถ้าเมื่อเห็นจะเสียทั่วทั้ง ก็คงลากถอยบันใหญ่ไปใน

บ๊อมเขาไม้แก่น บ๊กลงในช่องว่างเป็นระเนียบคืบช่องคูหาถิ่นหน้ายาน
ประณัฐส่วนบนบ๊อมก็คงจะตงบนใหญ่ได้ ด้วยมีที่กว้าง

ข้อบ๊อม

บ๊อมตามกำแพงเมือง ซึ่งมีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็มี
แต่บ๊อมมหาไชย บ๊อมเพชร หอราชคฤห์ บ๊อมนายการ (เห็นจะ
เป็นในไก่) บ๊อมชัคกยหรือท้ายกย กับบ๊อมจำปาพลอกบ๊อมหนึ่ง
พงศาวดารไม่ได้กล่าวให้เป็นที่เข้าใจว่าอยู่ที่ใด แต่บ๊อมมหาไชยนั้น
ได้ความแน่นอนแล้วว่า เป็นบ๊อมอยู่ริมวังจันทร์เกษม อยู่ในที่ซึ่งเป็น
ตลาดหัวรอ บ๊อมนี้ก็จะเป็นบ๊อมใหญ่อย่างแข็งแรงเหมือนกัน เพราะตั้ง
อยู่ในที่เลี้ยว จากแม่น้ำหน้าวัดสามพิหาร ซึ่งจะเป็นทางเข้าไปถึงข้าง
พระราชวังหลวง เมื่อครั้งพระเจ้าตะเบงชเวตตี้กรีปกครองหงสาวดี
ยกทัพเข้ามาตีทพระนคร ครั้งทรงช้างที่นั่งมาขึ้นอยู่ที่วัดสามพิหาร
เร่งให้แม่ทัพนายกองจ้องพลเข้าหักทพระนคร พระยารามเอาขันทนารายณ์
สังหารลงสำเภาไม้รักแม่นาง ยิงขึ้นไปถูกถึงโพธิ์ใหญ่ ๓ ก่า หัก
ลงมาใกล้ข้างช้างที่นั่งพระเจ้าตะเบงชเวตตี้ ขณะนั้นชาวบ๊อมมหาไชยก็
ยิงปืนใหญ่น้อย สาคเข้าไปถูกรัพลมอญพะม่าตายมาก ทพหงสาวดี
ก็จึงถอย ชนังเมื่อแรกพระเพทราชาขึ้นเสวยราชสมบัติ กษัตริย์ธรรมเดียร
ราชวงศ์พมวาก็เข้าขึ้นอยู่ที่ทรงรอตำนขฟาคะวันออก พระพพเจ้าเสื่อ
เมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวร เสด็จขึ้นไปบนบ๊อมมหาชัย ทรงจกบน
ใหญ่ยิงไปถูกข้างซึ่งขมถรรรมเดียรขึ้นมา ล้มลงตายในที่นั้น แต่ขมถ

ธรรมเดียวกับอัยยกุลาทายผู้เป็นควาญหาญขึ้นไม่ เป็นแต่ตกข้าง
ลงมากก็เจ็บช่วยสาหัส จึงตามจับตัวได้

และข้อมเพชรนั้น เป็นข้อมตั้งอยู่ตรงมุมพระนครด้านใต้ตรง
แม่น้ำบางกระจะ เป็นข้อมสำหรับต่อสู้ข้าศึกที่จะมาทางเรือจากข้างใต้
ต่อข้อมเพชรขึ้นไปทางขื่อน้ำ ก็มีข้อมใหญ่รายเรียงขึ้นไปอีก ๒
ข้อมในระยะที่ใกล้กัน ข้อมกลางจะมีชื่อเสียงอย่างไรไม่ได้ความ แต่
ข้อมเหนือที่ตั้งอยู่ข้างวัดกันหันวัดสุวรรณตรงมุมเกาะแก้วนั้น คงเป็น
ชื่อหอราชคฤห์ ซึ่งพระมหาธรรมราชาเสด็จไปประทับทรงบัญชาการ
ศึกป้องกันทัพพระยาละแวก ที่ยกเจ้าปล้นกรุงคราวมาตั้งอยู่ที่ชนอน
บางตะนาวศรี ครั้นนั้นข้อมนายการ (ในไก่) ก็ได้ต่อสู้ยิงข้าศึกด้วย
ข้อมในไก่นั้นที่อยู่เหนือและใกล้ ๆ กับข้อมเพชรทางด้านน้ำสาเกาล่ม
คือกันไม่ให้ทัพเรือขึ้นไปทางเหนือได้ ข้อมซัดกบหรือท้ายกบ เป็นข้อม
อยู่มุมพระนครตรงลำน้ำหัวแหลม คืออยู่ในแถวที่ข้างเหนือโรงทหาร
ทุกวันนี้ ที่คิดว่าข้อมนั้นจะเป็นข้อมซัดกบ ก็เพราะมีความในพระราช
พงศาวดารว่าเมื่อพระม่ายยกมาตั้งกรุงในครั้งหลังพระศรีสุริยาภา (น่า
จะเป็นพระศรีสุริยพาห) นายข้อมซัดกบประจักษ์มหาภาพมฤตยูราช ๒
ลัค ๒ นิก บึงพระม่ายค่ายวัดภูเขาทอง เพราะหน้าข้อมนั้นก็ตรงไปทาง
ลำน้ำภูเขาทองด้วย ข้อมจำปาพลนั้นกรมขุนราชสีห์ทรงไว้ในแผนที่
ของท่านว่า ข้อมที่ออกชื่อมาว่าเป็นข้อมซัดกบนั้นเป็นข้อมจำปาพล แต่
ในจดหมายเหตุอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งอ้างว่าเป็นคำให้การขุนหลวงหาวัดว่า

ข้อมำปาลอยู่ดักประตูเข้าเปลือกเหนือวัดท่าทราย แต่เห็นว่าข้อมำปาลนั้นหาใช่ข้อมำตามกำแพงไม่ เป็นข้อมำชั้นนอก

ข้อที่จะให้เห็นว่าข้อมำอยู่นอกพระนครนั้น คือมีความในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงหงสาวดี (ตะเบงชเวตี้) ยกทัพเข้ามาตีพระนครใน คักราช ๙๐๕ ปี ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้เจ้าพระยาจักรีออกไปตั้งค่ายค่ายบลูมพลี เจ้าพระยามหาเสนาออกตั้งค่ายบ้านคอกไม้ข้อมำท้องนาหันตรา พระยาพระคลังทั้งข้อมำท่ายุ พระสุนทรสงครามตั้งค่ายข้อมำปาล ในการสงครามคราวนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพร้อมด้วยพระสุริโยทัย ซึ่งเป็นสมเด็จพระอัครราชมเหสี และพระราเมศวร พระมหินทราธิราชโอรส ทรงช้างพระที่นั่งยกพลออกไปต่อสู้กับพระเจ้าหงสาวดีที่ทุ่งภูเขาทอง ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสียที่เบินให้หลังแก่ข้าศึก พระสุริโยทัยก็ขี่ช้างพระที่นั่งสีกเข้ารบไว้ ช้างพระเจ้าแปรรบไ้กลางถนัด ช้างทรงพระสุริโยทัยแทงหงายเสียที่พระเจ้าแปรวิ่งพ่นด้วยพระแสงของ้าว ต้องพระอริยาพระสุริโยทัย ตะพายแล้งมาถึงราวพระดินสิ้นพระชนม์บนคอช้าง พระราเมศวรพระมหินทราธิราชก็ขี่ช้างพระที่นั่ง เข้ากับพระศัพพระราชมารดาเข้าพระนครได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้เชิญพระศัพพระสุริโยทัยมาไว้ที่สวนหลวง ครั้นรุ่งขึ้นพระมหาอุปราชากับแต่งพลเข้าตีค่ายพระสุนทรสงครามแตก เสียค่ายและข้อมำปาล ครั้นเลิกการสงครามแล้ว จึงโปรดให้แต่งการพระราชทานเพลิงพระศพพระสุริโยทัย และ

ที่ซึ่งพระราชทานเพลิงนั้น ไปรคให้สถายนาเป็นพระอารามชื่อวัดสย
 สวรรค์ มีความดังนี้ ถ้าจะคิดว่าข้อมที่มมพระนครตรงแม่น้ำหัวแหลม
 เป็นข้อมจำปาพล ข้อมนั้นก็อยู่ที่ข้างสวนหลวง ถ้าทัพหงสาวดีก็
 ข้อมนี้ได้ ก็คงเมืองแตก พระศัพพะศรีโยทัยก็คงจะไม่อยู่มาจนถึง
 เวลาพระราชทานเพลิง หรือจะคิดว่าข้อมเหนือวัดท่าทรายเป็นข้อม
 จำปาพล ตามที่จดหมายเหตุชนหลวงหาว่าผิดกล่าว ก็ถ้าข้าศึกได้
 เมืองก็ต้องแตกอีก และทัพหงสาวดีควรนึกถึงพระนครหาได้ไม่
 จึงเห็นว่าข้อมจำปาพลไม่ใช่ข้อมตามกำแพงเมือง เป็นข้อมนอกพระ
 นคร คงจะเป็นข้อมที่อยู่ปากตะวันตก เหนือวัดท่าวัดการ้องขึ้นไปตรง
 ปากคลองวัดกู่เขาทองข้าม ซึ่งในเวลานี้ยังมีซากข้อม และวัดที่
 อยู่ในบริเวณนั้นก็ยังมีชื่อวัดข้อมอยู่ ที่พระสุนทรสงครามออก
 ไปตั้งอยู่ที่ข้อมนี้ ก็สำหรับข้อมนี้ข้าศึกจะมาทางชนอนปากคู
 เป็นข้อมชั้นนอกพระนครด้านตะวันตก และที่เจ้าพระยาจักร์ไปตั้งค่าย
 ที่ลุมพลินั้น ก็คือไปตั้งขุดทางข้าศึกจะมาทางปากน้ำประสบเป็นทาง
 ข้อมนี้ทางฝ่ายเหนือ เจ้าพระยามหาเสนาตั้งข้อมที่ท้องนาหันตรา
 ก็คือไปตั้งสกัดต่อสู้ข้าศึก ที่จะมาทางลำน้ำสักด้านตะวันออก พระยา
 พระคลังตั้งข้อมท้ายคู ก็คือตั้งที่ริมแม่น้ำตรงค่ายลยางจะ เป็นกอง
 ข้อมนี้ข้าศึกจะมาทางใต้ เป็นข้อมค่ายชั้นนอก ๔ ทิศ
 พระนคร คล้ายกับข้อมของขั้วจามิคร ข้อมขั้วจามิคร ข้อมผลาญสัตว์
 ราว ข้อมปราบสัตว์พ่าย ข้อมทำลายแรงปรบักษ์ ข้อมหักกำลังกันกร

ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นเป็นขอม
รายชั้นนอกที่กรุงเทพมหานครนั้น

ประตูเมือง

ประตูเมืองที่เป็นประตูใหญ่ทำลายหมด พอจะเห็นได้แต่ช่อง
ข้างล่าง กว้างราว ๖ ศอกเศษ ในหนังสือโบราณกล่าวว่า ประตูใหญ่
เป็นประตูยอด รูปทรงมณฑปทาแดง และใต้พวยรภาพที่ผนังพระ
อุโบสถวัดกษัตริย์ ซึ่งนักปราชญ์ในทางวิชาช่างรับรองว่าเป็นฝีมือที่เขียนไว้
แต่ครั้งกรุงเก่า นั้น ประตูเมืองก็เป็นรูปยอดมณฑปทาแดง เห็นจะ
พอเอาเป็นที่เชื่อได้ว่า ยอดประตูเมืองกรุงเก่าไม่ได้เป็นอย่างอื่น แต่
ประตูช่องกกระหว่างประตูใหญ่นั้น ยังมีเหลือเป็นรูปซีกเจอนอยู่ที่แนว
กำแพงใต้วัดกษัตริย์ ก่อเป็นรูปโค้งคูกากว้าง ๔ ศอกคืบ สูง ๕ ศอกเศษ
เข้าใจว่าคงจะเป็นรูปกันทั่วทุกประตู

ถนนในเมือง

หนึ่งในพระนครนั้น มีถนนดินขวางและถนนซอยมากมาย
หลายสาย ถนนเหล่านี้ต้องพนกั้น สูงกว่าระดับดินเดิมตั้งแต่ ๒
ศอกถึง ๔ ศอก เพราะพนกั้นในพระนครเป็นทึ่ม ถึงระคน้ำ ๆ
คงท่วมทุกขเหมือนทุกวันนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องถมดินเลียบขึ้นหนึ่ง
แล้วปูอิฐตะแคง ยาวสายกว้าง ๖ วาข้าง ๓ วาข้าง ๑๐ ศอกข้าง
และที่เป็นแต่ถนนดินเปล่าไม่ได้ปูอิฐก็มี จะออกซื่อละเพาะแต่ที่
เป็น ถนนอิฐสายใหญ่ คือ ถนนหน้าวังเป็น ถนนขวางไปหน้า
ศาลพระกาฬ และ บำ ของ ออก ประตูไชยที่กำแพง พระ นคร

บ้านไค้ยาว ๕๐ เส้น ถนนสายนี้เป็นทางที่พระเจ้าปราสาททอง
ครั้งยังเป็นเจ้าพระยาตากสินมหาราช บกพลไปรบพระเชษฐาธิราช
และเป็นทางราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าถวายพระพรราชศาสน์ในวัง พระราช
ศาสน์คงจะแก้ด้วยกระบวนเรือ แต่เกาะเรียนหรือชนอนหลวงมาชนบกที่
ท่าประตูไชย เข้าวังที่ประตูข้างหน้าวัดพระศรีสรรเพชญ์ และที่พัก
ราชทูตก็ให้อยู่ในย่านประตูเทพนมไค้ประตูไชยด้วย

ถนนริ้วถนนหน้าบางตรา วิมท่าสิบเบี้ยไปข้ามมะพร้าว ออกที่
ประตูพระนครด้านตะวันออกไค้ประตูหอรัตนไชยยาว ๕๐ เส้น ถนนหน้า
บางตรานี้เป็นที่ซึ่งเจ้าพระยามหาเสนาฯ ข้างเผือกเข้ารบกับพระศรีศิลป์
ขบถในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ ที่ข้างถนนแต่ท่าสิบเบี้ย ไปจนตรง
ข้างวัดพลับพลายไชย ข้างซ้ายมีแนวเนินโรงข้างยาวเรียงตามถนนไป
เห็นจะเป็นโรงข้างที่อยู่สุดหัวถนนข้ามมะพร้าว ถัดเชิงสะพานข้างเข้ามา
ที่หมื่นราชสิทธิกรมบุตรประชาวจินเพ็ชรเจ้าระจิว เขาขึ้นใหญ่ตั้งยิง
เข้าไปในวังจนจรดกึ่งสนหัก ในครั้งพระบรมโกศรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้า
ฟ้าบรมเมศร์ และที่วัดพลับพลายไชยข้างถนนนั้นเป็นที่เจ้าอ้ายพระยา
มาดทั้งทัพ คราวจะชิงราชสมบัติกับเจ้าอยู่พระยา กษัตริย์แผ่นดิน
สมเด็จพระนารายณ์ เมื่อครั้งรบกับพระศรีสุธรรมราชา และส่งพระ
เป็นเจ้าถึงเทวสถานก็เสด็จทางนี้ แต่หัวถนนมาวัดพลับพลายไชยแล้ว
เลี้ยวซ้ายไปทางชุกัน แต่พระเพทราชาเมื่อตกพระทัยที่ไค้ข่าวขบถ
ธรรมเดียร ก็ทรงช้างพระที่นั่งพลายมงคลจักรพาฬเสด็จมาตามทาง
ภายหลังทรงนึกถึงพระแสงขอเจ้าพระยาแสนพลพ่าย ของสมเด็จพระ

นเรศวรมหาราช ที่ชนช้างชนะมเหสีปราชญ์สาวก็ จึงรับสั่งให้
มหาดเล็กไปเชิญมาถวายที่สะพานช้าง คงจะเสด็จเกือบตลอดถนน

ถนนตลาดเจ้าพรหมที่เจ้าอ้ายพระยาเจ้าหญิงพระยาชิง กันจะเข้าวัง
จนเกือบถึงสิ้นพระชนม์ลงทั้ง ๒ พระองค์ที่เชิงสะพานบ้านนั้น
หัวถนนอยู่ท่ากำแพงพระราชวัง ตรงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิตรงไป
บ้าน ออกประตูพระนครด้านตะวันออกที่เห็นอย่างเขียนตรงวัดจันทร์
ซึ่งเป็นท่าสะพานรถไฟกรงเก่ายาว ๕๐ เส้น ที่วัดจันทร์นั้นในแผ่นดิน
พระมหินทราธิราชทิพหงสาวดีถมถนนข้ามคูมาเข้าพระนครได้ แต่
เวลานั้นคงแคบ ถ้ากว้างลึกเหมือนทุกวันนี้ เห็นทีจะไม่สำเร็จ
เว้นแต่จะมีอินยิเนียร์คาตาคามาช่วย

ถนนหลังวังหลังตรงมาข้างหอกลอง ผ่านกับถนนหน้าพระกาฬ
เป็น ๕ แพร่ง ที่ตรงนั้นเรียกตลาดแก่ง ตรงไปขึ้นนอกประตูพระ
นครด้านตะวันออกยาว ๘๔ เส้น และยังมีถนนอีกสายหนึ่งวงตาม
รูปกำแพง แต่อยู่ห่างกำแพงบางแห่งเส้นหนึ่งถึง ๕ เส้นเศษก็มี
ถนนสายนี้ตั้งต้นแต่ท้ายพระราชวังจันทร์เกษม วงไปจดคลองท่าท้าย
พระราชวังหลวง ยาว ๒๒๐ เส้นเศษ ถนนสายนี้บางตอนใหญ่บ้าง
เล็กบ้างไม่เสมอกัน

ถนนนอกเมือง

ถนนนอกกำแพงพระนคร ที่อยู่รอบสายเคี้ยวแต่ถนนหน้าวง
ทหารในริมกำแพงด้านริมน้ำ ซึ่งเป็นส่วนข้างพระราชวัง นอกจาก

นั้นก็เห็นจะเป็นแต่ทางหลวง เป็นตรอกซอกพอเดินไปมาตามละแวก
หมู่บ้านเท่านั้น

คลองในเมือง

และมีคลองเล็กใหญ่ในพระนครก็หลายคลอง คลองใหญ่คือ
คลองที่อยู่อ้ายวัง ไปออกทางแม่น้ำคานใต้ตรงหน้าวัดพุทไธศวรรย์
ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองฉะไกรใหญ่ คลองประตูข้าวเปลือก
ที่ตำบลท่าทรายตรงไปออกแม่น้ำคานใต้ ปากคลองทางโน้นเรียกว่า
คลองประตูจีน คลองนี้เมื่อปลายแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ใน
เวลาทรงพระประสูติ พระบรมโกศกับเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าบรมศรีทำ
ศึกชิงราชสมบัติกัน พระบรมโกศตั้งค่ายรายริมคลองฟากตะวันออก
เจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรมศรีตั้งค่ายรายริมคลองฟากตะวันตก เขาคลองเป็น
เขตคั่นคลองประตูหรือคันไชยอยู่ใต้ วังจันทร์เกษม ค่ายตะวันออก
ไปออกแม่น้ำริมเขื่อนเพชร ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองในไก่
และที่ใต้สะพานช้างมีคลองแยกจากคลองประตูข้าวเปลือกไปทะลุคลอง
หลังวังจันทร์จะไปออกคลองหรือคันไชยหรือคลองในไก่ก็ได้ ค่ายใต้
เหนือคลองในไก่ขึ้นไปถึงคลองประตูจีน พันคลองประตูจีนก็ถึงคลอง
ประตูปะทิม ค่ายปากคลองเลี้ยวหักวงหน่อยหนึ่ง แล้วตรงไปใน
บึงชุน คลองประตูปะทิมนี้ ว่าเรียกตามชื่อหลวงเทพอรชุน(หมี่)
ผู้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่นั้น เหนือคลองประตูปะทิมก็มีคลองฉะไกร
น้อย ไปทางข้างวัดบรมพุทธารามถึงวัดป่าใน แล้วเลี้ยวผ่านคลอง

ประตูเทพหมีคลองประตูขึ้นไปบรรจบคลองประตูในไก่อ่ ทางคันตะวัน
ตกมีคลองประตูท่าพระตรงมาทางตะวันออก ผ่านคลองฉะไกรใหญ่มา
บรรจบคลองฉะไกรน้อย และยังมีคลองชะแยคลองแยก ตามระหว่าง
คลองใหญ่เป็นหลายสาย

บรรดาคลองใหญ่ซึ่งออกแม่น้ำนั้นเห็นว่า ตามปากคลองคงจะ
มีทำนบกั้นน้ำไว้สำหรับราษฎร ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในพระนครใช้สอย
เพราะว่ากรุงเก่าตั้งจะเป็นเมืองลุ่มน้ำน้ำ ๆ ท่วมก็จริง แต่ถึงระก
แล้งน้ำก็ลดต่ำกว่าคลองลงไปเกือบ ๓ วา คลองในพระนครอย่างลึก
ก็คงจะ ๓ วาหรือไม่ถึง เมื่อเป็นเช่นนั้น ถึงนำแล้งน้ำในคลองในพระ
นครก็คงแห้งหมด จะมีน้ำใช้ก็แต่ที่บึงฉิมแห่งเดียว ซึ่งที่เห็น
ว่าจะมีทำนบกั้นน้ำตามปากคลองนั้น ก็ด้วยเมื่อครั้งหนึ่งมีผู้ชักซ่อม
คลองในไก่อ่กับคลองหอรันไชยได้พบไม้เต็งรังข้างไม้ตะเคียนข้าง
หน้ากว้างราวคืบ ๔ เหลี่ยม ยาว ๖ ศอกข้างเกิน ๖ ศอกข้าง งาม
ขวางตามปากคลองเรียงไปตามแนวกำแพงอยู่เป็นอันมาก และทั้งมี
เสาสั้น ๆ ยักอยู่ด้วย จึงคิดว่าเสานั้นคงจะบ่งรายเต็มปากคลอง
แล้วเอาไม้เหลี่ยมวางเรียงเป็นค้ำขึ้นไปถึง ๒ ข้าง ถมดินกลางให้
แน่นเป็นทำนบ สูงแต่เพียงสักครึ่งคลอง ถ้าถึงระกุน้ำ ๆ ขึ้นมา
ท่วมเลยหลังทำนบ ก็ใช้เรือไปมาในพระนครได้ แต่เมื่อใดน้ำล
ลงมาถึงทำนบก็เลิกใช้เรือจึงน้ำไว้สำหรับราษฎรที่อยู่ในพระนครได้
บริโภค

สะพานในเมือง

ตามข้างคลองเหล่านี้ ในที่ใดถ้ามีถนนผ่านมา ก็มีสะพานข้ามคลองทุกสายถ้าเป็นถนนสายใหญ่ก็เป็นสะพานเชิง ๒ ข้างก่ออิฐกลางเห็นจะปูกระดานเช่น สะพานป่าดำน สะพานซีกุน สะพานข้ามคลองในไก่ สะพานหน้าวัดบรมพุทธาราม สะพานรำเหย (เห็นจะเป็นสะพานหน้าหีบเผย เพราะถนนนั้นมาหน้าคุก) แต่บางสะพานเช่น สะพานประตูหิน สะพานประตูเทพมณีนัน ก่ออิฐตลอดกลางคลองเกาะเป็นช่องโค้งคูลา กลางใหญ่ ๒ ข้างเล็ก เป็น ๓ ช่อง สำหรับให้เรือลวกไปมาได้ และยังมีอีกสะพานหนึ่งซึ่งว่าเป็นสะพานใหญ่ในพระนคร คือสะพานข้างต่อถนนป่ามะพร้าวข้ามคลองประตูข้าวเปลือก ตรงหน้าวัดพลับพลาไชยสะพานนี้เชิงก่อด้วยแฉก และเมื่อครั้งพระนารายณ์เสด็จส่งพระเป็นเจ้า ว่าพวกวังหลังแอบซุ่ม จะคอยทำร้ายในที่นี้กับคราวเมื่อพระบรมโกศรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรมศรี ขุนศรีคงยศพวกเจ้าฟ้าอภัยตั้งค่ายขีกระสุนเชิงสะพานฝั่งตะวันตกไว้ จะไม่ให้พวกวังหน้าข้ามไปได้ ก็อีกสะพานหนึ่งซึ่งมีชื่อแปลกกว่าสะพานเหล่านี้ เป็นสะพานข้ามคลองท่อเข้ามาใน วัดคอนข้างพระที่นั่งบรรยงก์วัดนาคัน แต่เขื่องออกไปข้างเหนือ เรียกว่าสะพานสายโซ่ เชิง ๒ ข้างก่ออิฐทั่วสะพานจะเป็นอย่างไรคำรามไม่กล่าวไปถึง แต่ลองคิดดูน่าจะเป็นสะพานหกได้ก็ออกกระมัง เพราะสะพานหกก็ใช้สายโซ่ และเห็นเข้าที่ที่ว่าเป็นสะพานเข้าใกล้วัง ถ้าทำเป็นสะพานข้างตาดัวและมิ

เหตุการณ์เช่น สัตว์จะข้ามเข้าประตูวังได้ง่าย ถ้าเป็นสะพานหกเข็
ไต่แล้ว ถึงจะเกิดสัตว์และถ้ารู้ล่วงหน้าก็จะข้ามสะพานนั้นออกเสีย
ไม่ให้เส้นทางเดินเข้ามาประตูวังได้ แต่สะพานข้ามคลองอื่น ๆ
นอกจากที่กล่าวมานี้เห็นจะเป็นสะพานไม้ เพราะไม่ได้พบรากอิฐที่เชิง
สองข้างนั้น

บึงชีขัน

ภายในพระนครตอนหน้าพระราชวังด้านใต้ มีบึงใหญ่ บึงตอน
เหนือเรียกว่าบึงญีขัน ตอนใต้เรียกว่าบึงพระราม เห็นว่าขอ ๒ ขอ
นั้นคงจะเป็นขอเพียนขอหนึ่ง ขอใหม่ขอหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงญีขันนั้นคง
จะเป็นขื่อนซึ่งมีขื่อมาในกฎมนเทียรบาลอีกขอหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงพระ
รามนั้นก็คือเป็นบึงในบริเวณขื่อนนั้นเอง แต่อยู่ตรงหน้าวัดพระราม
แต่เดิมมาบางที่จะเรียกขื่อนนั้นว่า บึงหน้าวัดพระราม เพราะประสงค์
จะให้เข้าใจที่ให้ง่ายขึ้น ภายหลังมาก็เรียกหัวน้ำเข้าแต่ว่าบึงพระราม
ทั้งคำว่าหน้าวัดเสีย จึงเลยเป็นชื่อของขื่อนนั้นว่า บึงพระรามต่อมา
บึงขื่อนนี้พิเคราะห์ก็เห็นว่า เดิมก็จะเป็นหนอง เป็นที่น้ำขังอยู่แล้ว
หรือจะคิดให้สูงขึ้นไปจะเป็นตัวหนองโสน ตามที่มีขื่อมาในพระ
ราชพงศาวดารระโกศกอกกระมัง แต่ไม่มีพระยานหลักถานอะไรนอก
จากสองนกเตา บึงนี้เดิมทีก็จะเล็ก ต่อมาเมื่อสร้างกรุง คงจะขุด
เอาดินในที่แถวขึ้นถมเป็นพนวังและพนวัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ
วัดพระราม จึงกลายเป็นใหญ่โตไป ดินที่เว้นไว้เป็นทางคนขนมูลดิน

เกิน ก็เลยทำเป็นถนนวิถันขวางข้ามฝั่งปูลูรูตะแคงเลี้ยวทั้ง ๓ สาย
 เเจาะช่องสำหรับให้เรือเดินไปมาได้ถึงกันตลอดฝั่ง ตามหลังช่องนั้น
 คึกคึกเห็นจะมีสะพานไม้ สำหรับให้คนเดินไปมาตามถนนได้ตลอด และ
 มีทางน้ำที่จะเอาเรือนอกพระนครเข้าไปในฝั่งได้ ๒ ทาง บ้านใต้คลอง
 ประตูนัน คลองประเทศพหมี่ คลองฉะไกรน้อย มารวมกันเข้าที่
 ข้างวัดสะพานนาคราห์หนึ่ง บ้านตะวันออกเข้าช่องแยกจากคลอง
 ประตูข้าวเปลือก ข้างวัดมหาธาตุทางหนึ่งในฝั่งมีวัดอยู่ตามเกาะ
 หลายวัด และกักคินก็อยู่บนเกาะในฝั่งนี้ด้วย ที่ชอบฝั่งตรงหน้า
 วัดพระรามออกไป มีตึกหลังหนึ่งเป็นตึกสองชั้น ตามช่องประตู
 หน้าตึกก่อเป็นโค้งคูกหา มีทางขึ้นข้างหน้าและข้าง ๆ ตึก ตึกนี้
 ชาวบ้านบางคนว่าเป็นตึก พระราชาคณะผู้ครองอาวาสวัดพระราม แต่
 พิเคราะห์ดูเห็นจะไม่ใช่ของสำหรับวัด เพราะอยู่บนอกกำแพงวัดและ
 เป็นตึกสูง น่าจะเป็นพระที่นั่งสำหรับเสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตร
 เรือ ซึ่งจะโปรดให้มีประชันเล่นเพลงสักรว ในคราวนักขัตฤกษ์ระ
 น้ำค้างในบางปี

พระราชวังเก่า

พระราชวังหลวง ตั้งอยู่ในที่ต่อกำแพงพระนครด้านเหนือริมน้ำ
 หันหน้าวังไปทิศตะวันออก แต่ไม่ใช่อยู่ตรงกลาง ตั้งค่อนไป
 ข้างตะวันตกหน่อหนึ่งและสร้างเป็น ๒ คราว เมื่อครั้งสมเด็จพระ
 รามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างกรุงเทพทวารวดี

เมื่ออุทิศถวาย ๗๑๒ ปีนั้น ทรงสร้างพระราชนิเวศน์ในที่ซึ่งเป็นวัดพระ
 ศรีสวรรเพชญ์เดียงวัน มีปรากฏว่าได้สร้างปราสาท ๓ องค์คือ พระ
 ที่นั่งไพฑูริย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท พระ
 ที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาท คิดว่าคงจะเป็นปราสาทไม้ ภายหลัง
 มาในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีเจ้าว่า เสด็จออกทรงศีลณพระ
 ที่นั่งมณฑลภิเษก ทอดพระเนตรเห็นพระสราวิริกธาตุเสด็จไปอาภรณ์
 ข้างทิศบูรพ์ จึงได้สร้างพระมหาธาตุลงในที่ตรงนั้น พระที่นั่งมณฑล
 ภิเษกองค์นี้ไม่ใช่เป็นปราสาท และไม่ใช่เป็นพระที่นั่งมณฑลภิเษก
 องค์ที่พระเจ้าปราสาททองเปลี่ยนชื่อเป็นพระวิหารสมเด็จ ในแผ่นดิน
 สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๑ มีความว่า เพลิงไหม้พระ
 ที่นั่งศรีมข ได้ชื่อพระที่นั่งในพระราชวังเดิมแต่เท่านั้น และในพระ
 ราชนิพนธ์กระแสพระราชดำริ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 พระราชทานข้าพเจ้าไว้มีว่า “ตะเนศุพระราชวังครั้งนั้นปราสาท ๓ องค์
 คือ พระที่นั่งไพฑูริย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท
 พระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาท คงจะเป็นวิหารยอกซึ่งตั้งอยู่ใน
 ระหว่างพระเจดีย์ ๓ องค์ ที่เห็นปรากฏอยู่จนบัดนี้ คงจะเป็นปราสาท
 ๔ เหลี่ยม ไม่ใช่ย่อเกีบอย่างย่อมน ๆ เท่าที่เห็นอยู่นี้ ไม่สู้จะเป็น
 ที่ประทับสหายนัก จึงได้มีพระที่นั่งศรีมขพระราชมนเทียรและพระ
 ที่นั่งมณฑลภิเษก

ถ้าจะตะเนศุพระที่นั่งศรีมขนั้น คงจะเป็นที่เสด็จออกมุขหน้า
 อีก ๒ มุขเป็นที่ประทับ พระราชมนเทียรอยู่หลังเข้าไป ลักษณะอย่าง

พระราชวังเดิมที่กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นพระราชวังกรุงธนบุรี หรือในพระ
บรมมหาราชวัง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งไพศาลทักษิณ
เป็นตรีมุข พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นพระราชมนเทียร แต่
ขนาดใหญ่เล็กเทียบขลุ่ยปราสาท คงจะไม่ใหญ่เช่นหม้อจักรพรรดิพิมาน
เป็นแน่ น่าที่จะเท่าๆ กับพระราชวังเดิม และที่ซึ่งตั้งนั้นที่ไหนไม่
เหมาะเท่าที่พระวิหารใหญ่ด้านตะวันออก

พระที่นั่งมณฑลภิเษกในพระราชวังเก่านี้ เป็นที่ทรงศีลหรือ
เป็นที่ประทับสำราญ ไม่ใช่ประทับอยู่เป็นนิตย์ ที่ซึ่งควรจะต้องมีอยู่
๒ แห่ง คืออยู่แนวกำแพงแก้วพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอพระปริตร
ศาลาราม หรือพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในพระบรมมหาราชวัง หรือ
พระที่นั่งมณฑลภิเษก พระที่นั่งเอกอุลงกฎในพระราชวังบวรอย่างหนึ่ง
หรือไม่เช่นนั้นก็อยู่ตรมุขเหนือมุขใต้ของพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอ
พระเจ้าพระอัฐิ ซึ่งต่อกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ จะออกไปตั้งอยู่
ข้างหน้าที่เคยวไม่ได้ เพราะถ้าตั้งอยู่ข้างหน้าที่เคยว สมเด็จพระ
ราเมศวรที่ไหนดจะไปเห็นท้าวผดุงเจียรนั่งขวางทาง เพราะผิดตำแหน่ง
เป็นข้างหน้า แต่ถ้าหากว่าจะเป็นพระที่นั่งข้างในที่เคยวก็ไม่ได้
เพราะพระราชวังหันหน้าตะวันออกที่ไหนดจะทอดพระเนตรเห็นพระสารีริก
ธาตุลงในที่ ซึ่งสร้างวัดมหาธาตุได้ จึงสันนิษฐานว่าจะตั้งอยู่
เหมือนหอพระเจ้าพระอัฐิ ในพระบรมมหาราชวัง

เมื่อได้ความสันนิษฐานเช่นนี้ จึงเห็นเหมาะว่าพระที่นั่งตรีมุข
และพระราชมนเทียร ตั้งอยู่ในที่พระวิหารหลวงด้านตะวันออก

พระที่นั่งมณฑลภิเษกคงจะตั้งอยู่ทวารหลังพระอุโบสถ เป็นทรง
 ปลายตรีมุขข้างหนึ่งและข้างหนึ่งคองมิกองค์หนึ่ง ซึ่งไม่มีเหตุ
 กล่าวถึง ถึงพระที่นั่งจอมทอง ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงพระบรม
 พัสตพระที่นั่งจะเป็นชื่อเก่า ไม่ใช่ตั้งใหม่ เป็นชื่อของพระที่นั่งเป็น
 เช่นกลีศการิมย์อยู่มุกาแพงท้องพระโรง แคว้นทวารสามหลังเกือบ
 จะเคลือบคลาจากที่เดิมก็เป็นที่ ด้วยพระวิหารใหญ่นั่นโตมาก
 คงจะต้องขยายที่ออกไป

ต่อพระราชมณเฑียร ไปตามแนวพระระเบียงวัดพระศรี
 สรรเพชญ์เกือบวน คงเป็นเรือนจันทน์ แล้วจึงมุกาแพงอีกชั้นหนึ่ง
 ซึ่งกันเป็นข้างหน้าข้างใน "

พระราชวังใหม่

สุคักราช ๗๔๖ ปี สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จเถลิง
 ถวัลยราชสมบัติ ทรงพระราชอุทิศยกวังเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์
 เสด็จลงไปตั้งพระราชธานีเวค่นประทับอยู่ริมน้ำ สร้างพระที่นั่งเบญ
 รัตนมหาปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง
 คือองค์ที่ปลูกขึ้นเป็นปราสาท สำหรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวาราวดี
 ศรีอยุธยา ในงานพระราชพิธีรัชมงคล ซึ่งเสด็จเถลิงถวัลยราช
 สมบัติบรมราชาภิเษกมาได้ ๔๐ ปี เถาว์รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดี
 พระองค์ที่ ๒ นั้น แต่พระที่นั่งเบญรัตนจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร

จะไต่กล่าวต่อไปภายหลัง ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ปรากฏว่าได้มีพระที่นั่งมัยคลาภิเษกในพระราชวังใหม่นี้ อภิเษกครั้งหนึ่งครั้งแรก เมื่อคราวเสด็จออกกรีบบางเมือง เชียงใหม่ พระที่นั่งองค์นี้ภายหลังเมื่อศักราช ๑๐๐๕ ปีในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ต้องอสนีบาตเป็นไฟไหม้ โปรดให้ทำใหม่ให้ชื่อพระวิหารสมเด็จพระ

พระวิหารสมเด็จพระที่นั่งสุรเพ็ชร์มหาปราสาท ๒ องค์ นมิกำแพงแก้ว และในกำแพงแก้วพินลานหน้าพระที่นั่งสุรเพ็ชร์ปฐุมเกรียงปฐุม ข้างขวาพญานาคายังพอเห็นรูปที่อยู่ แต่ข้างซ้ายซุกกันเสี้ยนน้อยยับยี่ไม่เป็นรูปร่าง ในคราวที่ขุดขุดทำปราสาทเป็นที่บำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนั้น เห็นว่าพินลานหน้าพระที่นั่ง มีเป็นหย่อมเป็นดอนลุ่ม ๆ กอน ๆ ไม่เสมอกัน ครั้นจะเอาหินเติมไว้ก็ไม่น่าดูและไร จึงได้ถมดินเกลี่ยให้เรียบแล้วปลูกหญ้าเป็นสนาม เพราะฉะนั้นขอให้ท่านผู้อ่านพึงสังเกตว่าสนามหญ้านั้นเป็นของที่ทำในครั้งนี้จะไต่เป็นที่เคยมีมา แต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็นเมืองหลวงก็หาไม่ได้ และพระที่นั่งทั้ง ๒ องค์นี้เห็นกันว่าเดิมจะมีมุขยาวแต่มุขหน้าค้ำคานเดียว มุขหลังมุขข้างสั้น ภายหลังมาก่อเพิ่มเติมต่อมุขหลังให้ยาวออกไป รอยที่ก่อต่อกันยังเห็นปรากฏอยู่ ที่ข้างขวาพระที่นั่งสุรเพ็ชร์กับที่ข้างซ้ายพระวิหารสมเด็จพระที่นั่งมมมุขกลางออกมา มีโรงข้างเล็กข้างละโรง คงจะเป็นโรงที่เรียกโรงยอก หลังโรงข้างเล็กมีกำแพงสกัดกั้นจากกำแพงแก้วพระที่นั่ง

สรรเพชญ์ ไปชนกำแพงแก้วพระวิหารสมเด็จ ในกำแพงแก้ว
 สกักรเข้าปอดที่ใกล้ข้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ มีที่นั่งน้ำอภิธูณ
 กว้าง ๖ ศอก ๔ เหลี่ยม มุมข้างล่างมีท่อทองแดงสำหรับระไซ
 เบกษน้ำได้ ต่อไปข้างพระวิหารสมเด็จข้างซ้ายมีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่ง
 ยาวเกือบครึ่งพระวิหารสมเด็จ ก่อเป็นห้องหับชอยกล และมีบ่อน้ำ
 กลมอยู่ข้างผนังด้านเหนือด้วย ที่นี้จะสำหรับขังน้ำฝน ข้างขวา
 ตอนใต้มีมุขพระที่นั่งออกไปก็มีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่ง แต่ย่อมกว่า
 องค์ข้างซ้ายตรงระหว่างด้านหลังพระที่นั่งสรรเพชญ์ กับพระวิหาร
 สมเด็จไปทางตะวันตก ขุดพบรากพระที่นั่งหมู่หนึ่งก่อฐานอิฐพื้น
 ปูอิฐหน้าวัดคหลันหลายชั้น มีเสาไม้แก่นรายเรียงเป็นระยะกันไป
 เข้าใจว่า จะเป็นพระราชมณเฑียรสถาน

มาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อศักราช ๒๒๔๔ ปี
 นั้น โปรดให้สร้างพระที่นั่งอีกองค์หนึ่งให้ชื่อพระที่นั่งศรีศกโลธรมหา
 พิมานบรรยงก์ ภายหลังเปลี่ยนเป็นจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท
 พระที่นั่งองค์นี้อยู่บนกำแพงชั้นในด้านหน้าพระราชวังทิศตะวันออกห่าง
 จากมุขวัดพระศรีสรรเพชญ์ ๗ วา ห่างกับกำแพงชั้นนอก ๒ เส้น
 เป็นปราสาทตรีมุข ด้านหลังมีตำหนักใหญ่องค์หนึ่ง เล็กต่อไป
 ข้างซ้ายอีก ๒ มีศาลาถมพื้นสูงเดินไต่รอบตำหนักทั้ง ๓ องค์
 บนฐานพระมหาปราสาทด้านตะวันตกมีทิมคาย ๒ หลัง เป็นพระ
 ที่นั่งสำหรับประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่ หน้าพระที่นั่งออกไป
 เป็นท้องสนามหลวง กว้าง ๒ เส้นยาว ๗ เส้น ขุดลงไปพบแต่ทราย

ลกลงไปจึงพบกิน เข้าใจว่าพนสนามคงโรยทราย ไม่ไต่ปลุกหนูละ
เหมือนทุกวันนี้ เมื่อคราวทำพิธีลบลัทธิราช ก็โปรดให้ทำเขาพระ
สุเมรุราชชนในทันใดนั้น ครั้นเมื่อลบลัทธิราช ๑๐๐๒ ปีพระเจ้ากรุงอังวะ
แต่งตั้งเจ้าทูลพระราชาศาสน์ คักค่านไม่ยอมใช้ลบลัทธิราชที่ลบลใหม่
คราวนั้นเสด็จออกรับแขกเมืองที่มณฑลพระที่นั่งจักรวรรดิ ครั้นสมเด็จพระ
พระนารายณ์รบกับพระศรีสุวรรณราชา ก็เสด็จทรงช้างพระที่นั่งมา
ขึ้นในสนาม รับสั่งให้เอาปืนใหญ่ตั้งยิงเข้าไปในพระราชวังชั้นใน
เมื่อแผ่นดินพระเพทราชา เจ้าพระขวัญโสกันต์แล้ว ก็เสด็จออก
มาทรงหัดม้าอยู่ทุกวัน หลังพระที่นั่งเข้าไปคงจะมีกำแพงคัน และ
คงจะมีฉนวนออกไปบรรจบฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ ทางสระแก้ว
ปากตะวันตกของฉนวนคงจะเป็นตำหนักและคลังต่าง ๆ ข้างปาก
ตะวันออกจะเป็นโรงแสง และห้องภูษามาลา โรงแสงที่ประดิษฐาน
พระบรมมหาราชสมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็คงจะอยู่ในที่นี้

พระที่นั่งจักรวรรดิ นั้น ถ้าจะเทียบกับแผนที่พระที่นั่งในพระบรม
มหาราชวังกรุงเทพฯ ก็ทำนองพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ แปลกกัน
แต่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์อยู่บนกำแพงพระบรมมหาราชวังชั้นนอก และ
อยู่ด้านข้าง แต่พระที่นั่งจักรวรรดิอยู่บนกำแพงชั้นใน และอยู่
ด้านหน้าวัง

พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ในพระราชพงศาวดารพงษออกชื่อ
ในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์
มหาราชมาจากเมืองลพบุรีว่า เชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่ง

องค์นั้น แต่ครั้งนั้นยังเรียกว่าพระที่นั่งสุริยामรินทร์คามนามเดิม แต่
 ไม่กล่าวสร้างในแผ่นดินใด เมื่อศักราชเท่าใด แต่ได้พบในคำโคลง
 ขอพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งพระมหาราชครูเป็นผู้แต่งใน
 แผ่นดินนั้น ก็ออกชื่อพระที่นั่งสุริยामรินทร์มาแล้ว มาในแผ่นดิน
 พระบรมโกศแปลงนามเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ก็คือจะให้
 คล้องต่อนามพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท พระที่นั่งองค์นี้อยู่
 ริมกำแพงด้านริมน้ำ ทางทิศเหนือพระที่นั่งสรรเพชญ์ แต่เห็นจะ
 ไม่สู้ใหญ่โตนัก และจะเป็นพระที่นั่งมีพนักสูงกว่าพระที่นั่งสรรเพชญ์
 ฐานพระที่นั่งตั้งสูงจากพื้น ๕ ศอกคืบ ฐานยังมีผนังรักแร้วรวม
 ปราสาททั้ง ๔ ด้าน แต่รักแร้วด้านเหนือยังอยู่สูง ที่ผนังรักแร้ว
 พ้นจากพนักล่างขึ้นไปอีก ๖ ศอกมีรูออก ซึ่งคิดว่าจะมีพนักชั้นหนึ่ง
 คงจะเป็นที่ประทับสำหรับทอดพระเนตร ข้ามกำแพงออกไปเห็นทาง
 แม่น้ำข้างวังได้ ถ้าจะเทียบกับแผนที่กรุงเทพมหานคร ก็ทำนอง
 กับข้อมุกคั่นานุกร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้
 สร้างขึ้นบนกำแพงด้านตะวันตกริมน้ำ ได้ข้อมุอินทรวังสรรคังไป
 ไม่สู้มากนัก เป็นแต่ข้อมุกคั่นานุกรอยู่บนกำแพง และเหนือพระ
 ที่นั่งกุสุมหาปราสาทขึ้นไปมาก แต่พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์
 อยู่ในกำแพง และอยู่ตรงพระที่นั่งสรรเพชญ์ออกมา

ความเห็นว่พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์องค์นี้ จะสร้างที่หลัง
 แผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่คงไม่เกินแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระเจ้าปราสาททองขึ้นไป และไม่ใช่นิแผ่นดินพระเพทราชา ข้อที่

เห็นว่าควรสร้างที่หลังแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และก่อน
 นานขึ้นพระเพทราชาขึ้น ครั้นว่าเวลาที่ควรจะสร้างมีอยู่ ๒ คราว
 คราวหนึ่งในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งกำลังทรงโปรกสร้าง
 พระที่นั่งหลายแห่งและทั้งพงศาวดารในรัชกาลนั้น ก็กล่าวใกล้เคียง
 เข้ามาหรือมิฉะนั้นก็เป็นในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งทรงโปรก
 ในวิชาช่างอย่างใหม่ จะทำไว้สำหรับประทับในเวลาเสด็จเข้ามาพระ
 ราชวังหลวง ให้เป็นที่ทรงสบาย พระเพทราชาเห็นว่าพระที่นั่ง
 องค์นี้เป็นของสมเด็จพระนารายณ์ จึงเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐาน
 ไว้เพื่อให้เป็นพระเกียรติยศ ท้ายพระองค์เป็นเจ้าของผู้สร้าง หรือ
 เพื่อยกให้เหมาะกับที่ซึ่งเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาแต่ยังดำรงพระชนม
 อยู๋ ข้อที่เห็นว่าน่าสร้างในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองนั้น ก็
 ท้ายพงศาวดารกล่าวไว้ว่า ลุคักราช ๔๔๔ ปีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้
 รื้อเทวสถานพระอิศวรพระนารายณ์ขึ้นมาตั้งยังชุกัน ในนั้นให้ยก
 กำแพงพระราชวังออกไป ให้สร้างพระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จพระ
 มีความดังนี้ เห็นว่าคำที่ว่าสร้างพระวิหารสมเด็จพระนั้นเป็นคำเรียกก่อน
 มีชื่อพระวิหารสมเด็จพระ องค์ก็ยังเห็นฐานอยู่ทุกวันนี้ เพราะพระวิหาร
 สมเด็จพระนั้น ในพงศาวดารกล่าวความชัดเจนว่า เมื่อลคักราช ๑๐๐๕ ปี
 อสนีบาตตกลงเป็นเพลิงไหม้ พระที่นั่งมณฑลภิเษกที่ชื่อปราสาททอง
 ทรงโปรกให้ช่างจัดการก่อใหม่ขึ้นสำเร็จ ให้ชื่อพระวิหารสมเด็จพระ
 ลคักราชผิดกันถึง ๗ ปี และพระที่นั่งวิหารสมเด็จองค์ที่เปลี่ยนชื่อมา
 จากมณฑลภิเษกหรือปราสาททองนั้น ก็เป็นพระที่นั่งอยู่ในกำแพง

ชันใน เป็นแต่ทำใหม่ให้ดีขึ้นเท่านั้นหาต้องถึงขยายกำแพงวังไม่
หรือจะคิดว่าพงศาวดารคอนนิงกล่าวคำฟันผืน คราวที่ขยายกำแพง
วังเป็นคราวสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิ แต่พระที่นั่งจักรวรรดิก็สร้าง
เสียแล้วแต่เมื่อศักราช ๙๙๔ ก่อนปราสาทที่กล่าวชื่อมาเมื่อ
ศักราช ๙๙๘ ขึ้นไปอีก ๓ ปี และพระที่นั่งจักรวรรดินั้นก็หาต้อง
ขยายกำแพงวังไม่ ด้วยตั้งอยู่บนกำแพงชันใน และอยู่ภายใน
กำแพงชันนอกทั้งกำแพงข้างกมแล้ว จึงเห็นว่าตามพงศาวดารที่
กล่าวว่า ปราสาทซึ่งสร้างเมื่อศักราช ๙๙๘ ปีที่ตียกกำแพงวัง
ออกไปนั้น น่าจะเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์เอง ด้วยมีรอย
ขยายกำแพงออกไปถึงสองหยัก แต่เมื่อเรียบเรียงพระราชพงศาวดาร
เป็นเวลาภายหลังมา จะเขียนชื่อคลาดเคลื่อนไว้ก็จะไม่ได้

พระที่นั่งบรมยგრตินาคน์ สร้างในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อ
ศักราช ๑๐๔๙ ปี พงศาวดารกล่าวความละเอียดว่า ได้ขุดสระเป็น
คู่อ้อมซ้ายขวาแล้วก่ออ่างแก้วและภูเขา มีท่อน้ำไหลลงในสระแก้วและ
ทำระหัดน้ำฝั่งต่อ ให้น้ำเดินเข้าไปผุดในอ่างแก้วแล้วให้ทำพระที่นั่ง
ทรงบนที่ท่ายสระ เป็นที่เสด็จออก กลับเอาที่ท่ายสนมเป็นที่ข้างหน้า
และทำศาลาลูกขุนในซ้ายขวา โปรดให้ขุนนางเข้าเฝ้าพระที่นั่ง
ทรงบน และเข้าทางประตูมหาโกศราช

พระที่นั่งองค์นี้ ตั้งอยู่ในวังด้านหลังทางตะวันตก เป็นปราสาท
เจดุมข่อยบนเกาะ มีสระน้ำล้อมรอบ อีตุที่ก่อใช้ขนาดเกือบและ
ก่อลักษณะอย่างเดียวกันกับพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ คือก่อมีแลง

สลัเป็นชั้น คงจะทรงโปรดพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ว่าก่อ
 แข็งแรงมั่นคงก็ จึงโปรดให้เลียนอย่างมาทำข้าง เป็นแต่เปลี่ยนรูป
 และลวดลายให้ผิดกันไปเท่านั้น ที่ทรงมณฑานหลังพระมหาปราสาท
 ก่อเป็นแท่นอิฐมีชั้นลด เชิงแท่นมีลายบัวคว่ำทั้ง ๒ ข้าง ที่ข้าง
 แท่นด้านในฝั่งทักษิณต่อแท่นเข้ามาข้างในก่อเป็นช่องเป็นตอนเล็ก เป็น
 ที่ขังน้ำ เมื่อชุดลงไปในที่แถวนี้พบหินก่อเขาหลายสิบก้อน คิดว่า
 ในที่นี้จะเป็นอย่างแก้ว ที่จะก่อเขามอน้ำพเป็นที่เลี้ยงปลาเงิน
 ปลาทอง แท่นสูงนั้นจะเป็นที่เสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตรปลา
 ถ้าทอดพระเนตรไปทางตะวันตก ก็จะทรงเห็นปลาใหญ่ในสระ ถ้า
 ทอดพระเนตรมาทางข้างใน ก็จะทรงเห็นอ่างแก้วปลาเงินปลาทอง
 และบนแท่นนี้จะเรียกพระที่นั่งโปรยข้าวตอกก็จะไต่กระมัง ที่มีมสระ
 ด้านเหนือก็มีแท่นใหญ่อีกแท่นหนึ่ง กว้าง ๘ วา ๒ ศอก ยาว
 ๑๐ วา ศอก สูง ๗ ศอก ข้างบนคนว่าจะมีผนังเป็นคันรอบ แต่
 เห็นจะถูกรื้อเสียแล้ว ที่ริมผนังข้างใน มีท่อนดินเผาฝังลงมาที่
 พื้นดิน ห่างจากฐานอิฐใหญ่เข้ามาทางตะวันออก ๗ วา มีที่ขังน้ำ
 ก่ออิฐเกรียงปูนกว้าง ๖ ศอกยาว ๑๑ ศอกคืบลึก ๑ ศอก แท่นอิฐ
 สูงนั้นคงจะเป็นที่ขังน้ำสำหรับใช้ไปพุนที่ต่าง ๆ แต่มีวิธีที่จะเอาน้ำ
 ขึ้นไปข้างบนได้อย่างไร ยังมองไม่เห็นที่ท้ายสระด้านตะวันตก มี
 สะพานข้ามไปพระที่นั่งทรงบันกว้าง ๒ วา บั๊กเสาเวียง ๓ แถว เสา
 นั้นทุกวันนั้นในระตูเส้มน้ำในสระงวดยังเห็นไค้ และสะพานใหม่ซึ่ง
 ทำข้ามสระในคราวนี้ ก็ทำตามแนวเดิมบั๊กเสาริมเสาเก่า แต่ด้าน

ตะวันออกที่จะข้ามจากพระที่นั่งบรรยงก์ มาหม่อมพระที่นั่งสรรเพชญ์
มหาปราสาทพระวิหารสมเด็จพระที่นั่งนั้น ก็คงต้องมีสะพานนอกสะพานหนึ่ง
เป็นแน่ แต่จะอยู่ตรงที่ใดหายังไม่พบ สะพานที่สร้างขึ้นใหม่ในด้านนี้
เห็นจะไม่ตรงของเดิม แต่ถ้าต่อไปตรวจพบที่เดิมเมื่อใด ก็ระย้าไป
ปลูกให้ตรงกัน

ที่ริมขอบสระบ้านโคกนอกเกาะพระมหาปราสาทออกไป มี
รากคึกเป็นหลังเรียงไปตามรูปสระ เห็นจะเป็นตำหนักคึกเจ้าฟ้า
กรมหลวงโยธาเทพ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ พันบริเวณตำหนัก
คึกลงไปบ้านโคก มีกำแพงกัน แบ่งเขตต์ข้างหน้าข้างในต่อจาก
กำแพงหลังวังบ้านตะวันตก ตรงไปจนจรดถนนวัดพระศรีสรรเพชญ์
กันเอาสระแก้วไว้ข้างนอกที่ริมขอบสระแก้ว ตอนบ้านตะวันตกมี
รากคึกคงเป็นตำหนักสระแก้ว และตำหนักศาลาลวกก็จะอยู่ใน
แถวนั้น เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอในพระบรมโกศ พระ
ตำหนักสวนกระต่ายที่ขุนหลวงหาวิกประทับมาแต่เดิม จนเป็นกรม
พระราชวังบวรก็คงจะอยู่ต่อลงไปที่มีมพระราชวัง ตอนตะวันตก
บ้านโคกท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์ จะทำของพระตำหนักสวนกุหลาบ
แต่ยังไม่ได้ชุกยักชุกรูปไม่ได้ว่าจะเป็นอย่างไ

เหตุซึ่งพระเพทราชามาประทับอยู่บ้านหลังวังนั้น ก็จะเป็นด้วย
วังตอนหน้าของเดิมทรุดโทรม และต่อมาจนถึงแผ่นดินพระบรมโกศ
ก็ประทับอยู่ที่พระที่นั่งบรรยงก์ บ้านหน้าวังเล่าคงจะรุ่งโรยมาก

ในพระราชวังชั้นใน มีฉนวนอยู่ที่หลังพระที่นั่งสุรเพ็ชร์ตรง
ไปพระวิหารสมเด็จ แล้วเลี้ยวซ้ายไปนอกกำแพงแก้ว เกือบจะถึง
ตรงที่มุกกลางพระวิหารสมเด็จ จึงเลี้ยวขวาไปเข้าวัดพระศรีสรรเพชญ์
ในระยนั้นถ้าเลี้ยวซ้ายก็เป็นฉนวนทางไปหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ เรียก
ว่าฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ แต่ถ้าจะออกมาทางกำแพงบ้านริมน้ำ
ลงที่ขานาน้ำประจำท่า เรียกว่าพระฉนวนน้ำประจำท่าวาสกรี เป็น
ทำที่เสด็จลงทรงเรือพระที่นั่ง ทัพสะพานท่าพระฉนวนน้ำนั้นเป็นรูป
ตรีมุขหลังคาซ้อน มงกระเบื้องระยปลุกฟักอยู่บนตามมุขม มี
ลายบันเป็นนาคราชค้ำระยเลี้ยวเล็กพัวพันลงมาตเชิงกลอนแทน
ทางหงส์ ใบระกาบันเป็นกระจิงรูปเทพนมถวายกร บนหลังคา
หน้าบันที่อกไก่ บันเป็นพรหมสี่หน้าแทนช่อฟ้า ลายหน้าบันค้ำ
ข้างเหนือที่เรือประทับ บันเป็นรูปนารายณ์สักรทองครุฑ หน้าบัน
ค้ำข้างบันเป็นรูปเทพสุริยมณฑลสถิตย์ในบุษบกมหาพิไชยราชรถ
เทียมคัวยม้าอาชาไนย ต่อหลังศาลาทำฉนวนมีกำแพงฉนวน ๒ แถว
เนื่องขึ้นไปจดประตูใหญ่ที่กำแพงพระนคร ราษฎรเรียกว่าประตูฉนวน
ชั้นนอก แต่ชื่อหลวงปรากฏว่า ประตูมหาไตรภพชลทวารอุทก
ถักประตูนั้นเข้าไปในพระนครก็เป็นกำแพงฉนวน ๒ แถว ไปจด
ประตูคหาคำกำแพงเขื่อนเพชรพระราชวังชั้นใน ชื่อประตูคหาวพชล
ที่คนเรียกว่าประตูฉนวนใน ยายจำแ้วรักษายู่ที่ศาลาขึ้นภายใน
ประตู และที่กำแพงฉนวนทั้ง ๒ ข้างนั้น มีประตูข้างข้างละ
ประตู สำหรับยักกันคนไว้ ที่ ๆ ประตูสะพานพระฉนวนใน

คราวนี้ ก็ปลุกตรงออกมาจากแนวท่าเก่า แต่ไม่ได้ตรงที่เดิมที่
เคย เพราะถมดินทำถนนใหม่ ออกมาริมน้ำในที่เดิมคงจะเป็นใน
แม่น้ำสะพานใหม่นี้ คงจะเกินที่สะพานฉนวนเก่าออกมามาก ที่
เก่าคงจะรวมถมกำแพงวัดใหม่ซึ่งพระยาไชยวิชิตสร้างไว้แต่รัชกาล
ที่ ๓ นั้น ต่อขนานน้ำประจำท่าลงไปทางท้ายสนมที่ริมน้ำ มีฐานอิฐ
ก่อบนออกไป เข้าใจว่าเป็นที่ทิ้งระหัด

อนึ่งในกฎมณเฑียรบาลออกชื่อพระที่นั่งสนามไชย สนามจันทร์
และพิมาณรัถยา ในพงศาวดารตอนแผ่นดินพระยอศุฬากล่าวว่า พระ
ที่นั่งพิมาณรัถยา เป็นหอพระข้างหน้า ท้าวศรีสุทธาจันทร์ออกไปเที่ยว
เล่นพบกับพันบุตรศรีเทพก็เกิดรักใคร่กันแต่นั้นมา จนถึงเลือนไห้
เป็นชนวนรงษาราช และคิดอ่านกำจัดพระยอศุฬา บกราชสมบัติ
ให้เป็นเจ้าแผ่นดิน

อนึ่งพระที่นั่ง ที่มีชื่อมาในบานแพนกกฎหมาย นอกจากพระ
ที่นั่งมงกุฎวิเศษ หรือพระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งเบญจรัตน์แล้ว
ยังมีชื่อพระที่นั่งมงกุฎพิมาณ พระที่นั่งบุษบกมาลามหาปราสาท พระ
ที่นั่งกิลกมาลามหาไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งจักรมขมหาปราสาท
พระที่นั่งสุวรรณมหาปราสาท พระที่นั่งทองพระโรงตรัมขบั้งตรา, พระ
เสาวคนธกุฎี แต่ชื่อพระที่นั่งที่ว่ามานี้ บางชื่อจะเรียกเป็นพิเศษ ใน
ส่วนพระมหาปราสาท บางชื่อก็จะไปชื่อพระเพาะพระที่นั่งย่อม ๆ ก็จะมี
แต่องค์ใดจะอยู่ใด เหลือนิสัยที่จะเดา

คำหนักหนອງหวาย

คำหนักหนອງหวาย ที่พระพทเจ้าเลื้อยขึงเป็นกรมพระราชวังบวรลงเจ้าพระขวัญไปสำเร็จโทษนั้น คงจะอยู่ริมสระหนองหวาย เห็นจะไม่สู้ห่างไกลกันนัก

คำหนักนอ้ยใหญ่เรือนโรงห้วยคตลังต่าง ๆ คิดว่าจะเป็นเครื่องไม้มากกว่าก่ออิฐ เมื่อซุกลงไปถึงระดับพื้นเดิม โดยมากพยแต่กระเบื้องมุงหลังคา กับมูลเท้าและโคนเสาไม้แก่น ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นเครื่องเรือนไม้

ศาลาลูกขุนใน

ศาลาลูกขุนใน ชั้นแรกคงจะอยู่ก่อนหน้าวังบ้านตระวันออก เพราะปรากฏว่า เมื่อวันที่สมเด็จพระนารายณ์ยกไปจับพระศรีสุธรรมราชา สมเด็จพระนารายณ์ทรงช้างพระที่นั่งมาหยุดอยู่ที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิพระศรีสุธรรมราชาทรงช้างออกมาขึ้นอยู่หลังศาลาลูกขุน สมเด็จพระนารายณ์ขึ้นช้างพระที่นั่งเข้าไปถึงนอกกำแพงหน้าศาลาลูกขุน ไพร่พลทั้งสองฝ่ายได้รบพุ่งกัน พระศรีสุธรรมราชาต้องขึ้นที่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์ต้องขึ้นที่หลังพระบาทซ้าย พระศรีสุธรรมราชาถลันช้างพระที่นั่งหนีไปวังหลัง สมเด็จพระนารายณ์ก็เข้าพระราชวังได้ตอนนั้นคิดว่า ศาลาลูกขุนจะอยู่ในที่หน้ากำแพงชั้นใน แถวประตูมงกุฎสุนทร ตั้งแต่แผ่นดินพระเพทราชาเสด็จลงไปประทับอยู่ท้ายวัง คราวเมื่อสร้างพระที่นั่งบรมยงค์รัตนาคัน ได้โปรดให้สร้าง

ศาลาลูกขุนในซ้ายขวาขึ้นที่ท้ายสระ คงจะอยู่ในที่นอกสระออกมา
 บ้านเหนือ เพราะมีความในแผ่นดินพระบรมโกศว่า เมื่อคราว
 จะชำระกรมพระราชวังเสนาพิทักษ์ ซึ่งเป็นชู้กับเจ้าฟ้านมเจ้าฟ้าสังวาลย์
 รัชสมัยให้ทหารกรมพระราชวัง ๆ ทรงเรือพระที่นั่งเสด็จมาจะขึ้นฉนวน
 วังหน้า มหาตเล็กที่ล่องหนามารับเสด็จกราบทูลว่า ประทศธอง
 ไชยบัต จึงล่องลงไปประทับอยู่ที่ฉนวนน้ำประจำท่า ประทศฉนวนก็
 บัด เรือพระที่นั่งล่องลงมาเสด็จขึ้นสะพานไถ้ระหัดหน้า ทรงเสด็จมา
 ถึงศรีสำราญ ทอดพระเนตรเห็นคนนั่งอยู่ที่ศาลาลูกขุนท้ายสระ
 เป็นอันมาก จึงให้กลับพระเสด็จ หลวงศรีพิงกราบทูลว่า ขอเชิญ
 เสด็จเข้าไปเฝ้าจึงจะชอบ จึงเสด็จไปเฝ้าที่ทิมดาบ ในจดหมายเหตุ
 ซึ่งอ้างว่า เป็นคำให้การของขุนหลวงหาวัดว่า ศาลาลูกขุนในใหญ่ ๓
 หลังแฝก มีข้อฟ้าทางหงส์หน้ามูชะโรง มีสระน้ำอยู่หน้าศาลาลูกขุน
 สำหรับพิสูจน์ลูกความให้ค่าน้ำในสระนั้น แต่พินที่ในพระราชวังชั้น
 นอกก็ห้ามมีสระที่ควรจะค่าน้ำได้ไหม มีสระเดียวแต่สระหนองหวาย
 ก็เป็นสระอยู่ในกำแพงชั้นใน และเห็นว่าเป็นที่พิสูจน์ลูกความไม่
 ได้ เพราะพินในพระราชวังสูงกว่าระดับน้ำในระบุดั้ง ถ้าจะให้สระ
 หนองหวายมีน้ำถึงแก่พอที่คนจะทำได้ ก็จะต้องลึกไม่ต่ำกว่า ๕ วา
 แต่พิเคราะห์ที่สระนั้นเห็นจะไม่สู้ลึกนัก จะเป็นแต่สระสำหรับขังน้ำ
 ไว้ใช้ในพระราชวัง การพิสูจน์ค่าน้ำนี้ เข้าใจว่าพิสูจน์กันในแม่น้ำ
 ใหญ่ เพราะในคำไองการที่อาลักษณ์อ่าน ก็มีแต่แข่งให้ผีสาगरเข้า

เรื่องงเข้าทำอันตรายผู้กล่าวเท็จ ซึ่งเห็นว่าเป็นของที่มีประจำท้องที่ และมีค่ามุลที่จะประกอบเหตุผลได้อีกอย่างหนึ่ง คือในเรื่องขุนช้างขุนแผน ถึงแม้ว่าท้องเรื่องจะเป็นนิทาน ไม่ใช่เป็นจดหมายเหตุที่เป็นหลักฐานก็จริง แต่หนังสือเรื่องนี้ก็ปราศรัยทั้งหลายได้ยอมรับรองว่า เป็นสำนวนที่แต่งไว้แต่ครั้งกรุงเก่า กิริยาอาการของคน ที่ออกชื่อมาในนิทาน หรือมีลำนานาซึ่งว่ามาในหนังสือเรื่องนี้ ผู้แต่งคงจะแต่งเทียบเอาตามที่ได้เคยเห็น การเป็นอย่างไรในเวลานั้น ในตอนที่ว่าด้วยขุนช้างกับพระไวยพิสดารนั้น กล่าวพิสดารคำนำที่หน้าทำนวนอน จึงเห็นว่าการพิสดารคำนำไม่ได้ทำในวัง จึงจะมีสระที่ใกล้ศาลาลูกขุน ก็คงเป็นสระซึ่งน้ำสำหรับใช้การอื่น

ศาลหลวง

ศาลาลูกขุนนอก คือศาลหลวง คงจะอยู่ภายในกำแพงชั้นนอก ไม่สู้ห่างนัก คงจะอยู่มาทางตอนใกล้กำแพงด้านริมน้ำ ด้วยในต้นเมื่อขกวังได้พบบินประจำฝูงล้านวนมีตราเป็นรูปต่าง ๆ และข้างกันก็มีรอยหยิกเล็บมือ ศาลหลวงคงจะถูกไฟไหม้เมื่อกรุงเสีย ก็นับประจำฝูงล้านวนจึงสุกเหมือนดินเผา

โรงราชยาน

ที่หน้ากำแพงชั้นในใต้ประตูมณฑลสุนทรนั้น ขุดพบราก่ออิฐอีกหมู่หนึ่ง กรมหลวงดำรงราชสั่งว่าเป็นโรงราชยาน ด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระองค์ท่านเคยทรงเห็นโรงราชยานอยู่ในแควนนอกประตูพิฆาตไชยศรี ซึ่งบัดนี้เป็นห้องมหาดเล็กเวรสิทธิ

หอแปลพระราชสาสน์

ได้ชุกพบรากคอกหลังหนึ่ง อยู่ในกำแพงชั้นนอกกว้าง ๒ วา ยาว ๖ วา เป็น ๓ ห้อง ที่ตรงนั้นน่าจะเป็นหอแปลพระราชสาสน์

โรงช้าง

หนึ่งในหนังสือโบราณหลายฉบับกล่าวว่า วิมสนามภายใน กำแพงชั้นใน ระหว่างพระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งสรรเพชญ์มีโรงช้าง แต่เมื่อไต่ตรวจดูก็ไต่พบแต่อิฐก่อขึ้นเป็นพื้นอยู่ริมกำแพง ยาวเป็นแถวเนื่องกันไปข้างที่จะเป็นพื้นโรงช้างก็ไต่

โรงม้า

โรงม้าพระที่นั่งนั้น ว่าอยู่ในพระราชวัง แต่โรงม้าแข่งม้าใช้ราชการ อยู่นอกกำแพงวังชั้นนอกตั้งตั้งแต่หลังวัดธรรมิกราชไปจนตรงที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ

กำแพงวัง

กำแพงพระราชวังชั้นนอกด้านหน้า กันต่อจากกำแพงเมืองที่วิมท่าคัน ตรงไปหลังวัดธรรมิกราช เลี้ยวมุมไปบรรจบข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วไปหักมุมที่หลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ พอหมดเขตวัดจึงเลี้ยวตรงไปทางด้านตะวันตก หักมุมเลี้ยวขึ้นไปริมคลองท่อ บรรจบกำแพงเมืองที่ปากคลองท่อ กำแพงชั้นในกันต่อจากกำแพงเมืองที่ได้ประตูท่าปราบ หน้าหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์ ๒ เส้นเศษ ซึ่งตรงไปชนหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ บรรจบกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์

อีกสายหนึ่งกั้นจากด้านตะวันตกตรงมาตะวันออก ถึงฉนวนวัดพระ
ศรีสรรเพชญ์ เส้นนี้เป็นกำแพงแบ่งข้างหน้าข้างใน คือตอนเหนือเป็น
ข้างใน หมู่พระที่นั่งบรรยงก์คอนโคเป็นข้างหน้า คือหมู่ตำหนักสระ
แก้วและสวนกระต่าย กำแพงสาวย่นเมื่อถึงฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์
แล้วเลี้ยวขวาข้างเหนือ จวนจะใกล้ถึงพระที่นั่งข้างพระวิหาร สมเด็จ
จึงเลี้ยวไปทางตะวันออก บรรยงก์กำแพงวังชั้นในค้ำด้านตะวันออกค้ำ
เหนือห่างจากกำแพงเมือง ๑๐ วาเศษ มีกำแพงกั้นต่อจากกำแพง
วังชั้นในค้ำด้านหน้าอีกสายหนึ่ง ตรงไปในระหว่างพระที่นั่งสรรเพชญ์
กับพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ แล้วไปหักมุมเลี้ยวที่ข้างพระที่นั่ง
สุริยาศน์อมรินทร์บรรยงก์กำแพงเมือง กำแพงวังชั้นนอกหนา ๖ ศอก
เชิงเทินกว้าง ๓ ศอกคืบมีเศษ สูงขาดปลายใบเสมา ๘ ศอกคืบ
กำแพงชั้นในค้ำค้ำจะสูงในราวนี้ แต่เห็นจะบางกว่า

บ่อมรอบวัง

บ่อมที่มีชื่อมาในกฎหมายไทยบาล คือบ่อมท้ายสนม บ่อมท่าคัน
บ่อมศาลาสารบาญชี บ่อมศาลาพระมณฑลพิตร บ่อมมณฑลราชมาวาส
บ่อมสวนอู่กัน ๖ บ่อมเท่านั้น แต่เมื่อใดที่ตรวจพบที่พบเข้าบ่อมที่
ปากคลองท่อ เป็นบ่อมกำแพงเมืองอยู่ริมวังค้ำหลังข้างเหนือ คง
เป็นบ่อมท้ายสนมแน่ ต่อขึ้นมาที่ริมฉนวนน้ำประจําท่าวาสกรี คึก
ว่าคงจะมีอีกบ่อมหนึ่ง แต่ที่ตรวจไม่ได้ ด้วยพระยาไชยวิชิตใน
รัชกาลที่ ๓ สร้างวัดคร่อมไว้ ต่อขึ้นมาถึงบ่อมริมท่าวัดธรรมิกราช คือ

ที่ขอมทำกัน เป็นขอมมวังกันหน้าข้างเหนือ ต่อไปกันตะวันออก
 ก็มีขอมศาลาสารบาญชีอยู่กลางระบะกำแพง แต่ยังชุกกันไปไม่ถึง
 พ้นจากขอมนั้นไปถึงขอมมวังกันหน้าข้างใต้ ความลำดับในกฎ
 มนเทียรบาลว่า พ้นขอมศาลาสารบาญชีไปแล้ว ถึงขอมศาลา
 พระมงคลยพิตร แต่ขอมศาลาพระมงคลยพิตร จึงถึงขอมมวังครามา
 วาศ เห็นว่าน่าจะเรียงชื่อไว้ลำดับ ถึงแม้จะคิดว่าเดิมพระมงคลยพิตร
 อยู่ข้างหน้า ก็คงจะอยู่ในแถวข้างวัดพระราม คงไม่ใช่อยู่หน้าวัด
 พระราม เมื่อขอมมวังเรียกว่าขอมศาลาพระมงคลยพิตรแล้ว ขอมต่อเข้า
 ไปจะเรียกขอมมวังครามาวาศไม่ได้ เพราะหมดอาณาเขตวัดพระราม
 แล้ว จึงเห็นว่าขอมมวังกันหน้าข้างใต้ คงเรียกขอมมวังครามาวาศ
 เป็นแน่ ต่อมาข้างกันใต้มีอีกขอมหนึ่ง ซึ่งนับตามลำดับในกฎมนเทียร
 บาลก็จะต้องเรียกว่า ขอมมวังครามาวาศ แต่โดยที่กล่าวมาแล้วว่า
 ในกฎมนเทียรบาลลำดับชื่อศาลาเคลื่อนจากแผนที่ จึงเห็นว่าขอมนี้
 คงเป็นขอมศาลาพระมงคลยพิตร เพราะอยู่หน้าวิหารพระมงคลยพิตร
 ต่อมาถึงมวังพระศรีสรรเพชญ์ ก็มีขอมอีกขอมหนึ่ง แต่ไม่ได้
 พบที่มาว่าจะมีชื่อเสียงอย่างไร ต่อลงไปที่มีมวังกันข้างหลังข้าง
 ตะวันตก ก็มีขอมอีกขอมหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าเป็นขอมสวนของนั้ รวมทั้ง
 หมดคงจะมี ๘ ขอม

รูปขอมรอบพระราชวัง ถ้าเป็นขอมมวังก็ก่อนออกไปจาก
 กำแพงทั้ง ๒ ข้าง ถ้าเป็นขอมกลางวัง ก็ก่อนออกไปเป็นเหลี่ยม
 รูปรี ในขอมชั้นบนคิดว่าจะเป็นประตู เพราะพบรูปคอกอยู่รอบข้าง

แต่ชั้นล่างใต้พื้นคงโปร่ง มีช่องคหาชอกจากกำแพงวังเข้าไปใน
 บัอมใต้ ที่ใต้กำแพงบัอมลงมา สูงจากพื้นดินราวศอก มีช่องข้างใน
 กว้างเกือบ ๒ ศอก สูง ๒ ศอกเศษ เป็นรูปโค้งก่อเรียบไปถึงข้างนอก
 เป็นช่องกลม วัดผ่าศูนย์กลางใต้ ๒๐ นิ้ว เข้าใจว่าจะเป็นช่องสำหรับ
 สอดปากกระบอกปืนออกมายิงเข้าค้ำข้างนอกในที่ค้ำอีกทางหนึ่งด้วย

ประตูลัง

ประตูพระราชวังตามที่มีชื่อมาในกฎหมายเทียรบาล คือประตู
 ฉนวนน้ำประจำท่า อีกชื่อหนึ่งเรียกประตูมหาไถรภพชลทวารอทุก
 ประตูเสาชิงไชย ประตูข้างเผือก ๓ ประตูนี้เป็นประตูลังชั้นนอก
 และใต้พบในจดหมายเหตุรายการพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทพ มี
 ชื่อประตูท่าปราบอีกประตูหนึ่ง ใต้ประตูฉนวนลงไปตอนท้ายสนม
 ก็คงจะมีประตูอีก ด้วยใต้พบแผนที่ในหนังสือของเคมเฟอร์ ซึ่งมา
 ในกรงเก่าในแผ่นดินพระเพทราชาลงไว้ว่า มีประตูยอดแถวข้างวัดก้าน
 วิมน์ ๔ ประตู ประตูไม่มียอดที่จะเป็นช่องกุศ ๓ ประตู ก้านหน้า
 วิงชั้นนอกในแผนที่ลงไว้มี ๒ ประตู แต่ประตูที่แรกถึงคงจะเป็น
 ประตูจักรมहिมา เพราะมีความในจดหมายเหตุ ครั้งราชทูตเชิญ
 พระราชาสัน ไปถึงถ้ำว่าดังนี้ “ณวันศุกร์เดือนห้าขึ้น ๑๐ ค่ำ
 จุลศักราช ๑๑๑๔ บิวกิจติวาศก เพลาย่ำมั่งแล้ว ๖ บาท เชิญ
 พระมณฑปพระพุทธรูปหีบพระธรรม และพระราชาสันและเครื่องมงคล
 ขรรณาการ ลงฉนวนท่าขึ้นใหม่ฉนาคัน แล้วเชิญพระมณฑป

ใส่พระราชสาส์น เสด็จลงเรือพระที่นั่งศรีพิฆานไชย พระยาลี้ ๑
 พระอริยมุนี ๑ พระสงฆ์อื่นกับ ๑๕ รวม ๑๗ รูป ลงเรือศรีผ้าแดง
 ไปบำรุงพระศาสนา ณ กรุงศรีวิชัยบุรี” ต่อไปจนสุดมุมวังค้ำหน้า
 ข้างใต้ก็มีเค้าประตูดอก ๒ แต่ชื่อไรไม่ได้ความ เลี้ยวมาข้างวังค้ำ
 ใต้คงจะมีประตูหนึ่ง แล้วถึงอีกประตูหนึ่ง ซึ่งอยู่มุมวัดพระศรี
 สรรเพชญ์ ประตูนี้คงจะชื่อนครไชย ซึ่งเป็นฉนวนออกพระเมรุ ที่
 พระบรมโกศเสด็จในงานพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ต่อลงไป
 ในคานข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ ก็มีประตูอีกประตูหนึ่ง ประตูนี้ไป
 ออกหน้าวิหารพระมงคลบพิตร ถ้าเวลามีการพระศพ เห็นจะเป็น
 ประตูฉนวนสำหรับข้างในไปพระเมรุ คานหลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ก็
 มีประตู ซึ่งคิดว่าจะเป็นประตูข้างอีกประตูหนึ่ง ที่กำแพงวังต่อ
 มุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ มีประตูหลังคาบุทาสสองชั้น เลี้ยว
 ไปด้านตะวันตกท้ายพระที่นั่งบรมยงค์ ก็มีประตูมหาโกศราช ตาม
 ระบุที่กล่าวมานี้ คิดว่าจะมีประตูอื่นอีกแต่ยังชุกคั่นตรวไปไม่ทั่ว จะ
 ลงไว้ก่อนก็เกรงคลาดเคลื่อน ที่กำแพงชั้นในตรงข้างพระที่นั่งสุริยาศน์
 อัมรินทร์ มาทางตะวันออกมีประตูหนึ่ง ที่กำแพงข้างระหว่าง
 พระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ กับพระที่นั่งสรรเพชญ์มีประตูหนึ่ง มา
 ถึงตรงหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์มีอีกประตูหนึ่ง ต่อมาถึงหน้าพระ
 วิหารสมเด็จพระที่นั่งมีอีกประตูหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นประตูมงคลสุนทร
 เพราะเป็นประตูอยู่ทางใต้ ข้อที่เห็นว่าจะเป็นประตูมงคลสุนทรนั้น

ก็ด้วยเมื่อคราวพระเจ้าทรงธรรมไปประชุมพรรคพวกอยู่ที่วัดมหาธาตุ
ครั้งนั้นคงจะเดินมาทางถนนตลาดเจ้าพรหม เข้ากำแพงชั้นนอกได้
คงจะเลี้ยวมาข้างขวา ก็ถึงประตูนี้ก่อน ถ้าเข้าประตูนี้ได้แล้ว ก็เป็น
อันเข้าวังชั้นในได้ และเมื่อพระเจ้าปราสาททอง ครังยังเป็นเจ้า
พระยากลาโหมสุริยวงศ์ ยกพลมาจับพระเชษฐา ก็กล่าวว่าชั้นที่
ประตูไชยมาพื้นประตูมงคลสุนทร เพราะฉะนั้นประตูกำแพงชั้นใน
ประตูใดที่เป็นทางเข้าข้างในได้และถึงก่อน ประตูนี้ต้องเป็นประตู
มงคลสุนทร ประตูแสงธรรม ก็คงจะอยู่ต่อประตูมงคลสุนทรลงไป
แต่คงอยู่นอกกำแพงคันสายใน ประตูอื่นที่มีชื่อมา เช่นประตูพระภิ
เนศวร ประตูศรีสรรเพชญ์ ประตูพลทวารก็คงเป็นประตูชั้นใน ที่กำแพง
คันนี้ต้องสนามหลวงมีประตู เรียกว่าประตูทิศขวา และที่แถวสระแก้ว
ก็มีประตูทิศ ๓ คิดว่าจะเป็นประตูห้าง ไม่ใช่ประตูยอกหรือประตูชุม

รูปประตูพระราชวังเห็นจะเป็น ๔ อย่าง ประตูชั้นนอกด้านข้าง
ริมน้ำและด้านหน้า คงจะเป็นประตูยอกมณฑป เพราะเมื่อขุดตรวจ
ในแถวเหล่านี้ พบแต่หลุมเสาประตู มีรอยขุดลึกลงไปทางข้างกำแพง
ข้างนอกข้างใน, และไม่มีกะเปาะก่อย่อไม้ที่ช่อง ประตูกำแพงชั้นใน
ด้านหน้าคงเป็นยอกปราง ด้วยได้ขุดพบช่องประตูและฐานชั้นยอก
ก่ออิฐเป็นปราง กะเปาะข้างประตูย่อไม้สี่เหลี่ยม และอิฐปรางคง
เป็นหลังคาคูกาหาชั้นสองชั้น เหมือนประตูด้านข้างใต้ ซึ่งยังเห็นอยู่
จนทุกวันนี้ ประตูทิศนั้นก็คงเป็นประตูห้าง เห็นจะเป็น ๔ อย่างเท่านี้

ที่ทำพระเมรุในเมือง

ทันออกกำแพงพระราชวังบ้านใต้ในที่ว่างต่อพระวิหารแกลยออกไป เป็นที่ทำพระเมรุในเมือง ที่พระเมรุเดิม แต่ครั้งพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ว่า ทำในที่ซึ่งเป็นวัดพระราม ครั้นมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงสร้างวัดพระรามขึ้นในที่ถวายพระเพลิง สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แล้วตั้งแต่นั้นมาการพระเมรุคงจะยกมาตั้งทำในที่หลังวัดพระราม ในลานซึ่งไถ่กล่าวมานี้

ต่อที่ทำพระเมรุออกไปข้างใต้ มีคลองแยกมาจากคลองที่ชื่อเรียกว่าคลองนครบาล เข้ามาตอนกลางเป็นบึงใหญ่ กลางบึงมีเกาะเป็นที่ปลูกขิงนักไทย พันเกาะคุยกออกไปริมถนนแดงแกงหน้าวัดเกษ เป็นที่หอกกลอง โคนเสาหอกกลองยังเหลืออมคินอยู่เป็นเสาไม้แก่นขนาดใหญ่ ถนนข้างหอกกลองตรงไปวังหลังมีสะพานข้ามคลองที่ชื่อเกียวน์เรียกสะพานรำเหยย คิดว่าคงจะเป็นสะพานหน้าหีบเผย เพราะถนนนั้นอยู่หน้าคุยกน่าจะเรียกเพี้ยน

โรงเรือพระที่นั่ง

โรงเรือพระที่นั่ง ตามหนังสือโบราณกล่าวไว้ว่า อยู่ทำไว้วัดเชิงท่า ในแผนที่ในหนังสือของลีเออร์ลาตูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตเชิญพระราชศาสน์พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กรุงฝรั่งเศสเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ลงไว้ในที่

ทรงนั้น กับลงไว้ว่าที่เหนือขอมเพ็ชรขึ้นมา ทรงหน้าวิกพันญะเชิง
 ซ้ำเป็นอุรือทะเลด้วย อนึ่งใน ที่ระหว่างตั้งแต่วิกเชิงท่าไปวิก
 พนมโยงนั้น ชาวบ้านซึ่งอยู่ในเวลานี้ ผู้ที่ได้รับคำบอกเล่าสืบทอด
 กันมา ก็ว่าเป็นที่โรงเรือหลวง ยังมีลำรางอยู่ลำหนึ่ง ชาวบ้าน
 เรียกกันว่าคูไม้ร้อง ก็คงจะเป็นอุที่เอาเรือหรือมาเรือพระที่นั่งไว้
 และจะมีเหตุขึ้นอย่างไรซึ่งทำให้คนเข้าใจว่า นางไม้มาเรือที่อยู่
 ในอุ้นร้อง จึงเลยเรียกว่าคูไม้ร้องต่อมา ที่ข้างคูไม้ร้องหลาย
 ปีมาแล้ว มีผู้ชกหลุมจะปลูกเรือน ไม้พยเรือมอยู่ใต้ดิน ก็ไม่
 อาจปลูกในที่ตรงนั้น ต้องเลื่อนที่ไปใหม่ แต่เรือพระที่นั่งกับเรือ
 กระบวนใหญ่น้อย เห็นจะอันตรายไปเสียก่อนกรุงแตกมาก ด้วย
 เมื่อครั้งพระเจ้าอลองพญา ยกทัพเข้ามาตีกรุง ในแผ่นดิน
 พระที่นั่งสิริยาคนัอมรินทรนั้น ทรงโปรดให้ถอยเรือพระที่นั่งกิ่ง, ไซย,
 ศีร์, กรวย และเรือทั้งเรือกันเรือศิระสัตว์ทั้งหลายใหญ่น้อย กับ
 ท่งกำปั่นและเรือรบ ลงไปไว้ที่ท้ายคุ้ พะม่ายกลงไปที่ท้ายคุ้แตก
 แล้วเอาเรือพระที่นั่งกับกำปั่นและเรือรบเสีย เข้าไว้จะเหลืออยู่ไม่กี่ลำ
 ครั้นเมื่อมีมหานรธาภิเษกเมืง ยกมาตีกรุงแตกในครั้งหลัง ได้
 ความว่าปะกันวุ่นแม่ทัพทางใต้เอาเรือพระที่นั่งกิ่งไปขึ้นตะเข้ที่ทำกินแ่ง
 ชักเข็นไปลงลำน้ำสมีออกปากน้ำเมือมเกาะมะมะ ส่งไปถวายเจ้าอังวะ
 ลำหนึ่ง แต่ขึ้นพระพิรุณซึ่งพม่าเอาไปพร้อมกับเรือพระที่นั่งกิ่งนั้น
 พม่าเห็นว่าใหญ่นัก จะขึ้นบกชักลากไปไม่ไหว จึงเข็นขึ้นที่วัดเขมา
 เอาคันทาบรรพเต็มกระบอกจุดเพลิงระเบิดเสียเก็บแต่ทองไป อนึ่ง

โขนเรือพระครุฑพาวุธ ซึ่งอยู่ในอยุธยาพิพิธภัณฑสถานนั้น ก็คงจะเป็นโขนที่ตัวเรือขำจะอยู่ต่างหาก หรืออย่างไรงี้ไม่เป็นอันตราย เมื่อครั้งแรกแล้วจึงมีคนเก็บเอามาทำศาลขึ้นไว้หน้าคือเป็นเทพารักษ์ เต็มว่าคักคัสทอนัก มีละครเก็บกันไม่เว้นเดือน ครั้นมาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๑ ศาลพัง จึงได้เก็บมารักษาไว้ในอยุธยาพิพิธภัณฑสถานเรือทะเลซึ่งมีในแผนที่หนังสือลาลแบร์ ที่แถวนั้นบัดนี้มีทรายถมขึ้นเป็นพนสูงถึงตลิ่ง แต่เมื่อสัก ๕-๖ ปีมาแล้วเจ้าของบ้านซดบ่อที่หลังเรือนพบเรือทะเลใหญ่ลำหนึ่งกว้างเห็นจะราว ๑๐ ศอก หรือ ๓ วา แต่ยาวจะเท่าใดไม่ได้เห็นตลอด เพราะเรือนเจ้าของบ้านปลูกคร่อมอยู่มาแต่เดิม ที่เรือจมอยู่นั้น ถ้าถึงระดับน้ำในบ่อขุดแล้ว ไปดูเมื่อใดก็ได้เห็นเสมอ

วังหน้า

ที่ประทับพระมหากษัตริย์ กรมพระราชวังบวร เติมนั้นอยู่ที่ใด พงศาวดารไม่ได้กล่าว พงศาวดารในแผ่นดินพระศรีสุธรรมราชาเมื่อใดราชสมบัติ โปรดให้สมเด็จพระนารายณ์ราชนัดดาเป็นอุปราช เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังบวรสถานมงคล ตามท้องเรื่องที่ว่าด้วยแผ่นดินพระราชวังบวร ก็เป็นที่พระราชวังจันทร์เกษมเดี๋ยวนี้ สมเด็จพระนารายณ์เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังนี้ ตลอดมาจนถึงเวลาที่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ครั้นมาในแผ่นดินพระเพทราชา โปรดให้หลวงสรศักดิ์เป็นมหากษัตริย์ เสด็จไปอยู่ ณ วังจันทร์ เลื่อนขึ้นเป็นพระราชวังบวรมาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

พระองค์ใหญ่ คือเจ้าฟ้าเพชร ประดิษฐานที่กรมพระราชวังบวร แต่
มิได้ทำให้ชักว่าโปรดให้ไปประทับอยู่ที่ใด แต่ก็เห็นอันเข้าใจได้ว่า
คงประทับอยู่ที่วังจันทน์ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวหัวท้ายสระ โปรด
ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าพรประดิษฐานในที่พระมหาอุปราช
กรมพระราชวังบวร เสด็จมาประทับในพระราชวังจันทน์เกษม จนถึง
เมื่อได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็ยังประทับอยู่อีก ๑๓ ปี ถึงจุล
ศักราช ๑๑๐๖ จึงเสด็จลงไปประทับอยู่ในพระราชวังหลวง ชั่วที่
สมเด็จพระนารายณ์หรือพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ ได้เสวยราชสมบัติ
เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ยังคงประทับอยู่ในพระราชวังบวรไม่เสด็จลง
ไปประทับที่วังหลวงนั้น ก็คงจะเป็นด้วยทรงกลัวพวกข้างวังหลวง
เพราะเมื่อแรกไ้ราชสมบัติ ได้ฆ่าพวกวังหลวงเสียมาก ต่อมา
ภายหลังตั้งขุนนางใหม่ขึ้นแทน และเห็นจะค่อยหายทรงกลัวแล้ว
จึงเสด็จเข้าไปประทับในวังหลวง ในแผ่นดินพระบรมโกศโปรดให้
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอรรณโยศร์ กรมขุนเสนาพิทักษ์
เป็นกรมพระราชวังบวร ก็เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังจันทน์เกษม
ภายหลังกรมพระราชวังบวรต้องรับพระราชอาญา ด้วยโทษที่เป็นชู้
กับเจ้าฟ้านม เจ้าฟ้าสังวาลย์ จึงทรงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้าอัทธมพร กรมขุนพรพินิจ เป็นกรมพระราชวังบวร แต่หาได้
เสด็จไปประทับที่พระราชวังจันทน์เกษมไม่ คงประทับอยู่ที่ตำหนักสวน
กระต่ายในพระราชวังหลวง ซึ่งเป็นที่ประทับมาแต่เดิม ได้ความ
ตามพระราชพงศาวดารแต่เท่านี้ หาได้ความว่าพระราชวังจันทน์เกษม

^{๕๔}ไม่มีมาแต่เมื่อใด และเหตุใดจึงชื่อวังจันทร์ไม่ ในคำให้การของ
 ขุนหลวงหาวัดกล่าวว่า พระราชวังบรมสถานมงคลคือวังหน้าเก่า
 ตั้งอยู่ใกล้พระราชวังหลวง วังหน้าเก่านี้เคย ภายหลังจึงยก
 วังจันทร์ขึ้นเป็นพระราชวังบรมสถานมงคล เป็นพระราชฐานที่ดำรง
 ของพระมหาอปรราชกรมพระราชวังบรมสถานมงคลฝ่ายหน้า มีความ
 เพียงเท่านั้น แต่ก็มีใคร่บอกไปให้ชัดเจนว่า วังหน้าเดิมตั้งอยู่ที่ใด
 และวังจันทร์นั้นเดิมเป็นของใคร จึงมาเฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบรม
 แต่เมื่อได้พิจารณาที่ตรวจค้นความ ในพระราชพงศาวดารให้วันดี
 แล้ว จะเห็นได้ว่าตำแหน่งพระมหาอปรราชแต่เดิมมาเป็นเจ้าครอง
 เมืองพิษณุโลกทุกพระองค์ หาได้ประทับอยู่ในพระนครเหมือนดังใน
 ชั้นหลังไม่ มาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา ก็ยังทรง
 ไปรดาให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ไปครองเมืองพิษณุโลก และ
 ต่อมามีความปรากฏว่า เมื่อจุลศักราช ๙๒๕ ปีกุนเดือน ๑๑ สมเด็จพระ
 นเรศวรเป็นเจ้าเสด็จลงมาแต่เมืองพิษณุโลกสถิตอยู่ณวังใหม่
 คำที่เรียกว่าวังใหม่ในที่นี้ คงจะหมายว่าวังนั้นเพิ่งแรกสร้าง และวัง
 ซึ่งจะเป็นวังของสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ผู้ครองเมืองพิษณุโลกนั้น
 จะเป็นวังเล็กน้อยก็ไม่ได้ คงต้องเป็นวังใหญ่ และวังใหญ่โตเช่นนั้น
 จะสร้างในที่ใกล้วังหลวงก็ไม่ควร ด้วยข้าราชการไพร่พลที่ตามเสด็จ
 มากคงไม่ใช่่น้อย จะเที่ยวข่มขามละเล้าละลุ่มไปถึงข้างวังหลวง ก็
 จะพาให้มีเหตุคนสงสัยวังที่สร้างใหม่จึงต้องสร้างให้ห่างวังหลวง ที่ๆ
 สร้างวังใหม่ที่ไหนไม่เหมาะเท่าด้านซอหน้า คือที่วังจันทร์เดิมนั้น

จึงเห็นว่าพระราชวังจันทร์เกษมนี้เอง ที่เรียกว่าวังใหม่ในครั้งนั้น เพราะในแคว้นเดิมเป็นที่ฐานพระนคร ซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่าอยู่นอกกำแพงเมือง ภายหลังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดให้ขยายกำแพงเมืองลงไปถึงขอบริมน้ำ แต่ก็ไม่สำเร็จ ด้วยเวลานั้นกำลังคิดฟันอยู่กับศึกหงสาวดี พังมาสำเร็จในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา เมื่อได้ขยายกำแพงออกไปแล้ว ที่ในแคว้นนั้นก็คงจะเปลี่ยวว่างไม่มีใครมีบ้านเรือนราษฎร และค่านซื้อหนานเป็นค่านสำคัญ ทักษิณอนุพม่า เขมรมาครวญไต่ ก็มักจะเข้าตัดทางค่านนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องหาวังเจ้าใหญ่มาขายโตเข้ามาตั้งสำหรับจะไต่เป็นกำลังรับของข้าศึก และยังมีข้ออื่นที่จะประกอบให้สมเหตุผลได้อีก คือ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรพาพระมหาเถรคันฉ่อง กับพระยาเกียรติ พระยาพระรามมาจากเมืองมอญนั้น พระมหาธรรมราชา โปรดให้พระมหาเถรคันฉ่องอยู่วัดมหาธาตุ ให้พระยาเกียรติพระยาพระรามอยู่บ้านขมิ้นวัดขุนแสน ซึ่งพระมหาธรรมราชาโปรดให้พระยาเกียรติพระยาพระรามอยู่ที่บ้านขมิ้นนั้น ก็ด้วยบ้านขมิ้นอยู่ใกล้พระราชวังสมเด็จพระนเรศวร พระยาเกียรติพระยาพระรามเป็นผู้มีคุณต่อสมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระนเรศวรเป็นผู้ทรงพาลงมา จะได้ให้รับความอุปการะ หรือออกอย่างหนึ่งถ้าด้วยไม่วิไร ก็จะได้คอยระวังไหวพริบ คำซึ่งออกชื่อวัดขุนแสนในที่นี้ เห็นจะเรียกก่อนไปในเวลาที่ยังไม่มีวัด ด้วยพงศาวดารจะเรียบเรียงภายหลังเมื่อมีวัดแล้ว ผู้เรียบเรียงตั้งใจที่จะ

กล่าวให้รู้ว่าพวกพระยาเกียรติพระยาพระราม อยู่ในที่ซึ่งภายหลัง
เป็นวัดขนแสนนั้นด้วย

ข้อที่วังจันทร์ต้องเป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราชกรมพระ
ราชวังบวร ก็ด้วยเหตุทั้งที่ไต่กล่าวมาแล้วว่า ตำแหน่งพระมหา
อุปราชเดิมเป็นเจ้าผู้ครองเมืองพิษณุโลก มาจนถึงแผ่นดินพระมหา
ธรรมราชา ก็ยังทรงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปครองเมือง
พิษณุโลก ภายหลังเกิดศึกเขมรมารบกวนบ่อยเข้า และทั้งสมเด็จพระ
นเรศวรเป็นเจ้า ก็ทรงพระดำริตั้งต้นที่จะต่อสู้กระทำให้ขาดจาก
อำนาจกรุงหงสาวดี แต่เวลานั้นไพร่พลในพระนครเบาบาง ด้วยเมื่อ
เสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราช
พระเจ้ากรุงหงสาวดีก็กวาดต้อนเอาครอบครัวราษฎรไปเสียมาก เหลือ
ไว้ให้อยู่ประจำพระนครแต่หนึ่งหนึ่ง ครั้นเมื่อพระมหาธรรมราชา
ได้เสวยราชสมบัติแล้ว ก็ทรงโปรดให้เกลี้ยกล่อมอาณาประชา
ราษฎร ซึ่งแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ในที่ต่าง ๆ เข้ามาไว้ในพระนคร แต่
ก็คงจะไม่ไต่มากมายเท่าใด จึงทรงเห็นว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือ ยังมี
ไพร่พลเมืองอยู่มาก แต่ถ้าจะตั้งให้คงที่ซึ่งที่ไว้ แม้ศึกหงสาวดียก
เข้ามา แต่ลำพังหัวเมืองฝ่ายเหนือก็จะมีบริวารไว้ ไม่อยู่สู้กวาดต้อนเอา
ราษฎรลงมาไว้เป็นกำลังในกรุง คิดต่อสู้ป้องกันเอาแต่ที่กรุง
แห่งเดียวจะเป็นประโยชน์กว่า จึงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า
เทครัวอพยพราษฎรหัวเมืองฝ่ายเหนือมาไว้ในพระนคร สมเด็จพระ
นเรศวรเป็นเจ้าก็เสด็จลงมาสู่พระนคร และคงจะประทับอยู่ที่พระราช

วังจันทร์ ตั้งแต่นั้นมาตำแหน่งพระมหาอุปราช ก็คงประทับอยู่ในกรุง
หาได้ ไปประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเหมือนแต่เดิมไม่ ก็เมื่อสมเด็จพระ
พระนเรศวรเป็นเจ้า ซึ่งได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งพระมหาอุปราช ผู้
ครองเมืองพิษณุโลกได้ประทับอยู่ที่พระราชวังนั้นแล้ว วังนี้ก็ต้อนยัว
เป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราช ต่อมาพระองค์ใดได้เป็นพระ
มหาอุปราชกรมพระราชวังบวร จึงต้องเสด็จมาประทับอยู่ที่พระราชวัง
จันทร์ ด้วยถือเป็นวังสำหรับตำแหน่งนั้น

และที่มัสยิดว่าวังจันทร์นั้นก็เห็นจะเอาชื่อวังเก่าที่เมืองพิษณุโลก
มาสรวมเรียก เพราะวังเก่าที่เมืองพิษณุโลกชื่อวังจันทร์ มีคนรู้จัก
ชอกกันมาจนทุกวันนี้

อนึ่งชื่อที่เรียกพระราชวังบวรสถานมงคลว่าวังหน้า ก็มาจาก
เหตุที่พระราชวังบวรตั้งอยู่ที่ชอกหน้า และเป็นค่านหน้าของพระราชวัง
หลวงด้วย ในพงศาวดารกล่าวความว่า ในพระราชวังจันทร์มีพระ
ที่นั่งจตุรมุข พระที่นั่งพิมานรัตยา และศาลาลูกขุน และคงจะได้มี
โรงช้างโรงม้าพระที่นั่ง และห้วยคตต่าง ๆ ด้วย วังนี้เดิมชื่อพระ
ราชวังจันทร์บวร เมื่อกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยาทำลายแล้ว วัง
ก็กร้างว่างเปล่า ภายหลังมีราษฎรทำไร่ปลูกคั้นน้ยหนา มาใน
รัชกาลที่ ๔ เมื่อปีรัตนโกสินทรศก ๗๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำพระที่นั่งพิมานรัตยาขึ้นตามแนวรากเดิม กับ
ทำพลับพลาจตุรมุขมีกำแพงล้อมรอบ เป็นพระราชวังที่ประทับ สำหรับ

ในเวลาเสด็จพระราชดำเนิน ขึ้นมาประพาสกรุงเก่า ทรงเปลี่ยนสร้อย
 ช่อเป็นพระราชวังจันทร์เกษม แต่กำแพงวังซึ่งโปรดให้ทำขึ้นใน
 รัชกาลที่ ๔ นั้น วงเล็กแคบกว่าวงกำแพงเดิมมาก มาในรัชกาล
 ปัจจุบันนี้ได้ใช้ที่โรงละคร คือที่เป็นศาลมณฑลอยู่เคียงนี้เป็นโรง
 ทหาร มาภายหลังเมื่อโปรดให้ตั้งมณฑลเทศาภิบาล จึงได้ย้าย
 ให้กองทหาร ออกไปตั้งอยู่ที่โรงนอกกำแพงวัง โปรดให้ซ่อม
 พระที่นั่งพิมานรัตยา กับพลับพลาจตุรมุขกับแถวทิมคต สำหรับ
 ใช้เป็นที่ว่าราชการ ครั้นเมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม รัตนโกสินทรศก
 ๑๑๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน ขึ้นไปประทับ
 บนพระที่นั่งพิมานรัตยา ทรงพระกรุณาพระราชทานพระฤกษ์ ทรง
 เสด็จให้เป็นที่ว่าการมณฑลกรุงเก่า

วังหลัง

พระราชวังหลังตั้งอยู่ในกำแพงพระนครด้านตะวันตก ตรงหน้า
 วัดกษัตราธิราช วังนี้มีชื่อปรากฏขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหา
 จักรพรรดิ เมื่อคราวมอบราชสมบัติให้พระมหินทราธิราชเป็นพระเจ้า
 แผ่นดิน แล้วเสด็จไปไม่ได้ ออกชื่อเสียงอีก จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระนารายณ์จึงมากล่าวความว่า พระไทรภูวนาทิศวงศ์ประทับอยู่
 ครั้นเมื่อพระไทรภูวนาทิศวงศ์ ต้องถูกสำเร็จโทษ ก็้วยถูกหาว่าเป็น
 กบฏ จึงทรงโปรดให้เจ้าฟ้าอภัยทศ (พงศาวดารว่าเป็นพระราชโอรส
 สมเด็จพระนารายณ์ แต่หนังสือของคนต่างประเทศ ซึ่งแต่งในรัชกาล

นั้นว่าเป็นพระอนุชา) เสด็จไปประทับอยู่ มาในแผ่นดินพระเพท
 ราชา โปรดให้นายยศชประสิทธิ์ทรงขาดขวาในกรมช้าง ซึ่งเป็นคฤค
 เหาราชสมบัติด้วยนั้น เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ฝ่ายหลัง
 รับพระราชบัญชา ภายหลังมาทรงแถลงพระทัยว่า จะเป็นสัตรี
 ราชสมบัติ จึงทำอุบายจับกรมพระราชวังหลังสำเร็จ ไทยเสีย ตำแหน่ง
 วังหลังตั้งแต่นั้นมาก็เจียม ในแผ่นดินหลังจะได้ทรงตั้งหรือองค์อย่าง
 ไรก็ไม่ไ้ความ มาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเลื้อว่า โปรดให้สมเด็จพระ
 พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ (คือเจ้าฟ้าเพชร ภายหลังได้เป็น
 พระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีพระนามวิเศษเรียกว่าพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ)
 เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
 พระองค์น้อย (คือเจ้าฟ้าพร ภายหลังได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อ
 สวรรคตแล้ว เรียกพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ) นั้นโปรดให้เรียกว่า
 พระบิณฑูรน้อย พระบิณฑูรน้อยจะได้เสด็จไปประทับอยู่ที่วังหลังหรือ
 อย่างไรก็ไม่ไ้กล่าว

แต่พระราชวังหลังนี้แต่เดิมมาจะเป็นอย่างไรพงศาวดารไม่ว่าไป
 ถึง เป็นแต่ไ้ความว่าอยู่ที่สวนหลวง จึงเห็นว่าสวนหลวงนี้ ก็จะเป็น
 พระราชอุทยานนอกพระราชวัง ทั้งหนังสือโบราณแทบจะทุกเรื่อง ซึ่ง
 กล่าวด้วยกษัตริย์หรือพระอิศรมเหิและพระราชธิดาเสด็จออกชมสวน
 แล้วก็ต้องทรงรถม้าพระที่นั่ง และขบวนอย่างแยกห้ามสำหรับไป
 ทางไกล เห็นว่าสวนหลวงนี้ก็จะเป็นสวนอย่างนั้น เพราะถนน

ไปแต่พระราชวังหลวงก็มี และทางก็ไกลถึง ๓๐ เส้นเศษ พอที่จะ
 แท้แทนเป็นกระบวนไปเหมือนแบบอย่างโบราณได้ อนึ่งเมื่อมีพระราช
 อุตยานไกลจากพระราชวังเช่นนี้ ก็ย่อมจะต้องมีพระราชวัง เป็น
 ที่ประทับในพระราชอุทยาน แต่ภายหลังมาการเสด็จประพาสพระราช
 อุทยานภายนอกคงจะงดเลิกไป จะเป็นด้วยเหตุเกิดกบฏอภัยนุราช
 หรือไม่ทรงสนทนาก็ไม่ทราบ ส่วนและวังนั้นก็ทิ้งไว้ร้างอยู่ แต่
 กว้างวังในส่วนหลวงเคยเป็นพระราชวังที่ประทับ จะทอดทิ้งเสียก็เกรง
 เห็นจะออกทรงเสียค่าย มาภายหลังเมื่อพระราชวงศ์พระองค์ใด
 มีความชอบยิ่งใหญ่จะให้เป็นที่ตำแหน่งธรรมดา ก็เห็นว่าไม่สมควร
 แก่ความชอบ ครั้นจะให้เป็นที่ถึงพระมหาอุปราชก็ไม่ได้ กว้างที่ไม่ว่าง
 หรือว่างไม่ถึง จึงยกขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลัง
 และคำที่เรียกว่าวังหลังนั้น ก็ด้วยเหตุที่วังนี้ยังมีพระนครท่านตะวันตก
 เป็นคานหลังของพระราชวังหลวง จึงได้เรียกกันว่าวังหลัง

วังหลังนี้เมื่อกรุงทำลายแล้ว วังก็คงร้างตามกันมา หรือบาง
 ที่สร้างเสียก่อนกรุงแตก ก็ว่าไม่ได้ มาภายหลังราษฎรเกิดขึ้นเกลี้ย
 ก่อกอง ทำเป็นสวนปลูกต้นไม้มีผล เรียกว่าสวนมะม่วง ครั้นเมื่อ
 รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ โปรกเกล้าฯ ให้จัดการทหารมณฑล
 กรุงเก่า กรมขุนอนาธิปัตย์ได้เลือกเอาที่วังหลัง ตลอดจนวัดสวน
 หลวงสุขสุวรรค์เป็นโรงทหาร

วังเจ้านายก็จะเป็นตำแหน่งที่เครื่องไม้ กำแพงอิฐก็หนาจะไม่ใคร่มี
 คงจะเป็นรั้วเสาไม้แก่น เพราะตั้งแต่ได้ตรวักกันมา ก็พบวังเดียว

ที่กำแพงบ่ออิฐ และมีรากตำหนักเป็นคัก วันนั้นอยู่ริมคลอง
บ้านบาตร ทรงหลังวัดพิไชยออกไป และอยู่ใกล้กับวัดโพธาราม
ได้พบแผ่นศิลาจารึกที่วัดโพธารามแต่แตกกระจาย ทวีอักษรกระ
เทาะ อ่านไม่ได้ความเลียบมาก ที่อ่านได้ในตอนต้นมีความว่า
วัดเดิมชื่อวัดเพชร แต่ชำรุด เจ้าฟ้ารัชมีศรีสุริยวงศ์พงศ์กษัตริย์
ทรงปฏิสังขรณ์ แล้วเปลี่ยนชื่อใหม่เรียกว่าวัดโพธาราม จึงเห็น
ว่าวันนั้นอยู่ใกล้กับวัด คงเป็นเจ้าของวังเป็นผู้ปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม
จึงได้ลงไว้ในแผนที่ว่าเป็นวังเจ้าฟ้ารัชมี แต่ชาวบ้านเรียกกันว่าวัง
เจ้าฟ้าคอกมะเคื่อ คึกคักตามที่เขาว่าก็ชอบกล กว๊วยเก็บขนหลวงหาวิก
เป็นกรมพระราชวังบวร ก็ประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่าย ในพระ
ราชวังหลวง ครั้นได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ๑๐ วัน ก็ถวายราชสมบัติ
แก่พระเชษฐา เจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี แล้วเสด็จออก
ไปทรงผนวชที่วัดเดิม ไปประทับอยู่วัดประโคน เมื่อเจ้าฟ้าเอกทัศ
กรมขุนอนุรักษ์มนตรี ขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว
โปรดตั้งนายบันพ็เจ้าจอมเพ็งเจ้าจอมแม่พระสนมเอก เป็นพระยา
ราชมนตรียุโรปราชกิจ จางวางมหาดเล็ก ตั้งนายฉิมอินชงชายของเจ้าจอม
ทั้ง ๒ เป็น จมนศรีสุรราช พระยาราชมนตรียุโรปราชกิจ ทนงของอาภ
ถิว่าเป็นคนโปรดปรานเข้าออกในพระราชวังทั้งกลางวันกลางคืน ไม่
มีใครว่ากล่าวห้ามปรามได้ ครั้นเมื่อศึกพระเจ้าลของพรวณ มาตี
พระนคร ขุนนางและราษฎรไปกราบทูล ขอให้ขุนหลวงหาวิกลา
พระผนวช ออกช่วยป้องกันข้าศึก ขุนหลวงหาวิกจึงลาพระผนวช

ออกมาช่วยจัดการรักษาพระนคร ในครั้งนั้นมีรับสั่งให้จับพระยาราชนครินทร์ ฆนศรัทธาภิษมาจำไว้ ให้มีกระตุ้มถามว่า เข้าไปภายในพระราชวัง คบหาทำชู้กัวยนางข้างในเป็นหลายคน ครั้นรับเป็นสัจแล้ว ให้ส่งพระราชอาญาเขี่ยคนละ ๕๐ ที่ จำคุกไว้อยู่ ๓ วัน พระยาราชนครินทร์ (ขึ้น) ตาย ให้เอาศพไปเสียบประจานไว้ ณ ประตูไชย แต่ฆนศรัทธาภิษอยู่มาจนถึง ขุนหลวงหาวัดกลับทรงพระผนวชครั้งหลัง แล้วพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์โปรดให้พ้นโทษและโปรดให้ตั้งถานันตราชักก็เกิม จึงเห็นว่าที่พระยาราชนครินทร์ทำวุ่นวายขึ้นในครั้งนั้น ขุนหลวงหาวัดจะทรงระแวงและทรงย้ายข้างใน ๆ ส่วนพระองค์ท่านออกไปรวมอยู่ที่วังเจ้าฟ้ารัศมีก็ได้ เพราะเจ้าฟ้ารัศมีก็เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอในพระบรมโกศ

ตลาด

ตลาดสำคัญที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็คือตลาดคอกหงสาวดารตอนแผ่นดินสมเด็จพระชัยราชาว่า เพลิงไหม้ ในพระนคร แต่ท่ากลาโหมลงไปถึงพระราชวังท้ายที่ตลาดคอก ลมหอยเอาลูกเพลิงไปตกแตกลงแกง ไหม้ลามลงไปเข้าคลองโรงครามฉะไกร ๓ วัน จึงดับ มีบัญชีเรือนโรงศาลากุฏิวิหารไหม้แสนห้าสิบ จำนวนนี้เห็นจะมากเกินไป กัวยที่ในพระนครถ้าจะมีเรือนถึงแสน คน ๆ หนึ่งอยู่เรือนหลังหนึ่ง จำนวนคนคงจะน้อยกว่าจำนวนเรือนมาก ในกฎหมายโบราณว่ากัวยแบ่งท้องที่มีคำว่า แต่หอกลอง

ถึงเจ้าโศยและตลาดยอกแขวงชนธนิบาล แต่ตลาดยอกจะอยู่ที่ใด
 ในเวลานี้ก็หมดคนที่รู้จักที่เสียแล้ว แต่ได้พบในแผนที่ในหนังสือของ
 มอญซิเออร์ลาตูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตมาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์
 มหาราช ลงไว้กับที่ด้านใต้ต่อศาลพระกาฬลงไป ว่าเป็นตลาด
 แต่จะใช้ตลาดยอกหรือมิใช่ ก็ยังไม่มีใครรับรอง แต่อย่างไรก็กินัน
 คงเป็นตลาดจริง และตลาดยอกนั้น ถ้าจะกระเนตามตัวหนังสือ ก็คง
 อยู่ราวด้านตะวันตก เยื้องไปข้างทิศใต้พระราชวัง แต่คงเป็น
 ตลาดโรงร้านเครื่องไม้ ยากที่จะพบหลักฐาน แต่ที่แถวถนนย่าน
 ประตูนจีนมาประเทศเทพหมี เห็นทีจะเป็นตลาดที่ข้าง ้วยมีเค้าอยู่
 ในย่านดินที่ประชุมชนพลเมืองนอกจากที่ได้ว่ามานี้ ก็คงจะมีตลาด
 ยอกตลาดนี้อีก แต่ไม่มีเหตุอันใดที่จะกล่าวไปถึง

ทำ

ทำที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร และกฎมนเทียรบาล ก็คือ
 ขนान้ำประจำทำ หรือถ้าเรียกตามชื่อฉนวน ก็เป็นพระฉนวนน้ำ
 ประจำทำวาลกรี เป็นที่ประทับเรือพระที่นั่ง สำหรับเสด็จพระราช
 ดำเนินไปในที่ต่าง ๆ โดยทางชลมารค พันขนานน้ำประจำทำขึ้น
 ไปก็ถึงท่าคัน หรืออีกชื่อหนึ่งเรียกท่าคอบ เป็นท่าขึ้นที่มมพระราชวัง
 หลวงต่านหน้าไปเข้าในวัง ที่เรียกว่าท่าคันก็คือ ท่าคันอาณาเขต
 ที่ขึ้นกับพระราชวัง และที่เรียกว่าท่าคอบก็คือ เรือข้าราชการที่มา
 ส่งนายขึ้นทำเข้าวังแล้ว ต้องจอดคอยรับจนกว่านายจะกลับ ต่อทำ

คันหรือท่าคอยขึ้นไปถึงท่าสียเบือ ท่านเล่าต่อกันมาว่า เป็นท่าเรือจ้าง
รับส่งคนข้ามฟากไปมา คอยเสียค่าจ้างข้ามฟากไปมาเที่ยวละ ๕ เบี้ย
ถ้าคนหนึ่งข้ามไปแล้ว กลับมาก็คงเสีย ๑๐ เบี้ย จึงเอาชื่อ ๑๐ เบี้ยมา
เรียกเป็นท่า พันท่าสียเบือขึ้นไปถึงท่ากลาโหม ท่านว่าเป็นท่าช้าง
กำลังอาบน้ำ ที่เรียกว่าท่ากลาโหมนั้นก็คงจะเป็นทวยครึ่งหนึ่งคราว
โต บ้านเรือนเจ้าพระยากลาโหมจะโคอยู่ในที่แถวนั้น แต่เห็นจะไม่
ใช่เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ซึ่งภายหลังได้เสวยราชสมบัติเป็น
พระเจ้าปราสาททอง แต่จะเป็นกลาโหมแผ่นดินใดก็ยากที่จะหา
ที่แถวท่ากลาโหมเป็นที่โรงช้าง ทวยตำแหน่งกลาโหมเดิม เคย
ว่ากรมพระคชบาลรวมอยู่ด้วย ฟังจะได้มายกในแผ่นดินพระเจ้า
ปราสาททอง เพราะพระองค์ท่านได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทวยกำลัง
ที่ได้เป็นตำแหน่งกลาโหมมา จึงทรงเกรงว่าตำแหน่งกลาโหมต่อ
ไปจะมีกำลังวังชาอย่างพระองค์ท่าน และจะทำอย่างพระองค์ท่านบ้าง
จึงแยกหน้าที่ให้ขาดกันเสีย พันท่ากลาโหมขึ้นไปถึงท่าทราย
ที่ท่านมีทรายจริงด้วย ถ้าขุดลงไปไม่กี่มอญก็เป็นทรายทั้งพื้น
ที่ทำทรายนั้พระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อศึกพระม้าม้าลัสมกรุง
ครั้งหลัง ข้างในกรุงให้ลากบันทรายหงสาออกไปตั้งที่ท่าทรายยิ่ง
ค่ายพระม้าวัดศรีโพธิ์ ยิ่งกระสุนแวกประทุนน้อย ตำไปถูกคลัง
ครันประจุมากขึ้น กระสุนออกสูงข้ามเกินวัดศรีโพธิ์ไป และเมื่อ
จนกรุงจะเสีย ไฟก็ไหม้ตั้งแต่ท่าทราย ติดตามไปถึงสะพาน

ข้าง คลองประทุนขาวเปลือก แล้วข้ามไปทึบข้ามสะพานและ
 ข้ามไทร ข้ามถนน ข้ามทอง ข้ามยา วัดราชบูรณ วัดมหาธาตุ เพลิงไป
 หยุดเพียงวัดจักรวรรดิ จำนวนเรือนโรงกุฏิวิหารว่าใหม่ถึงหมื่นหนึ่ง
 เห็นจะมากเกินไป คำที่ว่าเขาขันทองหล่อทราบบึงค่ายพระม้าวัดศรีโพธิ์
 นั้น วัดศรีโพธิ์ซึ่งชาวบ้านเรียกกันทุกวันนี้ อยู่ในคลองสระบัว มีวัด
 อันยังหน้าทางไกลหลายสิบเส้น แคว้นซึ่งอยู่ตรงท่าทรายก็มีแต่ชื่อวัด
 วิหารทองวัดอินทาราม วัดโรงหนัง มีชื่อวัดโพธิ์อีกวัดหนึ่ง ก็อยู่ตรง
 ท่าสิบเบี้ยข้าม เห็นว่าบางทีจะเรียกชื่อผิดไปก็เป็นได้ แต่อย่างไรก็
 ก็ชื่อที่ว่าเขาขันทองหล่อออกบึงพระม้านั้น คงเป็นความจริง เพราะพระมา
 ท้องค่ายรายเรียงตามฝั่งแม่น้ำปากเหนือ มาตั้งแคว้นวัดแม่น้ำบางปลาม้า
 ถึงวัดหน้าพระเมรุ แคว้นหลังบ้านหม้อต่อจากวัดแม่น้ำบางปลาม้าลงมา
 เจริญเกินดินที่พระม้าวุ่นขึ้น สำหรับเขาขันทองหล่อจึงกาบึงพระนครก็
 ยังมีปรากฏอยู่

วัด

วัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นวัดในพระราชวัง ไม่มีพระสงฆ์ เป็นที่
 ข้าราชการประชุมกันรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แต่แรกยก
 วัดทำเป็นวัดในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จะไ้ไ้ทรงสร้าง
 อะไรไว้บ้างก็ไม่ได้กล่าว มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์
 ที่ ๒ เมื่อจุลศักราช ๘๓๖ ปี ว่าไ้ไ้พระคิษฐานพระบรมอัฐิ สมเด็จพระ
 พระบรมไตรโลกนาถเจ้า ไว้ในพระมหาสุญ น่าจะเป็นพระเจดีย์

ใหญ่องค์หน้าหรือองค์กลาง และอีก ๒ องค์นั้นก็คงจะได้ประภัสฐาน
พระบรมอัฐิ พระเจ้าแผ่นดินไว้เหมือนกัน^(๑) หนึ่งในแผ่นดินนั้นทรง
พระราชศรัทธาให้หล่อพระพุทธรูป สูงถึง ๘ วา หุ้มทองคำทั้งพระองค์
ถวายพระนามว่าพระศรีสรรเพชญ์ ประภัสฐานไว้ในพระวิหารใหญ่
หลังกลาง ครั้นเมื่อกรุงเสีย พระมาซำคึกเขาไฟสุ่มลอกทองคำ
พระพุทธรูปไปหมด ภายหลังฉนังพระวิหารพังทลายองค์พระก็ชำรุดแตก
แยกร้างร่วน ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้อัญเชิญลงไปกรุงเทพฯ จะทรง
ปฏิสังขรณ์ ก็เหลือกำลังที่จะให้ทำไว้ ด้วยยับเยินมาก จึงเชิญเข้า
บรรจุไว้ในพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์วัดพระเชตุพน

พระเจดีย์รายรอบในวัดนั้น ก็คงจะได้เป็นที่บรรจุพระอัฐิ
เจ้านายไว้ทุกองค์ ที่หลังพระระเบียงก้านตะวันตก มีมณฑปทรงมู
ตามมุขทั้ง ๔ ประภัสฐานพระปรางค์ กลางมณฑปก่อเป็นชั้นเหมือน
พระเจดีย์ และมีช่องคามขึ้น เข้าใจว่าสำหรับบรรจุพระอัฐิ ด้วยใน

(๑) การสืบส่วนต่อมาได้ความว่า พระเจดีย์องค์ตะวันตกกับองค์
กลาง เป็นของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โปรดให้สร้างขึ้น องค์ตะวัน
ออกบรรจุพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ องค์กลาง
บรรจุพระอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรม
เชษฐาธิราช ส่วนพระเจดีย์องค์ตะวันตกนั้น สมเด็จพระบรมราชาหน่อ
พุทธางกูร โปรดให้สร้างขึ้น บรรจุพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระรามา
ธิบดีที่ ๒ สร้างระยะห่างกันถึง ๔๐ ปี พระมหาธาตุข้างในองค์พระเจดีย์
จึงมีรูปและลวดลายต่างกันอย่างเดียว

ตอนหลังที่จะสร้างพระเจดีย์เต็มหมดจะก่ออีกไม่ได้ จึงเชิญไปรวม
บรรจุไว้ในมณฑปนั้น ที่คิดว่าพระเจดีย์ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ จะมี
พระอัฐิทั่วทุก ๆ องค์นั้น ก็ด้วยหลายปีมาแล้วเห็นเจดีย์องค์หนึ่ง
เป็นพระเจดีย์ขนาดเล็กอยู่ในวัดก้านตะบันตก เจดีย์องค์นี้หักพังทำลาย
ลงไปถึงฐานที่พื้นดิน จึงลองขุดดูก็ได้พบโกศศิลาบุษบกของบรรพบุรุษ
เล็ก ๆ เข้าใจว่าจะเป็นพระอัฐิเจ้านายที่บังทรงพระเยาว์ ในครที่ทั้ง
โกศมีเบี้ยจันฉางเรียงรายหลายสิบเบี้ยด้วย ที่พระวิหารใหญ่ว่ามีท้าย
จรน้า สำหรับเชิญพระบรมอัฐิพระเจ้าแผ่นดิน และพระอัฐิเจ้านาย
เข้าไปประดิษฐานไว้ แต่บางท่านเห็นว่าจะเป็นแต่เชิญเอาไปไว้ชั่วคราว
เมื่อสร้างพระเจดีย์แล้ว คงจะเชิญเข้าบรรจุไว้ในพระเจดีย์หมด หลัง
วัดพระศรีสรรเพชญ์ออกไปมีตึกหลังหนึ่ง รูปทรงสี่เหลี่ยมคล้ายโบสถ์
กรมขุนราชสีห์หลังไว้ในแผนที่ของท่านว่าชื่อวัดระฆัง แต่เมื่อได้ตรวจ
ตราดูให้ละเอียดแล้วก็เห็นได้ว่า ที่นั้นไม่มีเค้ามุลเป็นวัดเลย ด้วย
มีแต่ตึกหลังเดียว เจดีย์หรือฐานเสมาและสิ่งอื่นหามีไม่ ชาวบ้าน
ที่สูงอายุเล่าต่อกันมาว่า เป็นที่ประทับของเจ้านายที่ทรงผนวช คิดต
ก็น่าจะจริง เพราะอยู่ใกล้วัง

ที่ข้างกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านใต้ มีพระวิหารใหญ่
ประดิษฐานพระมงคลบพิตร เป็นพระพุทธรูปก่อด้วยอิฐเป็นแกน ข้าง
นอกหุ้มทองสัมฤทธิ์ หน้าตักกว้าง ๔ วาเศษ พระมงคลบพิตรองค์นี้
เดิมว่าอยู่ออกมาทางทิศตะวันออก ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม เมื่อ
รศ. ๒๖๕ ปี โปรดให้ชักมาไว้ในทิศตะวันตก คือในที่ซึ่ง

ประกิจฐานอยู่เดี่ยววัน และโปรดให้ก่อพระมณฑปสรรมไว้ด้วย ถึง
แผ่นดินพระพุทธเจ้าเลื้อ เมื่อจุลศักราช ๑๐๖๒ ปี อสนีบาตตกต้อง
ยอดมณฑป ตกเป็นเพลิงไหม้เครื่องบนไหม้ลงมา ต้องพระเศียร
พระพุทธรูปหักสับันตกลงณพื้นมณฑป จึงโปรดให้ช่างจัดการรื้อและ
ก่อสร้างขึ้นใหม่ แปลงเป็นพระมหาวิหารแต่เห็นจะไม่ทันสำเร็จ มา
ในแผ่นดินพระบรมโกศจึงปรากฏว่าไต้ทรงปฏิสังขรณ์ และยกพระเศียร
พระพุทธรูปขึ้นต่อกับพระองค์อีก พระมณฑปพิตรองค์นี้ มีอยู่เฉพาะ
แต่พระวิหาร ในกฎมนเฑียรบาลเรียกศาลาพระมณฑปพิตร หาใช่
เป็นวัดวาอารามไม่

พระอารามหลวง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์
และทำมีชื่อมาในพงศาวดาร

๑ วัดพระราม สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างในที่ถวาย
พระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) อยู่ต่อมมพระราช
วังด้านหน้าข้างใต้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงทวารวดีศรีอยุธยา
ว่า พระเทพกวีเป็นเจ้าอาวาส

๒ วัดมหาธาตุ ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีทรงสร้างในที่พระสารี
ริกธาตุปาฏิหาริย์ อยู่ตรงหน้าพระราชวังด้านตะวันออก ถัดเชิงสะพาน
ผ่านปากถนนข้างใต้ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณราชาธิบดี เจ้าคณะ
คามวาสฝ่ายซ้าย สถิตย์เป็นประธานสงฆ์

๓ วัดราชบูรณ สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ ทรง
สร้างในที่พระราชทานเพลิงพระศพเจ้าอ้ายพระยาเจ้ายพระยา อยู่ปาก

ถนนต่อเชิงสะพานด้าน บ้านข้างเหนือ ตรงกับวัดมหาธาตุ เจ้าอาวาสจะเป็นตำแหน่งไรไม่ได้ชื่อ

๔ วัดราชประดิษฐฐาน ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (คือพระเทียรราชา) ประทับอยู่ในเวลาทรงผนวชนั้น อยู่ริมปากคลองประทุน้ำขาวเปลือกฝั่งตะวันตก พระพรหมมณีเป็นเจ้าอาวาส

๕ วัดวังไชย ซึ่งเป็นวังเดิมของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ประทับอยู่แต่ก่อนทรงผนวช อยู่ริมพระนครด้านตะวันตกเฉียงใต้ พระนิกรมเป็นเจ้าอาวาส

๖ วัดสยสวรค์ ซึ่งเป็นที่พระราชทานเพลิงพระสรีรโยทัย ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงสร้างขึ้นเป็นวัดนั้น อยู่ริมพระนครด้านตะวันตกข้างเหนือ คือในที่ซึ่งเป็นโรงทหารทุกวันนี้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ ลงรวมเรียกวัดสวนหลวงสยสวรค์ พระธรรมเจดีย์เป็นเจ้าอาวาส เห็นพระธรรมเจดีย์จะปกครองอยู่ทั้ง ๓ วัด

๗ วัดวรเชษฐ ซึ่งเป็นที่สมเด็จพระเอกาทศรถทรงสร้างถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช อยู่หลังวัดวรโพธิ ฝั่งคลองท้อฟากตะวันตก พระธริวงษ์มุนีเป็นเจ้าอาวาส

๘ วัดบรมพุทธาราม ซึ่งเป็นบ้านเดิมของพระเพทราชา อยู่ท้ายตองริมถนนฟากตะวันออก พระญาณสมโพธิเป็นเจ้าอาวาส

พระอารามนอกพระนคร

๙ วัดพุทธไสสวรรค สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) ทรงสร้างขึ้นในตำบลเวียงเหล็ก ซึ่งเป็นที่ตั้งพลับพลาประทับ เมื่อ

เสด็จลงมาสร้างกรุงอยู่ริมแม่น้ำคานใต้พระนครฟากตะวันตก พระพุทธ
โฆษาจารย์เป็นเจ้าอาวาส

๑๐ วัดภูเขาทอง พงศาวดารเหนือว่าเดิมเป็นของพระนเรศวร
ทรงสร้างแต่พระเจดีย์ไว้ มาในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดี ทรง
สร้างปนาขึ้นเป็นพระอารามอยู่กลางทุ่งในทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่ง
พระนคร

๑๑ วัดมเหยงคณ์ เป็นวัดเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระ
บรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ กับพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ทรงปฏิ
สังขรณ์ อยู่ที่ทรงหน้าสระเตชันรตไฟกรุงเก่าฟากตะวันออก พระ
ธรรมกิจเป็นเจ้าอาวาส

๑๒ วัดไชยวัฒนาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างในที่บ้าน
พระพันปีหลวง อยู่ริมแม่น้ำคานใต้ฟากตะวันตก ตำแหน่งเจ้าอาวาส
เดิมชื่อพระอชิทเถร ภายหลังเปลี่ยนเป็นพระวิเชียรเถร

๑๓ วัดชมพลนิการาม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างขึ้นที่
เกาะบางปะอิน ใกล้กับพระราชวังที่ประทับ แต่เจ้าอาวาสครั้งกรุง
จะเป็นตำแหน่งใดไม่ได้ชื่อ

๑๔ วัดพระยาแมน พระเพทราชาทรงปฏิสังขรณ์ถวายพระ
อาจารย์ ซึ่งเป็นผู้ทำนายพระลักษณาแต่เดิม อยู่ในคลองสระบัว
พระศรีสุริยาณมนเป็นเจ้าอาวาส

๑๕ วัดกุฎีขาว เป็นวัดครั้งกรุงศรีอยุธยา พระบรมโกศครั้ง
เมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวร ทรงปฏิสังขรณ์อยู่ฟากตะวันออกแถว
หน้าสระเตชันรตไฟ แต่เขื่องไปข้างเหนือ พระเทพมุนีเป็นเจ้าอาวาส

ตอน ๓ แม่น้ำลำคลองนอกพระนคร

แม่น้ำลพบุรี

แม่น้ำที่ไหลผ่านลงมาทางกรุงเก่า แรกเดิมคงจะมีแต่ลำน้ำลพบุรีสายเดียว ถึงลำน้ำลพบุรีเองก็คงจะไม่ได้นำทางหน้าวัดบรมวงศ์ลงที่แยกวัดทองปี่ ซึ่งเป็นทางชล่องอยู่ทุกวันนี้ ลำน้ำเดิมคงจะลงลำน้ำบ้านม่วง แยกตรงหน้าวัดเขาคินมาโพธิ์สามต้น อ้อมไปทางวัดช้าง วัดสามพระศู วัดตุม วัดศาลา มาเหนือพระเนียบลงหน้าวัดสามวิหาร วัดแม่นางปลื้มไปข้างเกาะกรุงเก่าเหนือ วงลงไปท้ายตะวันตกด้านใต้ถึงบ่อเพ็ชรบางกะจะ ภายหลังมากคงจะได้ชักคลองลัดตอนบน ตั้งแต่หัววัดทาวคะนองลงมาบรรจบแม่น้ำที่เหนือพระเนียบ เรียกว่าบางซวก เดิมก็คงจะเป็นคลองเล็ก ภายหลังน้ำเกินแรงจึกกว้างขึ้น แม่น้ำอ้อมเดิมทางวัดช้าง วัดสามพระศู วัดตุม วัดศาลาก็กอนเขินไป ลำน้ำข้างเมืองด้านเหนือ ซึ่งเรียกกันว่าคลองเมืองทุกวันนี้ ความจริงเป็นลำน้ำสายลพบุรีหาใช่คลองขุดใหม่ไม่ ถ้าจะตรวจตราให้ละเอียดแล้ว ก็จะได้เห็นว่าคลองเดิมนั้นเป็นของนอกใหม่ ท้วยไม่ได้มีต้นไม้ใหญ่เลย และวัดที่อยู่ในฝั่งปากข้างเหนือลำคลองเมื่อนั้น ตอนเหนือตั้งแต่วัดแม่นางปลื้ม วัดกุฎีทองตลอดไปจนวัดศาลาปูน โขส่ววิหารตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำเดิมนั้นเข้าไปมาก แต่ตอนใต้วัดขุนญวนออกไปคล้งปากตะวันตกข้างเมืองทางใต้ไกลออกไปมาก ลำน้ำสายนี้ ตั้งแต่วัดแม่นางปลื้มไปจนบ่อ

เพชรเป็นทางอ้อม ภายหลังเมื่อสร้างกรุงแล้ว ขุดคูขื่อน้ำแยกจากแม่น้ำที่เหนือขอมมหาไชย ลงไปบรรจบขอมเพชร เห็นสายน้ำจะพัดลงทางคูขื่อน้ำแรง เกิดกลัวแม่น้ำข้างเมืองจะตน จึงทำรอกท่านบกขึ้นไว้ที่ปากคูตรงหน้าขอมมหาไชย (คือที่ตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้) เพื่อจะกันให้น้ำไหลเข้าไปทางข้างเมืองให้แรง สำหรับจะได้กักให้ลำนน้ำลึกลงอยู่เสมอ คลองสระบัวที่ขุดแยกจากแม่น้ำข้างเมือง ที่เหนือขนานน้ำประจำท่า ไปออกลำน้ำเดิมที่พระเนียบนั้นคิดว่า คงจะได้ขุดในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อครั้งโปรดให้ขยายกำแพงพระนครด้านตะวันออกไปถึงริมน้ำ ซึ่งเลิกพระเนียบวัดของย้ายไปที่ทะเลหญ้า คลองนี้จะสำหรับเป็นทางเสด็จออกไปพระเนียบ

ลำน้ำแยกใหม่

ต่อมาเกิดมีสายน้ำแยกลงที่หน้าวัดเขาคิน มาหน้าวัดบรมวงศ์ลงวัดทองอยู่ ทางนี้เป็นทางตรงน้ำไหลเชี่ยวจัด ก็ทำให้แม่น้ำเดิมทางบ้านม่วงโพธิ์สามต้น ซึ่งมาลงทางหน้าวัดสามวิหารต้นขน เมื่อกรุงเก่าจลาจลด้วยพม่าเข้าศึก รอท่านบกก็จะพังทำลาย น้ำไหลไปทางข้างเมืองอ่อน ลำน้ำข้างเมืองด้านเหนือจึงตน คลั่งถึงชักออกมาทำให้เป็นที่แคบ จึงเห็นกันว่าเป็นคลองไป

ซึ่งเห็นว่าแม่น้ำ ตอนใต้วัดเขาคินมาหน้าวัดบรมวงศ์เป็นแม่น้ำใหม่นั้น ก็ด้วยเหตุที่ได้พบหลักฐานในจดหมายเหตุโบราณ มีพระราชพงศาวดารและโคลงนิราศตามเสด็จนครสวรรค์ ซึ่งแต่งแต่

กรุงเก่ายังปกติ กล่าวแต่ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นทางเดียว เมื่อครั้ง
พระม้ามืดกรงในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์พระม้ามืดเฝ้าองค์ทัพ
มาตั้งไว้ที่โพธิ์สามต้น ถ้าหากมีแม่น้ำสายที่เป็นทางขึ้นลงอยู่ทุกวัน
นี้แล้ว เหตุใดพระม้ามืดจะไม่เฝ้าองค์ทัพไปตั้งยึดทางไว้บ้าง และทั้งยังมี
หลักฐาน ที่จะประกอบเนื้อความในหนังสือได้อีก คือว่าตาม ๒ ผังทาง
ใหม่นี้ จะได้มีวัดวาอารามซึ่งเป็นฝีมือโบราณแต่สักวัดก็เกิดหัวทิ่ม
ถึงวัดบรมวงศ์ ซึ่งเดิมชื่อวัดทะเลหญ้าเป็นวัดโบราณก็เป็นวัดของแม่น้ำ
สายเดิม จึงเห็นว่าแม่น้ำสายนี้คงจะเกิดมีขึ้นใน ๑๐๐ ปีเศษเท่านั้น

ลำน้ำบ้านใหม่

แม่น้ำอีกสายหนึ่ง แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่บางแก้วลงข้าง
นางรำ มาทุ่งบ้านนนทรีออกปากน้ำพุทเลา บรรจบแม่น้ำสายที่มาจาก
แม่น้ำลพบุรีที่มพระนครบ้านตะวันตก ซึ่งเรียกว่าหัวแหลมนั้น คงจะ
ได้ชักคลองหัวสะพานแยกจากแม่น้ำสายนี้ ไปออกที่แม่น้ำเจ้าพระยา
ที่เหนืออกเขา ใช้เป็นทางลัดสำหรับไปป่าโมกข์หรือบ้านเจ้าเจ็ดปากให้
ปากคลองข้างแม่น้ำได้บ้านใหม่มะขามหย่อง เรียกว่าชนอนปากคู
และเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดี (นันทบุเรง) ยกกองทัพเข้ามาตีกรุง
ในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา ได้ตั้งค่ายมั่นอยู่ณที่นี้ มีมอดโฮร
พระเจ้าหงสาวดีกับพระยาราม ตั้งอยู่ค่ายมะขามหย่อง พระยานคร
ตั้งปากน้ำพุทเลา นันทสังขชนอนบางกลาง พระมหาอุปราชากับพระยา
ทองอุยกมาทางลพบุรีและสระบุรี เข้าตั้งมั่นค่ายลดาบเคือง ครั้น

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จพระราชดำเนินออกไปตั้งทัพไชยณวัด
ช่องลม (ซึ่งเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน
ขึ้นไปทรงรับพระบิณฑบาตโดยก่มากระทำพุทธสมโภช ที่พลับพลาเกาะลอย
เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕ นั้น) และในครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวร
เป็นเจ้า มีพระราชดำรัสให้เอาปืนพระกาฬมฤตยูราช ลงสำเภานำขึ้นไป
ยิงค่ายพระเจ้าหงสาวดี ๆ เลิกทัพไปตั้งอยู่ณป่าโมกข์ คลองห้วยสะพาน
นั้น ครั้นเดิมคงจะลึกและกว้างมากจึงมีเกาะ เรียกว่าเกาะมหา
พราหมณ์ คงจะได้มีพวกพราหมณ์มาตั้งบ้านอยู่ที่เกาะนั้น และเมื่อ
จุลศักราช ๙๐๖ ปี พระศรีศิลป์ซึ่งเป็นพระอนุชาพระยอดฟ้า และเป็น
พระราชภาคินยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งทรงเลื่องไว้เป็นขบถ ยก
พวกเข้าไปในพระราชวังใต้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ทันรู้พระองค์
ลงเรือพระที่นั่งหนีขึ้นไปเกาะมหาพราหมณ์ ต่อมาในราว ๕๐-๖๐
ปีล่วงมานี้ มีทางน้ำเกิดขึ้นใหม่ แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่ข้างวัดฟ้า
คำยลบ้านกุ่ม สายน้ำพัดแรงจัดกัศลของลี้กกว้าง มาบรรจบแม่น้ำ
บ้านใหม่มะขามหย่องเป็นทางตรง ตั้งแต่นั้นมาน้ำในคลองห้วยสะพาน
ก็ไหลอ่อน ทำให้คลองตื้น และแคบเข้ากว่าเดิมมาก

ลำน้ำสัก

แม่น้ำสัก ขึ้นเดิมคิดว่าคงจะลงมาเพียงเสมอบ้านธัญญิก
แล้วลงทางบ้านพระแก้วไปออกบ้านโพ ภายหลังมาคงจะชุกต่อจาก
บ้านธัญญิกมาบ้านศาลาเกวียน ออกคลองปากข้าวสารตรงหน้าวัด

สุวรรณทวารวรามข้าม เมื่อมีแม่น้ำเป็น ๒ สายเช่นนี้จึงพาให้มีความคึก
 ขกคลองแยกจากแม่น้ำใหม่ที่บ้านหันตราฝั่งตะวันออก ไปบรรจบแม่น้ำ
 เก้าที่บ้านช่องสระเตาที่เรียกกันว่าคลองบ้านข้าวเม่าหันตรา เป็นทางไป
 มาระหว่าง ๒ แม่น้ำนั้น ทั้งชายเคืองที่พระมหาอุปราชาสงสาวดีมา
 ตั้งทัพ ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็ขสมเด็จเอกาทศรถูเสด็จ
 ยกทัพเรือออกไปคั้น ก็อยู่ในคลองนี้ ต่อมากองจะได้ขุดต่อจาก
 บ้านศาลาเกวียนมาออกข้างวัดมณฑป ลงบรรจบคูขื่อน้ำ เมื่อ
 คูขื่อน้ำไ้รับสายน้ำทั้งแควแม่น้ำสักและแควลพบุรี เป็น ๒ สาย
 รวมมาลงทางเดียวกัน คูขื่อน้ำจึงกว้างลึก จนบางคนเห็นว่าเป็น
 เป็นแม่น้ำเดิม เลยลมนักถึงที่เคยเป็นคูมาแต่ก่อนนั้นเสีย

ตอนที่ ๔ การปกครองท้องที่

แบ่งแขวง

การปกครองท้องที่ในกำแพงพระนคร แบ่งเป็น ๒ หน้าที คือ ขริเวณพระราชวัง เป็นหน้าที่กรมวัง พ้นนั้นออกไปจนหมดแขวงกรุง เป็นหน้าที่กรมพระนครบาล การแบ่งเขตต์ในกำแพงพระนคร เอา หอกกลองเป็นศูนย์กลาง คือส่วนหนึ่งตั้งแต่หอกกลองถึงเจ้าไชยและ ทลาทยอด แขวงชนธรวบาล คิดว่าจะเป็นที่ท้องที่แขวงตะวันตก ไปถึงเฉียงใต้ ตั้งแต่หอกกลองถึงขามะพร้าว ทำสิ่งข้างเขิน แขวงชนโลกบาล คิดว่าจะเป็นที่แขวงตะวันตกเฉียงเหนือ ตั้งแต่ หอกกลองไปถึงประตูไชยและเจ้าไชย แขวงชนธรวบาล คิดว่าจะเป็นที่ แขวงตะวันออกเฉียงเหนือ แต่หอกกลองมาถึงข้างเขินมาถึงจวนวัง แขวงชนนรบาล คิดว่าจะเป็นที่ท้องที่แขวงตะวันออกเฉียงใต้ ท้องที่ นอกกำแพงพระนครตามจำนวนที่มีมา เรียกว่าแขวงทั้ง ๔ แต่เมื่อ ออกชื่อนายแขวงมีแต่ ๓ ชื่อ คือชนนคร ชนอุไทย ชนเสนา เป็นชนแขวง แขวงชนนคร คงจะได้ว่าตั้งแต่ในลุ่มลำน้ำสักกขี ลำน้ำลพบุรีไปจดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นท้องที่แขวงเหนือ แขวงชน อุไทยคงจะได้ว่าแต่ทิศเหนือต่อจากแขวงชนนคร ทางใต้จดแม่น้ำ เจ้าพระยา เป็นท้องที่แขวงตะวันออก แขวงชนเสนา คงจะได้ว่า ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ต่อจากแขวงชนอุไทย ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ต่อแขวงชนนคร เป็นท้องที่แขวงตะวันตก แต่ให้สงสัยว่าจะมี

นายแขวงว่าการท้องที่รอบกรุงหรือรอบพระนครอีกสักแขวงหนึ่ง แต่
 จะเป็นตำแหน่งใดก็ได้พียงที่มา ถ้ามีแขวงรอบกรุงอีกแขวงหนึ่ง
 ก็เป็น ๔ ครบตามจำนวนที่บอกไว้ในหนังสือโบราณ ต่อมาเมื่อ
 ประดิษฐานกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยา และ
 ยกกรุงเก่าเป็นเมืองจัตวาแล้ว ขอนายแขวงชั้นต้นก็เห็นจะยังคงอยู่
 ภายหลังคงจะเกิดจากการเปลี่ยนแปลงตัวกรมการ คือเอาคนตำแหน่ง
 ขึ้นไปว่าแขวง เช่นเอาหลวงพลไปเป็นนายแขวงแทนขุนเสนา จะ
 เรียกว่าหลวงพลนายแขวงขุนเสนาที่ขัตติย์ แต่ครั้งจะตั้งชื่อท้องที่
 ขึ้นใหม่ ก็คงจะเห็นกันว่าทำให้เข้าใจยาก เพราะราษฎรรู้จักชื่อ
 ขุนแขวงเดิมเคยเรียกมาช้านานแล้ว เพราะฉะนั้นจึงเปลี่ยนชื่อตำแหน่ง
 มาเป็นชื่อท้องที่ เรียกว่าแขวงนคร แขวงอุไทย แขวงเสนา
 กรมการตำแหน่งใดได้รับหน้าที่ก็เรียกนายแขวง และในชั้นนี้เกิดความ
 ว่ามีแขวงรอบกรุงขึ้นด้วย ว่าการละเพาะแต่ในเกาะกรุงเท่านั้น
 ต่อมาว่า เป็นผู้รักษากรุงในรัชกาลที่ ๓ แบ่งแขวงนครชักซ้ายเป็น
 นครใหญ่ เอาชักขวาเป็นนครน้อย แบ่งขวาเสนาตอนเหนือเป็น
 เสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นเสนาน้อย แต่แขวงอุไทยคงตามเดิม รวม
 แขวงในชั้นนั้นมี ๖ อันแขวงรอบกรุงแต่เดิม ว่าอยู่แต่ในเกาะ
 พระนคร ผลประโยชน์ที่ได้ของนายแขวงน้อยนั้นก็ ไม่พอเป็นกำลัง
 ราชการ ผู้รักษากรุงจึงตั้งเอาแขวงนคร แขวงเสนา แขวงอุไทย ที่อยู่
 ใกล้กรุงยกเป็นเขตต์แขวงรอบกรุง ขยายให้ท้องที่ใหญ่ขึ้น ครั้นเมื่อ
 ไปรคเกล้าฯ ให้พระยาไชยวิชิต (สิงห์โต) เป็นผู้รักษากรุง พระยา

ไชยวิชิต (สิงห์โต) แบ่งแขวงอุไทยตอนเหนือเป็นอุไทยใหญ่ ตอนใต้เป็นอุไทยน้อย ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๘ ไปรคเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุไทยน้อยเรียกเป็น อำเภอพระราชวัง

และเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๘ เป็นเวลาเริ่มจัดการปกครองท้องที่ตามระเบียบ ซึ่งภายหลังได้ตราเป็นพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ขึ้นนั้น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงพระดำริเห็นว่า แขวงนครใหญ่ นครน้อย เสนาใหญ่ เสนาน้อย ผู้คนพลเมืองมาก และท้องที่ กว้างขวาง เกินความสามารถของกรมการนายแขวงที่จะตรวจตราให้ทั่วถึง จึงมีรับสั่งให้ผู้รักษากรุงแบ่งแขวงนครใหญ่ข้างเหนือ คงเป็นนครใหญ่ แต่เปลี่ยนเรียกท้องที่เป็นอำเภอ เรียกอำเภอนครใหญ่ แบ่งเขตข้างใต้เรียกว่าอำเภอนครใน แบ่งแขวงนครน้อยตอนเหนือ เรียกอำเภอนครน้อยตอนใต้เรียกว่าอำเภอนครกลาง ต่อมาเมื่อ รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ ไปรคเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภอนครกลาง เป็นอำเภอนครหลวง เพราะเหตุพระนครหลวงที่พระเจ้าปราสาททอง ทรงสร้างไว้อยู่ในท้องที่นี้ และแบ่งแขวงเสนาใหญ่ตอนเหนือเป็น อำเภอเสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นอำเภอเสนากลาง แบ่งแขวงเสนาน้อย ตอนเหนือกับเขตต์แขวงเสนาใหญ่ตอนตะวันออก เป็นอำเภอเสนาใน แขวงเสนาน้อยตอนใต้คงเป็นอำเภอเสนาน้อยรวมท้องที่ในกรุงเก่า ๑๑ อำเภอ อนึ่งในทุ่งหลวงหลังอำเภอพระราชวังและอำเภออุไทยใหญ่ ซึ่งเป็นข้าพงสำหรับปลูกช้างาคียนั้น วิธีทขุดคลองและคูนา

สยามชุกคลองเข้าไปถึง มีราษฎรไปตั้งทำไร่นาในทุ่งหลวงมากขึ้น
และเป็นทางไกลที่กรมการอำเภอพระราชวังอำเภออุไทยใหญ่จะตรวจตรา
รักษาการ มาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ จึงโปรดให้แบ่งท้องที่
อำเภอพระราชวังด้านตะวันออก ท้องที่อำเภออุไทยใหญ่ด้านใต้ ยก
ขึ้นเป็นอำเภอ เรียกอำเภออุไทยน้อย รวมในเวลานี้ท้องที่ในกรุงเก่า
เป็น ๑๒ อำเภอ

ชนอนหลวง

ชนอนหลวง คือท่านสำหรับคอยตรวจตราสิ่งของ ท้องห้าม
และผู้คนแปลกปลอม ซึ่งจะไปมาในพระนครแต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็น
ปากดินนั้น ข้างใต้คังที่ข้างวัดโปรดสัตว์แห่งหนึ่ง ที่คลองบ้านกรก
ซึ่งเป็นทางแยกจากคลองบ้านโพ เป็นทางไปถึงกรุงแห่งหนึ่ง
ตะวันออกคิดว่าจะมีในแถวบ้านข้าวเม่า ข้างเหนือคงจะมีที่ลำน้ำ
สักตอนบ้านศาลาเกวียน ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นอยู่ที่บางนาง ทาง
ลำน้ำบ้านใหม่มะขามหย่อง คังที่ปากคลองหัวสะพาน เรียก
ชนอนปากคู

ตอนที่ ๕ ลำมะโนครวัดพลเมือง

พลเมือง

จำนวนคนพลเมืองแต่ครั้งกรุงเก่ายังปกติ ลำมะโนครวัดเดิมจะมีเท่าใดก็ไม่มีความหมายเหตุ แต่ได้พบในหนังสือมองซิเออร์ดาลแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตกรุงฝรั่งเศส เข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงไว้ มีคนแสนเก้าหมื่น มาในศก ๑๒๖ นี้ได้สำรวจลำมะโนครวัดพลเมืองซึ่งใกล้ต่อความแน่นอนที่สุด ได้จำนวนคน ๑๙๓,๒๗๒ คน เมื่อจะคิดเทียบกับความเจริญของบ้านเมือง ในสมัยก่อนกับเวลานี้ แม้แต่กรุงเก่าเป็นหัวเมืองแล้วก็ยังมีพลเมืองมากกว่าครั้งกรุงเก่าเป็นพระนครราชธานีถึง ๓,๒๗๒ คน ภูมิลำเนาบ้านเรือนของพลเมืองในเวลาโน้นคงจะอยู่ในที่ริมแม่น้ำลำคลอง และที่ใกล้กำแพงพระนครทั้งภายในและภายนอก แต่กลางเมืองเห็นจะเป็นที่ว่างเปล่า หรือถึงจะมีบ้างก็คงน้อย สังเกตดูความในพระราชพงศาวดาร ถ้าเกิดทัพศึกคราวใดก็ต้องกวาดต้อนราษฎรในแขวงจังหวัดทั้ง ๔ เข้าไปไว้ในพระนคร ถ้าบ้านเรือนแน่นหนาผาถังอย่างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมทินทวายุทธยาในบัดยุดนี้ เห็นจะกวาดต้อนเอาผู้คนข้างนอกเข้ามาไว้ไม่ได้ มีพระยานที่ใดเห็นประจักษ์ตาในเวลาล่วงมาสัก ๑๐ วันนี้กรมขุนอนาธิการระดมทหาร ๑๐,๐๐๐ เข้ามารบเล็ดจพระราชดำเนินในกรุงเทพ ฯ จะหาที่ให้ทหาร

พักในกำแพงพระนครยังไม่ได้ ต้องไปปลูกโรงอาศัยอยู่กลางทุ่ง
ประทุมวัน

อนึ่งบ้านเรือนพลเมืองในครั้งนั้น สังกัดตามพงศาวดาร
ของชาติและหนังสือที่คนต่างประเทศแต่งไว้ว่า บ้านเรือนคนพื้นเมือง
ทำด้วยเครื่องไม้ (แต่ท่านผู้แต่งเห็นจะไม่ได้เห็นคอกสี่เหลี่ยมที่พระ
เพทราชาพระราชทานเจ้าพระยาสุรสงคราม กษัตริย์พม่า
ที่ปัตตะโก จึงว่ามีแต่เรือนไม้) แต่ชาวยุโรป จีน แขกมัวร์ หมาย
ความว่าพวกนับถือศาสนาหมัดชาวอาระเบียยังคงเป็นชาติเปอร์เซีย
(ไทยเรียกโครसान) ที่กตหลังหนึ่งอยู่ในวัดเสาชิงช้าของเมืองลพบุรี
หนังสือเดิมเขียนบอกว่า คอกคชสารนั้นที่จะผิด ด้วยคอกหลังนั้นเป็น
ที่พักราชทูตเปอร์เซียเดิมคงเรียกคอกโครसान แต่นานมาแปลกกันไม่ออก
ก็หันลงเป็นคชสาร) บ้านเรือนก่อเป็นตึกบ้าง แต่พวกญวนหากกล่าวไม่
เห็นจะเป็นเรือนไม้ ด้วยไม่เคยเห็นรากคอก บ้านเรือนคอกรามของ
ชาวยุโรปซึ่งปรากฏในเวลานั้นว่า มีพวกโปรตุเกสวัดลิ้นดากก็อยู่
อยู่ที่ริมแม่น้ำคำบลปากน้ำแม่โขงได้ข้อมเพ็ชรแต่คนฝรั่งเศสเก็บของ
รับวังงานราชการ เป็นชาติที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงโปรดปราน
จึงทรงพระกรุณาพระราชทานที่ให้อยู่ใกล้พระนคร และพระราชทาน
พระราชานุญาต ให้สร้างวัดลงในที่ปากคลองตะเคียนข้างเหนือ ซึ่งยัง
มีรากคอกคอกมาจนปัจจุบันนี้ พวกฮังการีและชาติอื่นจะอยู่ที่ใด
ไม่ได้ความ แต่เห็นว่าจะอยู่แถวเดียวกับพวกวัดลิ้นดากระมัง ถ้าจะคิด

เทียบบ้านเรือนผู้คนพลเมืองแต่ก่อนกับเดี๋ยวนี้ ก็จะมีผลต่างกัน คือ แต่
 เดิมมีบ้านเรือนผู้คนอยู่ในจังหวัดพระนครมาก แต่แขวงนอกพระนคร
 บ้านเรือนและคนคงจะน้อย ในปัจจุบันนี้ในพระนครร้างเป็นป่า มีคน
 แต่ริมลำน้ำเห็นจะน้อยกว่าครั้งก่อน แต่ท้องที่อำเภอต่างๆ ผู้คน
 พลเมืองมากขึ้น คงจะแปลกกันแต่เท่านี้

ตอนที่ ๒ ขุดวัง

รื้ออิฐกรุงเก่า

เมื่อกรุงเก่าร้างแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ซึ่งเป็นปฐมบรมราชาธิราช ประดิษฐานกรุงเทพมหานครอมร
รัตนโกสินทรมหินทรายุธยา จะทรงสร้างพระนครใหม่ (คือกรุงเทพ
มหานครเดี๋ยวนี้) โปรดให้รื้ออิฐกำแพงเมืองกรุงเก่า ไปใช้ในการ
สร้างกรุงเทพมหานคร เจ้าหน้าที่ยกเกวียนก็จะต้องไปรื้อแต่ละเพาะ
กำแพงข้อมปราการ คงจะรื้อเอาอิฐปราสาทราชฐานคำหนักน้อยใหญ่
ห้วยคั้ง ลงไปหมดแต่ในครั้งนั้น และการที่โปรดให้รื้อข้อมกำแพง
กรุงเก่าเสียนั้น ก็คงจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริเกรงไปว่า ถ้าทิ้งไว้
เกิดมีผิวน้ำเข้าไปทำชำแฉลงอุทกียอยู่ในเมือง ก็จะต้องปราบปรามทำให้
ต้องเสียชีวิตผู้คนและช่วยการเวลา ถักรื้อเอาออกเสีย ก็จะได้อิฐ
มาใช้เป็นประโยชน์ในการสร้างพระนคร หุ่นจำนวนที่จะต้องทำใหม่
ก็อีกมาก และถึงแม้จะมีข้าศึกศัตรูเกิดขึ้นก็ไม่ต้องมีความวิตก
เพราะหาปราบปรามได้ง่าย ด้วยปราศจากที่กำบังแล้วและที่พระราชวัง
ตั้งแต่นั้นมา ก็คงจะไม่มีสิ่งอันใดเหลือ และคงจะเป็นแต่โคก
แต่เนินอิฐหักกากปูนทั่วไปทั้งวัง, นานมาก็เกิดหญ้าและต้นไม้งอกขึ้น
แล้วเหยี่ยวแห่งคายที่ขโมยอยู่บนกองอิฐหักกากปูน เกิดเป็นมูลดินขึ้น
ข้างบนอีกชั้นหนึ่ง ราษฎรเห็นเป็นทิวากก็พากันไปปลูกต้นไม้ทำสวน

ปกครองเป็นเจ้าของ ชุกคุเป็นร้องทำวักกันตามเขตต์เจ้าของที่
ทำให้รากสถานที่ในพระราชวังยับย่อยทำลายลงไปอีก และยังซ้ำเมื่อ
รัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องพระราช
ประสงค์แลงมาก่อพระปรางค์ใหญ่ที่วัดสระเกศ (คือบรมบรรพตเดิวน
นี้) ที่ข้างแห่งที่ก่อด้วยแลง ซึ่งยังเหลืออยู่สูงกว่าพื้นดินมาจาก
ถูกรื้อในคราวแรก ก็ถูกขุดอีกครึ่งหนึ่งจึงเป็นอันที่จะเรียกได้ว่า
เกือบสูญหมด

สร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
พระราชดำริว่า พระราชวังที่กรุงเก่าเคยเป็นที่ประทับของพระเจ้า
แผ่นดินกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา ควรจะให้มีที่ระลึกไว้ จึง
โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรมเป็น
แม่กอง เสด็จขึ้นไปทำปราสาทขนาดเล็ก ก่อขึ้นบนโคกพระที่นั่ง
สรรเพชญ์มหาปราสาทและได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงก่อ
พระฤกษ์ที่ปราสาทใหม่ ทรงพระราชดำริว่า เมื่อแล้วเสร็จจะได้จารึก
พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสวยราชสมบัติณพระนครทวารวดี
ศรีอยุธยาทุกพระองค์ ประดิษฐานไว้ในพระมหาปราสาท ให้เป็นที่
เคารพแก่อาณาประชาราษฎร์ต่อไป แต่ปราสาทที่ก่อใหม่มียกทัน
สำเร็จไม่กี่พอสิ้นรัชกาล

ขุดวัง

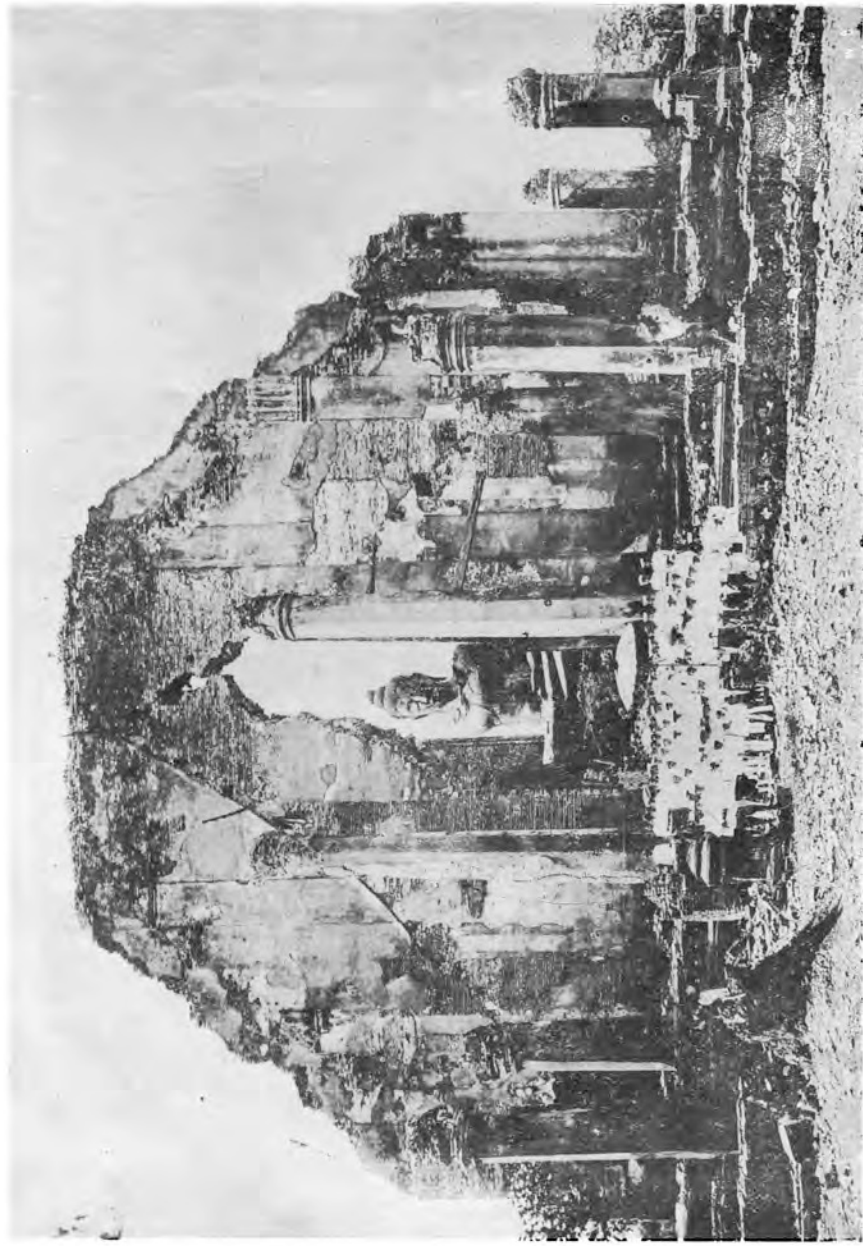
ครั้นมาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเห็นอกระหม่อมว่า ถึงรัตน
โกสินทรศก ๑๒๖ เป็นปีที่ไต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาได้ ๔๐
พรรษาเสมอด้วยรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ซึ่งยืนยาว
กว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น เป็นเหตุให้ทรงพระปรีติเต็มพระราช
หฤทัย ที่จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสมเด็จพระรามาธิบดี
พระองค์ที่ ๒ กับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุง
ทวารวดีศรีอยุธยาทุกพระองค์ จนถึงพระเจ้ายุทธยวงษ์ และจะได้
ไปรุดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชพิธีรัชมงคลในพระราชวังโบราณกรุงเก่า
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทยรับพระบรมราชโองการได้เกล้าฯ แล้ว มีรับสั่งให้พระยา
โบราณบุรานุรักษ์ ข้าราชการบาล เป็นผู้ขอพระราชวังให้ได้
รุดพลตายถึงระดับพื้นดินเดิม แล้วให้ปลูกพระที่นั่งสรรเพชญ์มหา
ปราสาทและสถานที่ข้างแห่งตามบุรภาพของเก่า พระยาโบราณบุร
านุรักษ์ จึงได้จัดนายงานคนนักไทยเรือนจำมณฑลออกมาลงมือทำ
ตั้งแต่วันที่ ๒๘ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕ และพระยาโบราณ
เห็นว่า ที่ย้ายนักไทยเรือนจำมณฑลมาทำการในพระราชวัง เป็นทาง
ไกลถึง ๘๐ เส้นเศษ เสียเวลาเดินไปมา ได้ทำการแต่น้อย จึงได้
จัดสร้างกองเรือนจำขึ้นที่ข้างแขวงผู้รักษากรุงเดิม ตระหนั้ววัตรรมิกราช

ซึ่งอยู่ใกล้กับที่ทำงาน ส่วนตัวพระยาโบราณนั้น ได้มาตรวจสั่งการ แล้วกลับไปมาเป็นเวลา และเห็นว่าการที่อยู่กับบ้านเรือน ซึ่งเป็นทางไกลกับที่ทำงาน จะมาตรวจสั่งการก็ไ้แค่เวลาที่เสร็จราชการ ที่ศาลาว่าการมณฑลแล้ว หรือเวลาเช้าก่อนไปนั่งทำการที่มณฑล ได้เวลาแค่น้อยถ้าไปนอนประจำอยู่กับที่ทำงาน เข้าเย็นก็มีเวลา ตรวจการ กลางวันก็มาสั่งราชการที่มณฑล ได้เวลาทั้ง ๒ ฝ่าย ประการหนึ่งนักโทษที่ยกเข้าไปอยู่ที่กึ่งเรือนจำก็เป็นที่เปลี่ยว ด้วยบริเวณเหล่านั้นเป็นป่า ทำวาทกรรมกับผู้คนซึ่งเป็นกองรักษาก็ไม่มีผู้คน ถ้ามีหัวหน้าข้าราชการไปอยู่ในที่นั้นด้วยก็จะทำให้การควบคุม แข็งแรง และงานจะเปลี่ยนขึ้นอีกมาก จึงได้ไปปลุกเรือนที่พักเครื่องไม้ไม่ไผ่หลังคามุงจาก อยู่ในกำแพงพระราชวังด้านหน้าตรงหลังข้อม ทำคั่น มีหลวงสุพรรณเขตร์ชโยคมพจามรงค์ กับหม่อมราชวงศ์ เปรมพณิกงานรักษาพระราชวังจันทร์เกษม นายจีนผู้ช่วยพณิกงานโยธา ซึ่งเป็นนายท่านชดว้าง เข้าไปประจำอยู่ที่ด้วย ที่พักหลังนี้ภายหลัง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต เสด็จขึ้นประทับที่พระที่นั่งสุรเสถียรเพื่อเสวยมหาปราสาทโปรดให้เรียกชื่อว่าโบราณศาลา

การชดว้างในชั้นแรกเป็นที่วิตกหนักใจของผู้อำนวยการ ด้วยพระราชวังที่ทรงเก่า ตั้งแต่สร้างและอิฐหักถากปูนมูลดินทับถมมา กว่า ๑๐๐ ปีแล้ว ก็รู้กันได้แต่ว่า โคนนั้นเป็นพระที่นั่งองค์นั้นในข้างองค์ แต่จะหาผู้รู้ ว่า พระที่นั่งองค์ใดรูปลงคล้ายลักษณะเป็นอย่างไร และ

มิฉะนั้นก็คิดกับพระที่นั่งข้างที่ไม่มีความที่จะรู้ ถ้าหากเอาชุดไปผูกของ
เก่าที่ยังเหลืออยู่เสียแม้แต่เล็กน้อย ก็จะทำให้ลูกหลานต่อไปอีกไม่ได้
จะกลายเป็นโทษไปยิ่งกว่าที่ไม่ได้ซุกจึงได้ตั้งใจระมัดระวังกัน ด้วย
เหตุพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อมจะซุกลงในที่ใด ก็ได้พบรากแนว
กำแพงผนังและพื้นระดับกินเต็มสมควรความประสงค์ทุกแห่ง ที่ซึ่งได้ซุก
แล้วคราวนี้ คือ :—

พระวิหารสมเด็จ ขวดยของคลัง ๒ คอกเศษ จึงถึงพื้นเดิม
พระที่นั่งองค์ข้างขวาพระวิหารสมเด็จ ต้องซุก ๒ คอกคืบ จึงถึงพื้น
และเห็นรูปพระที่นั่งข้างซ้ายพระวิหารสมเด็จ ต้องซุก ๒ คอกคืบ โรงข้าง
ข้างพระวิหารสมเด็จซุกลึกแต่คืบเดียว โรงข้างข้างพระที่นั่งสรวเพ็ชฎ
ซุกลึกคอกก่า พระที่นั่งสรวเพ็ชฎมหาปราสาทต้องรื้อโครงอิฐที่
กรมขุนราชสีห์ก่อขึ้นไว้บนโคก ซึ่งจะพังแล้วนั้นลงและซุกลงไป
อีก ๕ คอกเศษ พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ซุกชั้นบน ๓ คอก ชั้นล่าง
๒ คอกคืบ พระที่นั่งบรรยงกัรตนาคนคอกเศษ พระที่นั่งทรงปืน ๒ คอก
เศษ พระที่นั่งจักรวรรดิพิฆเณย์บนโคกถึงพื้นหลังฐาน ๒ คอกเศษ จาก
หลังฐานถึงพื้นดิน ๓ คอกเศษ พระราชมนเทียรชุกบนโคกถึงพื้นบน
๒ คอกคืบ จากพื้นบนถึงระดับพื้นดินคอกคืบ ช่องประตูและกำแพงวัง
ชั้นในกำแพงหน้าและข้างเหนือข้างใต้ ๓ คอกเศษ กำแพงวังชั้นนอก
กำแพงหน้า ๒ คอก ฐานสี่เหลี่ยมซึ่งเป็นที่ซึ่งนำข้างสรวเพ็ชฎพระที่นั่ง
บรรยงกั ๕ คอกเศษ และลานที่ว่างข้างแห่งที่เป็นโคกสูง ก็ต้องซุก
ซอกตั้งแต่คืบ ๑ ถึง ๒ คอก และได้มั่งร่องคูซึ่งราษฎรซุกกันเป็นคัน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗
เสด็จประพาสพระราชวังกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๔๔๕

วิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงพระนิพนธ์

พิจารณาเนื้อความตามที่กล่าวในเพลงยาวบทนี้ มีคำพยากรณ์
มาแต่ก่อน ว่ากรุงศรีอยุธยาจะสมบูรณฟูกลับเป็นอย่างเลิศนั้นจน
ศักราชได้ ๒,๐๐๐ ปี พินินไปจะ “เกิดเชิญเป็นมหัศจรรย์ ๑๖
ประการ” “เหตุด้วยพระมหากษัตริย์ไม่ทรงทศพิธราชธรรม” บ้าน
เมืองก็จะมิเกษียณต่าง ๆ ที่สุดจึงฆ่าฟันกันตาย จนกรุงศรีอยุธยา
สูญไปตลอดอายุพระพุทธศาสนา ๕,๐๐๐ ปี ว่ามีคำพยากรณ์อยู่แล้ว
ถึงกล่าวมานี้ มาในสมัยหนึ่งเมืองกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีอยู่นั้น
ผู้แต่งเพลงยาวบทนี้สังเกตเห็นเกิดวิปริตต่าง ๆ ตาม

“ในลักษณะทำนายไว้ย่อห่อนผิด เมื่อวินิจพิศก็เห็นสม”
เกรงว่าจะเข้ายุคเชิญตามคำพยากรณ์ จึงแต่งเพลงยาวบทนี้ด้วยความ
อาลัยกรุงศรีอยุธยาลงท้าย ว่า

“กรุงศรีอยุธยาเกษมสุข แลสนทนกับเจ้าเมืองสุวรรณ
จะเป็นเมืองแพศยาธรรม นัยวันแต่จะเสื่อมสูญเฮย”

ตามความในเพลงยาวพืงเห็นได้ ว่าผู้แต่งเพลงยาวบทนี้เป็น
แต่อ้างตามคำพยากรณ์ที่มีอยู่แล้ว หาได้เป็นผู้พยากรณ์ไม่ จึงเกิด
ปัญหาเป็นข้อค้น ว่าใครเป็นผู้พยากรณ์ วิสัยนาชนม์เค้านอนอยู่
ในหนังสือเก่าเรียกว่า “มหาสุบินชาตก” (ซึ่งหอพระสมุดฯ พิมพ์ไว้

(๖)

ในหนังสือนิบาตชาตก เล่ม ๒ หน้า ๑๗๒) เนื้อความในชาตกนั้น ว่าคืนหนึ่งพระเจ้าปะเสนทิ ซึ่งครองประเทศโกศลอยู่ณเมืองสาวัตถี เป็นราชธานี ทรงพระสุบินนิมิตอย่างแปลกปลาด ๑๖ ข้อ (จำนวน ทรงกันภัยในเพลงยาว) เกิดหว่ากหวนพระราชหฤทัย ครัสทีให้ พวกพราหมณ์พยากรณ์ พวกพราหมณ์ว่าพระสุบินนั้นร้ายนัก เป็น นิมิตที่จะเกิดภัยอันตรายใหญ่หลวง ทูลแนะนำให้ทำพิธีบูชาขันธ์ยัง กันภัยอันตราย แต่นางมัลลิกามเหสีเห็นว่าพิธีบูชาขันธ์นั้น ต้อง ฆ่าสัตว์ตัดชีวิตจะกลับเป็นบาปกรรม ทูลขอให้พระเจ้าปะเสนทิไปทูล ถามพระพุทธรูปเจ้าให้ทรงพยากรณ์เสียก่อน เมื่อพระเจ้าปะเสนทิไปทูล ถามพระพุทธรูปองค์ครัสติตอบว่าพระสุบิน ๑๖ ข้อนั้นสังหารเหตุร้ายจริง แต่เหตุร้ายเหล่านั้น จะยังไม่เกิดในรัชกาลของพระเจ้าปะเสนทิและ ในพุทธกาลจะเกิดต่อเบื้องหน้าเมื่อพระมหากษัตริย์ไม่อยู่ในราชธรรม และมนุษย์ทั้งหลายทั้งกุศลสุจริตจึงจะถึงยุคเข็ญ นิมิตร้ายในพระสุบิน หามภัยอันตรายแก่พระองค์อย่างไรไม่ พระเจ้าปะเสนทิไ้ทรงฟัง พระพุทธรูปก็าก็นิ่งพระวิตก ทูลขอให้พระพุทธรูปองค์ทรงพยากรณ์นิมิต ๑๖ ข้อนั้นต่อไป พระพุทธรูปจึงทรงพยากรณ์ทีละข้อ แต่จะครึก พุทธพยากรณ์มาแสดงโดยพิศดารระยัคยาวนัก จะกล่าวแต่ ๒ ข้อ ซึ่งใกล้เคียงอย่างยิ่งกับที่กล่าวในเพลงยาว ว่า

“กระเบื้องจะเฟื่องฟูลอย น้ำเต้าอันลอบจะถอยจม”

ในพระสุบินข้อ ๑๒ ว่าพระเจ้าปะเสนทิทอดพระเนตรเห็น “น้ำเต้า เป่ล่า” (คือที่รวงเอาเยื่อข้างในออกเหลือแต่เปลือกสำหรับใช้ตักน้ำ)

(ค)

อันลอบนำเป็นธรรมคากลับมลงไปอยู่กับพันทข้างไถ่น้ำ ขอน
พระพุทธรูปทรงพยากรณ์ว่า เมื่อถึงยุคเข็ญนั้นพระมหากษัตริย์จะ
ชบเลี้ยงคนแต่เสเพล เปรียบเหมือนลูกน้ำเต้าเปล่าอันใดแต่ลอบตาม
สาบน้ำ ทั้งเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการ เปรียบดังน้ำเต้าเปล่า
มลงไปเป็นภาคพินไถ่น้ำ

ในพระสุบินข้อ ๑๓ ว่าพระเจ้าประเสนทิโกทัตขอพระเนตรเห็นหิน
ก้อนใหญ่สักเท่าเรือน (ในเพลงยาวว่ากระเบื้อง) ลอยขึ้นมาอยู่บนหลัง
น้ำ พุทธพยากรณ์ข้อนี้เกี่ยวข้องกับข้อก่อนแต่กลับกัน ว่าผู้ทรงคุณ
เป็นหลักฐานมั่นคง เปรียบเหมือนหินคานที่เป็นพื้นของลำน้ำ เมื่อถึง
ยุคเข็ญจะสั่นวสาคองเทียะชัคเซเรว่อน เปรียบเหมือนกับหินกลับ
ลอบตามกระแส

นอกจาก ๒ ข้อนี้เหตุร้ายต่าง ๆ ที่ในพุทธพยากรณ์ว่าจะเกิดใน
ยุคเข็ญก็เป็นเหตุเกี่ยวกับที่กล่าวในเพลงยาว เห็นได้ชัดว่าผู้แต่ง
คำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาเอาความในมหาสุบินชาดกมาแต่ง แต่มี
ผิดกันเป็นข้อสำคัญอยู่ ๒ แห่ง แห่ง ๑ ในมหาสุบินชาดก พระ
พุทธเจ้ามิได้ทรงพยากรณ์ว่ายุคเข็ญนั้นจะเกิดในประเทศใด เป็นแต่
ว่าจะเกิดเพราะพระราชาไม่อยู่ในราชธรรม แต่ในคำพยากรณ์เราจะ
งว่าจะเกิดณกรุงศรีอยุธยาอีกแห่ง ๑ ในพระพุทธรูปทรงพยากรณ์มิได้กล่าว
ว่ายุคเข็ญจะเกิดเมื่อใด เป็นแต่ว่ายังอีกช้านานในภายหน้า แต่ใน
คำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาอ้างว่าจะเกิดยุคเข็ญเมื่อศักราชได้ ๒.๐๐๐
ปี จึงเป็นปัญหาเกิดขึ้นอีกข้อ ๑ ว่า “ศักราชอันใด” ถ้าหมายว่า

(๗)

พุทธศักราช กรุงศรีอยุธยาสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๓ ครบ ๒,๐๐๐
ปี ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กรุงศรีอยุธยาจะสมบูรณ์
พลสถอยเพียง ๑๐๗ ปี แล้วก็เข้ายุคเชื้อมาก่อนแต่งเพลงยาวบทนี้
๑๐๐ ปีแล้ว ที่ผู้แต่งเพลงยาวเพ่งหวนหว่ากว่าจะถึงยุคเชื้อ ก็สอ
ให้เห็นว่ามีใช้พุทธศักราช หรือจะหมายความว่ามหาศักราช ซึ่งทั้งภายหลัง
พุทธศักราช ๖๒๑ ปี ถ้าเช่นนั้นเมื่อคำนวณดูใน พ.ศ. ๒๔๗๔
(ปีที่เขียนคำวิจารณ์) นี้มหาศักราชได้ ๑,๘๕๘ ปี ยิ่งอีก ๑๔๒ ปี
จึงจะครบ ๒,๐๐๐ เข้าเขตยุคเชื้อที่พยากรณ์ ถ้าหมายความว่า
จุลศักราชก็ยังยิ่งซ้ำออกไปอีกมาก เพราะจุลศักราชทั้งภายหลังพุทธ
ศักราชถึง ๑,๑๘๑ ปีต่ออีก ๗๐๒ ปี (พ.ศ. ๓๑๘๑) จุลศักราช
จึงจะครบ ๒,๐๐๐ ศักราช ๒,๐๐๐ ที่บอกไว้ก็ไม่เข้ากับเรื่องที่
กล่าวในเพลงยาวที่เกี่ยว ชวนให้สงสัยต่อไปถึงข้อที่อ้างว่ามีคำ
พยากรณ์กรุงศรีอยุธยาอยู่แต่ก่อน ที่จริงน่าจะเป็นด้วยคนชอบเอาพุทธ
พยากรณ์ในมหา สิบินชาดกมาเปรียบในเวลาเมื่อเห็นอะไรวิปริตพิศ
นิยมน เกิดเป็นภายิกก่อนแล้วจึงเลยเลื่อนไปเข้าใจกันว่าเป็นคำ
พยากรณ์ สำหรับพระนครศรีอยุธยาผู้แต่งเพลงยาวนี้ จะเป็นพระ
เจ้าแผ่นดินก็ตาม หรือมิใช่พระเจ้าแผ่นดินก็ตาม น่าจะปรารถ
ความวิปริตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยนั้น จึงแต่ง
เพลงยาวบทนี้ด้วยกลุมใจ บางทีจะเอาศักราช ๒,๐๐๐ อันตั้งใจ
ว่าจุลศักราชเขียนลงเพื่อจะมีให้คนทั้งหลายตกใจ ว่าถึงยุคเชื้อแล้ว

(ง)

เมื่อเวลาแต่งเพลงยาวนั้น เห็นจะมีใครมีใครถือว่าสลักสำคัญมา
จนเมื่อเสียพระนครศรีอยุธยา จึงเกิดเห็นสมทั้งพยากรณ์ เพลง
ยาวบทนั้นก็เลย คึกคักสนิทขึ้น พวกไทยที่ตกไปเมืองพระมาก็เห็น
เช่นนั้น จึงเอาไปอ้างขอทูลพระม้าวว่าพระเจ้าเสือทรงสามารถเห็นการ
ในอนาคตทางไกล ฝ่ายพวกไทยที่อยู่ในประเทศสยามเมื่อเห็นพระ
นครศรีอยุธยาเป็นเมืองร้าง ก็เห็นว่าสมคำพยากรณ์เช่นเดียวกัน
โดยมาก ที่เรียกเพลงยาวบทนั้นว่า “เพลงยาวพทท้านาย” ก็มี
จำกันได้แพร่หลายแต่คนละเล็กละน้อย คุณเหมือนจำได้โดยมากแต่
ตรงว่า “กระเบื้องจะเพื่องฟลุ่ย น้ำเต้าอันลดยจะถอยหม” ครั้น
เมื่อถามข้าราชการกรุงศรีอยุธยาที่ยังมีตัวอยู่ (เข้าใจว่าเมื่อแรก
สร้างพระนครอมรัตนโกสินทร) ในรัชกาลที่ ๑ ถึงแผนที่พระนคร
ศรีอยุธยา มีผู้จำเพลงยาวพยากรณ์ได้ตลอดบท (อย่างกะพรวง
กะแพรง) จึงให้จดลงไว้ข้างต้นสมุดเรื่องกรุงศรีอยุธยา สันนิษฐานว่า
เรื่องตำนานของเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาจะเป็นดังกล่าวมา.

เขตต์ส่วนก็หลายคูน อีฮู้หักกากปุ่นและกินที่ขุ่ตจากพระราชวังใน
 แปลงนี้ ไ้ไ้เอาไปถมที่ชายตลิ่งริมน้ำ ตั้งแต่หน้าวัดธรรมิกราช
 ถึงหลังวัดใหม่สูงตั้งแต่ ๓ ศอกถึง ๕ ศอกเศษ กว้างตั้งแต่ ๑๐ วา
 ถึง ๑๘ วา ยาว ๑๑ เส้น กว้างแต่ ๓ ถึง ๖ วา สูง ๔ ศอกถึง ๕ ศอก
 เศษ ยาว ๕ เส้น

วังที่จมอยู่นี้เดิมมีบางคนคิดว่า เป็นคัวยกนงอกสูงชัน แต่
 ความจริงวังจมอยู่ในกองอิฐหักกากปุ่นทรอทั้งไว้ ซึ่งไม่ต้องการแล้ว
 มีกินตอนขึ้นแต่เล็กน้อย ถ้าจะประมาณตัวกันทั้งวัง อย่างมาก
 ใน ๑๓๔ ปีนี้ ที่กินจะตอนขึ้นก็ไม่ถึงคืบ

เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา

๑ (๑) จะกล่าวถึงกรุงศรีอยุธยา

เป็นกรุงรัตนราชพระศาสนา	มหาดีเรกอันเลิศล้ำ
เป็นที่ปรากฏวีรจนา	สรรเสริญอยุธยาทุกแห่งหน
ทุกบุรียี่สามมณฑล	จบสกลลูกค้ำวานิจ
ทุกประเทศสิบสองภาษา	ย่อมมาพึ่งกรุงศรีอยุธยา
	เป็นอัครนิค
ประชาราษฎร์ปราศจากไภยพิศม์	ทั้งความพิกลจริตแลความ
	ทุกข์
ฝ่ายองค์พระบรมราชา	ครองขันตลามาเป็นสุข
ด้วยพระกฤษฏีกาทำนุ	จึงอยู่เย็นเป็นสุขสวัสดิ์
เป็นที่อาไศรยแก่มนุษย์ในใต้หล้า	เป็นที่อาไศรยแก่เทวาทุก
	ราศรี
ทุกนิกรนรชนมนตรี	กะหะบดชี้พรหมณพฤตมา
ประจตุตงศาลาอาไศรย	ดั่งหนึ่งร่มพระไทรอันษาษา

(๑) ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่าเป็นคำพยากรณ์ของสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี (พระพุทธเจ้าเสือ) แต่เป็นคำร้อยแก้วและเนื้อความสั้นกว่า ที่จะมาจะแปลจากภาษาไทยไม่ได้ตลอด

ประดุจหนึ่งแม่น้ำพระคงคา เป็นที่สืเนหาเมื่อกันดาน
 ด้วยพระเดชเดชาอานุภาพ อาจปราบไถ่ทุกทีสาน
 ทุกประเทศเขตชั้นที่บันดาน แต่งเครื่องบัณฑการมานอบนบ
 กรุงศรีอยุธยาอันสมบุรณ์ เพิ่มพูนด้วยพระเกรียศกะจรจบ
 อุดมบรมสุขทั้งแผ่นดินภิกพ จนคำรบสักกราชได้สองพัน
 คราที่นั้นฝูงสัตว์ทั้งหลาย จะเกิดความอันตรายเป็นแม่นมั่น
 ด้วยพระมหากระษัตริย์ได้ทรงทสมิตราชธรรม์ จึงเกิดเชิญ
 เป็นมหัศจรรย์สืบหกประการ

ก็เดือนดาวดินฟ้าจะอาเพศ อุบัติเหตุเกิดทั่วทุกทีสาน
 มหาเมฆจะลุกเป็นเพลิงกาล เกิดนิมิตพิศดานทุกบ้านเมือง
 พระคงคาจะแดงเดือดดังเลือดนก ออกแผ่นดินเป็นบ้ำฟ้า
 จะเหลืออง

ผีป่าก็จะวิ่งเข้าสิงเมือง ผีเมืองนั้นจะออกไปอยู่ไพร
 พระเสื้อเมืองจะเอาตัวหนี พระกาลกู่จะเข้ามาเป็นไส้
 พระธรณีจะต้อกให้ ออกพระกาลจะไหม้อยู่เกรียมกรม
 ในลักษณะทำนายไว้บ่อห่อนผิด เมื่อวินสิพิศดูก็เห็นสม
 มิใช่เทศกาลร้อนก็ร้อนระงม มิใช่เทศกาลลมลมก็พัด
 มิใช่เทศกาลหนาวก็หนาวพัน มิใช่เทศกาลฝนฝนก็อุบติ
 ทุกต้นไม้น้อยอมหญ้าสารพัด เกิดวิบัตินานาทั่วสากล
 เทวดาซึ่งรักษาพระศาสนา จะรักษาแต่คนฝ่ายอกุศล

สัปรุขย์จะแพ้แก่พระชน

ภรรยาจะฆ่าซึ่งคุณผิว

ลูกสิทธิจะสู้ครุพัก

ผู้มั่งคั่งจะเสียซึ่งอำนาจ

กระเบืองจะเฟื่องฟูลอย

ผู้มั่งคั่งจะสูญเปล่า

ผู้มั่งคั่งนี้จะเสียซึ่งอารมณ์

พระมหากษัตริย์จะเสื่อมสิงหนาท ประเทศราชจะเสื่อมซึ่ง
ยศลา

อาสัจจะเลื่องภาษา

ผู้กล้าจะเสื่อมใจหान

ผู้มีสินจะถอยจากทรัพย์

ทั้งอายุสมจะถอยเคลื่อนจากเดือนปี ประเพณีจะแปรปรวน
ตามวิไล

ทั้งพืชแผ่นดินจะผ่นไป

ทั้งเพศพรพวณยากี่อาเพศ

จวงจันทน์พรมไม้อันหอมรส

ทั้งเข้าก็จะยากหมากจะแพง

จะบังเกิดทรพิกสมมิกสัจญ์

กรุงประเทศราชธานี

มิศตनจะฆ่าซึ่งความรัก

คนชั่วจะมล้างผู้มีศักดิ์

จะหาญหักผู้ใหญ่ให้เป็นน้อย

นักปราชญ์จะตกต่ำต้อย

น้ำเต้าอันลอยนั้น จะถอยจม

เพราะจันทนมันเข้ามาเสพสม

เพราะสมัคสมาคมด้วยมารยา

ยศลา

พระธรรมาจะตกทุกกลับ

จะสาบสูญวิชาการทั้งปวงสรรพ

สัปรุขย์จะอับซึ่งน้ำใจ

ตามวิไล

ผลหมากรากไม้จะถอยรศ

เคยเป็นคุณวิเศษก็เสื่อมหมด

จะถอยดัดไปตามประเพณี

สารพันจะแห้งแล้งเป็นถั่วถั่ว

ฝูงผีจะวิ่งเข้าปดอมคน

จะเกิดการกุลีทุกแห่งหน

วัดพุทธไสยาสน์ พระนครศรีอยุธยา

จะอ้างว่างอกใจทั้งไพร่พล
จะร่อนอกสมณาประชาราช

จะสาละวนทั่วโลกหญิงชาย
จะเกิดเหี้ยมเป็นอุบาทว์นั้น
มากหลาย

จะรบราฆ่าฟันกันวันวาย
ทางน้ำก็จะแห้งเป็นทางบก

ฝูงคนจะล้มตายลงเป็นเบือ
เวียงวังก็จะรกรเป็นป่าเสือ

แต่สิ่งห้สารสัตว์เนื้อเบือ นั้นจะหลงหลอเหลือในแผ่นดิน
ทั้งผู้คนสาระพัดสัตว์ทั้งหลาย จะสาบสูญล้มตายเสียหมดสิ้น
ด้วยพระกาลจะมาผจญแผ่นดิน จะสูญสิ้นการะรงสงคราม
กรุงศรีอยุธยาจะสูญแล้ว จะลับรัตสมเ้าแก้วเจ้าทั้งสาม
ไปจนคำรบปีเดือนคั่นยาม จนสิ้นนามศักราชห้าพัน
กรุงศรีอยุธยาเขมมสุข แสนสนุกนั้ยังลาเมืองสวรรค์
จะเป็นเมืองแพศยาอาทั้น นับวันจะเสื่อมสูญเออ ๗

จบเรื่องพระนารายณ์เป็นเจ้านพยุห้ทำนายกรุงแต่เท่านี้

ว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยา

๑๖(๒) จะกล่าวถึงกรุงศรีอยุธยา ท่านสาบสัน^๑ มาแต่ปางก่อน

(จุ)รูป^๒ สำเภา(นาวา) มีคกงาล้อมรอบ^๓ พระนคร^๔ (เป็น)แป

อยู่ทิศอุดร^๕ ด้านแป^๖ ทักษิณ (โดยหมาย) (เป็น)ปากสำเภาอยู่

ริมชาคร^๗ หัวสำเภาด้านซื่อ^๘ (บวร) อยู่ทิศบูรพา^๙ ด้านซื่อ^{๑๐}

(ท้ายเขตรา) อยู่^{๑๑} บัดจิม(สาทร) มีกำแพง^{๑๒} อัดสี่ลาล้อมรอบ

เป็นขอบพระนคร(ตั้งริมฝั่งชะโลธรนามพระนครศรีอยุธยา)

อันกำแพง (โดย)^{๑๓} สูงสุดใบเสมานั้นสามวา มีขานเชิงเทิน

(ช่องเนินบรรพต) (โดย) สง (นั้น) หกสอก กว้างสิบสอก

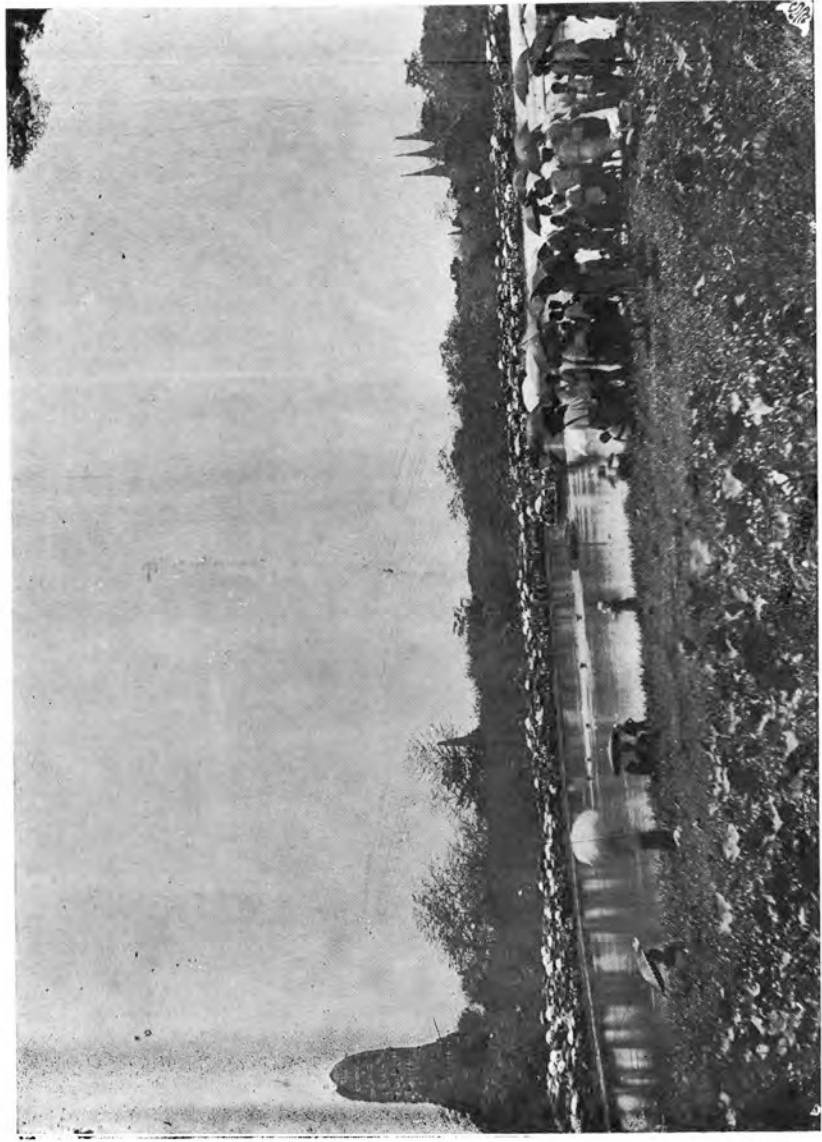
โดยหนา มีปตุน้อยใหญ่^{๑๔} บ้อมค่ายรายรอบกรุงศรีอยุธยา

โดยขาว^{๑๕} ร้อยเส้น โดยกว้าง^{๑๖} ห้าสิบเส้น (ท่าน) พรรณา

ตามมีพระตำราในหอหลวงท่านกล่าวไว้^{๑๗}

ว่า

อิฐขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ตัวเชิงเทินในที่ลุ่มสูงกว่าระดับดินเดิมตั้งแต่
 ๑ ถึง ๖ ศอก เว้นแต่ที่ดินเดิมสูงหรือด้วยการถมเช่นที่พระราช
 วังหลวงและวังจันทร์ เชิงกำแพงพระนครด้านข้างในจึงตั้งเสมอพื้นดิน
 ทั้งกำแพงยังมีเศษเหลือจากหรืออยู่ที่ข้างวัดท่าทรายแห่งหนึ่ง วัดที่
 สูงจากหลังเชิงเทินดินถึงที่ค้ำไยเสมอ ๔ ศอกเศษเกือบศอก กับขุด
 ไค้ไยเสมากำแพงพระนครยังเป็นรูปค้ำไยเสมานึ่ง สูง ๒ ศอกคืบ
 กว้าง ๒ ศอก หนา ๑ ศอกคืบ ถ้าจะเอาไยเสมานั้นไปตั้งเข้าบนเศษ
 กำแพงข้างวัดท่าทราย ก็เป็นกำแพงอิฐสูงราว ๓ วาตรงกัน ส่วนหนา
 วัดไค้ ๒ วาเศษ ก่ออิฐ ๒ ข้างไว้ร้องกลาง ถมดินกับอิฐหัก ทอน
 หลังไยเสมาวนเป็นเทินสำหรับทหารรักษาหน้าที่กว้าง ๖ ศอก กำแพง
 พระนครวัดตามเส้นตรงในที่ยาวที่สุดไค้ราว ๑๐๐ เส้น แต่ส่วนกว้าง
 วัดในที่แคบ คือจากมุมพระราชวังหลวงไปประตูไชยหย่อนกว่า
 ๕๐ เส้นเล็กน้อย แต่ที่กว้างก็เกินกว่า ๕๐ เส้นบ้าง นับว่าเป็นอัน
 ถูกต้องไค้ เมื่อเลื่อนราชธานีลงมาประคิยฐานฉียงนอกแล้ว ใน
 รัชกาลที่ ๑ โปรดให้รื้อซ่อมกำแพงและสถานที่ต่าง ๆ เอาอิฐลงมา
 สร้างกรุงเทพพระมหานคร จึงยังคงเหลืออยู่แต่ซ่อมเพ็ชรกับซ่อม
 สองฟากคลองประตูเข้าเปลือกข้างวัดท่าทราย และเศษกำแพง
 ที่หน้าวัดญาณเสนแห่งหนึ่ง เศษกำแพงมีประตูช่องกุศที่ข้างวัดจัน
 ทรวัดพนัญเชิงข้ามแห่งหนึ่งเท่านั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ พระยา
 ไชยวิชิต (นาค ฌษอมเพ็ชร) ผู้รักษากรุงไค้ให้เกลือนที่บนสัน
 กำแพงทำเป็นถนน ตั้งแต่ซ่อมเพ็ชรไปถึงวังจันทร์ตอนเดียว ๗๐ เส้น

ชายฝั่งพระรามข้างตะวันตก ข้างชายพระปรางค์วัดพระราม
พระนครศรีอยุธยา

ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เกษะคุปต์) เมื่อเป็นพระอนุรักษุเบกษ์และเป็นผู้รักษากรุง ได้ทำถนนคอนกรีต พระยาไชยวิชิตทำไว้ให้ไต่ระดับ และทำต่อไปจนรอบกรุงระยะยาว ๓๑๐ เส้นเศษ ต่อมาได้จัดการให้ ไรยหินถมถนนตั้งแต่เชิงสะพาน หน้าวัดสุวรรณ์ไปจนถึงท่าวาสุกรี และกะโครงการไว้ว่า จะไต่ถมหินต่อไปจนสุดถนนในเขตเทศบาล กับสร้างสะพานไม้ข้ามคลองรอบกรุงที่เป็นสะพานใหญ่ก็มีหลังคามุงสังกะสีเป็นที่คนเดินทางพัก แต่ภายหลังมาคลองบางสายไม่ได้ใช้ เมื่อสะพานชำรุดจึงรื้อเสีย และถมกินเชื่อมกับถนน และบางสะพานก็เปลี่ยนเป็นก่ออิฐ และเทคอนกรีต เช่นสะพานมหาไชย สะพานคลองประตูเจ้าเปลือก สะพานคลองหน้าวัดสุวรรณ์

ด้านข้อทิศบูรรภักศรีอยู่ทยานั้น ตั้งเวียนทักษิณแต่
 บ้อม^(๓) มหาไชยมาถึงประตู^(๔)ใหญ่ ถ้าวางวังจันทร์ ๑ แล้ว
 มีประตูช่องกุดสองช่อง แล้วมาถึงประตู^(๕)ใหญ่ฉนวนน้ำ
 ประจำถ้าวางจันทร์ ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสามช่องจึงมาถึง
 บ้อม^(๖)วัดฝาง ๑ แล้วมีประตูช่องกุด ๑ จึงมาถึงประตูใหญ่
 คลองน้ำ ชื่อประตู^(๗)หอรตนไชย ๑ แล้วมีประตูช่องกุด
 สามช่อง มาถึงประตูใหญ่ห้ามมิให้เอาสกออก ชื่อประตู^(๘)
 เจ้าจันทร์ ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสองช่อง จึงถึงบ้อมปิ่น^(๙)
 ตรงเกาะแก้ว ๑ แล้ว มีประตูช่องกุด ๑ มาถึงมุมกรุงเรียกว่า
 หัวขารภา สมมุติโลกว่าเป็นที่ถอนสมอหัวสำเภา สุดด้าน
 ข้อทิศบูรรภักนั้นแล

ด้านแปฝ่ายทักษิณทิศแต่หัวขารภาคมุมกรุงมา มีประตู
 ช่องกุด ๑ แล้วมาถึงบ้อม^(๑๐)ปิ่น ๑ แล้วมีประตูช่องกุด ๑
 จึงมาถึงบ้อม^(๑๑)ใหญ่ก่อด้วยศิลาแลง สูงกว่ากำแพงกรุง
 สองศอก มีชานกว้างสามวา มีประตูช่องกุดซ้ายขวา เติรออก
 ขานรอบบ้อมใหญ่ ขานบ้อมนั้นมีกำแพงแก้วล้อมรอบ มี
 ปิ่นผ่าแทรกแปดช่องชื่อบ้อมเพชร อยู่ตรงแม่น้ำตลาด
 บางกะจะบ้อม ๑ แล้วมาถึงประตู^(๑๒)ในไก่คลองน้ำ ๑ แล้ว
 มีประตูช่องกุดห้าช่อง มาถึงบ้อม^(๑๓)อกไก่ ๑ แล้วมีประตู
 ช่องกุดอีกสองช่อง แล้วมาถึงประตูใหญ่คลองน้ำชื่อประตู^(๑๔)

๙
บอมเฟชร พระนครศรีอยุธยา

จีน ๑ แล้วมีประตูช่องกุตสองช่อง มาถึงประตูใหญ่คลองน้ำชื่อ
 ประตู^(๑๕) เขาสม ๑ แล้วมาด่านถ้ำชัยมีประตูช่องกุตสองช่อง
 มาถึงบ่อมป็น^(๑๖) ตรงปากคลองคูจาม ๑ แล้วมีประตูช่องกุต
 อีกช่อง ๑ อยู่ในด่านถ้ำชัย แล้วมาถึงประตูใหญ่คลองน้ำชื่อ
 ประตู^(๑๗) ไชย ๑ แล้วมีประตูช่องกุตสองช่อง จึงมาถึงประตูใหญ่
 ชื่อประตู^(๑๘) นะไกรน้อย ๑ แล้วมีประตูช่องกุตสามช่อง มาถึง
 ประตูใหญ่คลองน้ำ ชื่อประตู^(๑๙) นะไกรใหญ่ ๑ แล้วมีประตูช่องกุต

๓. บัอมมหาไชย อยู่ตรงตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้
๔. ทำช้างวังหน้า อยู่ใต้บัอมมหาไชยลงมา
๕. ประตูฉนวนวังหน้า อยู่ใต้สะพานจันทร์เกษมเดี๋ยวนี้
๖. บัอมนี้อยู่ตรงข้างวัดขวางซึ่งเป็นโรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์
 ในปัจจุบันนี้
๗. ประตูหอรัตนไชยเป็นประตูน้ำอยู่ใต้สถานีตำรวจภูธร ชาว
 บ้านเรียกว่าคลองวัดปราสาท
๘. ประตูเจ้าจันทร์ จะเป็นประตูปลายถนนที่ตรงมาจากบ้านด่าน
 หรือจะเป็นประตูปลายถนนที่มาจากบ้านโตน้อยอย่างไรก็ได้ ในเวลานี้
๙. บัอมนี้อยู่ใต้สะพานหน้าวัดสุวรรณ์ ตรงวัดเกาะแก้วข้าม
 ในพงศาวดารเรียกว่า หอราชคฤห์
๑๐. บัอมนี้อยู่ตรงวัดพนัญเชิงข้าม
๑๑. บัอมเพ็ชรอยู่ตรงแม่น้ำบางกระบือ บัอมนี้เป็นบัอมใหญ่
 ก่อด้วยอิฐสี่เหลี่ยมแลง ยื่นออกไปจากแนวกำแพงพระนครเป็นรูป

กำแพงหนา ๓ วา มีช่องคูหาก่อเป็นรูปโค้ง กว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก
หลังช่องคูหาเป็นช่องกลวงตามยาวเหลือน้อย ๕ ช่อง ด้านหน้าคงจะ
พังไปเสีย ๓ ช่อง สันนิษฐานว่า คงจะทึบขึ้นใหญ่ตามช่องคูหา แต่
เมื่อข้าศึกประชิดใกล้เข้ามา ก็ถอยขึ้นใหญ่เข้าไปให้พ้นช่อง แล้วเอา
เสาไม้แก่นปักเรียงลงเต็มช่องคูหา

๑๒. ประตูในไก่เป็นประตูน้ำอยู่เหนือบ่อมเพ็ชร คลองนี้ตรงไป
หลังวังจันทร์ เลี้ยวขวาไปออกคลองประตูหอรัตนไชย ข้างซ้ายมี
คลองลัดไปออกคลองประตูข้าวเปลือก

๑๓. บ่อนอกไก่พบรากอยู่ที่คลองประตูจีนลงมา

๑๔. ประตูจีนเป็นประตูน้ำ คลองสายนี้ตรงไปข้างเหนือ ออก
ประตูคลองข้าวเปลือก

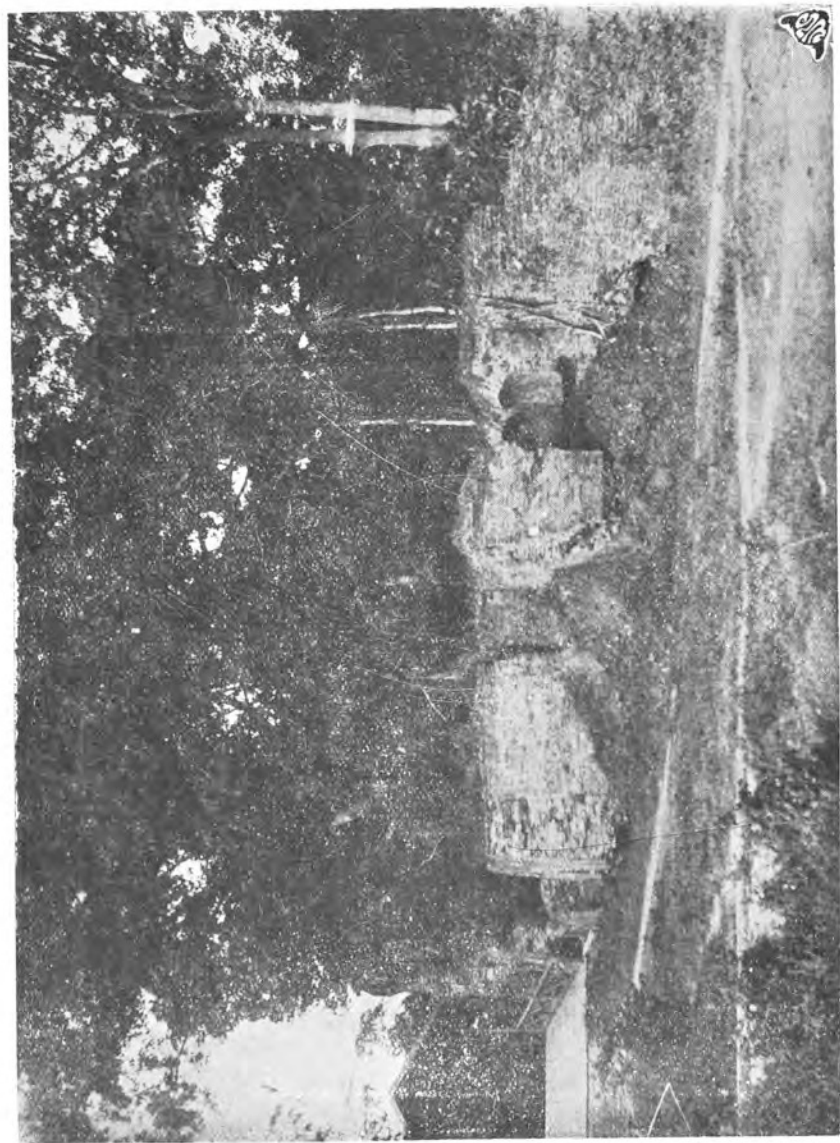
๑๕. ประตูเขาส้มเป็นประตูน้ำ ในหนังสือบางเรื่องเรียกว่า
ประตูเทพนม

๑๖. บ่อน้ำพบราก

๑๗. ที่ลงลำกับอยู่นั้นผิด ที่ถูกในประตูระไกรน้อย และเป็น
ประตูน้ำ คลองนี้ตรงไปข้างเหนือ

๑๘. ที่ลงลำค้ำว่าประตูระไกรน้อยนั้นผิด ที่ถูกเป็นประตูไชย
และเป็นประตูยก แล้วเลี้ยวไปตะวันออก ไปบรรจบคลองประตูจีน

๑๙. ประตูคลองใหญ่เป็นประตูน้ำ อยู่ตรงหน้าวัดพุทไธศวรรย์
ข้าม คลองนี้ตรงไปออกข้างเหนือเรียกว่า คลองท้อ อยู่ท้าย
พระราชวัง

๙ บ่อมประตู่ข้าวเปลือก พระนครศรีอยุธยา

ข้างลงน้ำ ซ่อปตุ^(๒๙) ถาสืบเบยโรงข้างระวางค่ายนอกกำแพง
กรุงอยู่ริมน้ำ ๑ จึงมาถึงกำแพง^(๓๐) ทุ่งออกไปมีปตุ
ช่องกุด ๑ จึงมาถึงช่อง^(๓๑) มหาเถรไม้แซร์ คิดอ่านทำแบ่ง
น้ำให้ไหลเข้ามาใต้ถนนหลวงทูลไหลมาตามลำคูปากสระ
มุดมาใต้ถนนตพานนาค ไหลออกบรรจบคลองปตุเขาสม
แล้วมีปตุช่องกุดสองช่อง จึงมาถึงปตุใหญ่ซ่อปตุ^(๓๒) ถา
กระลาโหม ๑ แล้วมีปตุช่องกุดอีกสองช่องมาถึงปตุใหญ่
คลองน้ำซ่อปตุ^(๓๓) เข้าเปลือก ๑ แล้วมีปตุช่องกุด ๑ มา
ถึงบ่อมป็น ๑ แล้วมีปตุช่องกุดสองช่องจึงมาถึงบ่อมใหญ่
ซ่อบ่อมมหาไชยมุมพระนคร สุดด้านแปทิศอุดรแลกำแพง
รอบกรุงมีบ่อมป็นใหญ่น้อยสืบสองบ่อม แลมีปตุใหญ่ญี่สืบ
สามช่องกุดหกสืบเอตปตุแล

๒๐. บ่อมนพยราก และคลองที่เรียกว่า คลองละคอนไชย
คช คลองตะเคียนข้างเหนือเคียน

๒๑. เป็นวังเดิมของพระเพ็ชรราชา เมื่อครองราชสมบัติทรง
พระนามว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แล้วจึงโปรดให้สร้างเป็นวัดชื่อ
วัดวังไชย

๒๒. ประตูคลองแคลงเป็นประตูน้ำ ชาวบ้านเรียกว่าคลองท่าพระ

๒๓. พระราชวังหลังอยู่ระวางวัดสวนหลวงกับวัดน้อย เคียน
เป็นที่บริเวณโรงทหาร

๒๔. ประตูคลองสายมหาไชย เป็นประตุน้ำรวางวัดสวนหลวง กับวัดสยวรรค์ อยู่ในบริเวณโรงทหาร เกือบหมดเสียแล้ว

๒๕. ประตูคลองฝาง เป็นประตุน้ำ คลองนี้อยู่สุดเขตต์ข้างเหนือ โรงทหาร

๒๖. ในพงศาวดารเรียกว่า บ້อมท้ายยก

๒๗. บ້อมนี้อยู่ระหว่างข้างวัดโคกกับวัดกก

๒๘. ประตูปากท้อ เป็นประตุน้ำปากคลองท้อ มุมพระราชวัง ด้านตะวันตกข้างเหนือ

๒๙. ประตูทำสียเบ๊ย อยู่ตรงพระอุโบสถวัดธรรมิกราชออกมา ข้างเหนือ

๓๐. กำแพงคานัน ตั้งต้นปักไปข้างเหนือหรือที่เรียกว่าทุ่งออก ไปนั้น เป็นทั้งแต่ริมช่องที่เรียกว่า คลองน้ำเขียว ซึ่งสันนิษฐานว่า เป็นช่องมหาเถรไม้ไผ่เป็นต้นไป ที่ว่าต่อจากกำแพงทุ่งออกไปมีประตู ช่องกต ๑ จึงถึงช่องมหาเถรไม้ไผ่เห็นจะลำดับผิด และกำแพงพระ นครมีที่ทั้งอยู่ด้านพระราชวังข้างเหนือริมน้ำอีกแห่ง ๑ คำนันเดิม มีกำแพงชั้นเกี้ยว คือ เขากำแพงพระนครเป็นกำแพงวังด้วย ครั้น ต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศนราชา (นัยหนึ่งเรียกว่าพระที่นั่ง สิริยามรินทร์ เพราะเหตุที่โปรดประทับอยู่ที่พระที่นั่งองค์นั้นจนตลอด รัชกาล) อดองพระยาเจ้าแผ่นดินพะม่ายกทัพเข้ามาล้อมกรุง สมเด็จพระเอกาทศนราชา ซึ่งละราชสมบัติออกทรงผนวชอยู่ที่วัดประทุม ซึ่ง เรียกกันว่า ขุนหลวงหาวัด ลาผนวชออกมาทรงช่วยสมเด็จพระเชษฐา

จิราชัฏการบ้องกันพระนคร ไปรทให้ก่อกำแพงชั้นใหม่ในที่ต่ำออกไป
อีกชั้นหนึ่ง ตั้งแต่มุมพระราชวังด้านตะวันออกไปจนถึงมุมตะวันตก
รากกำแพงอยู่ต่ำกว่าระดับถนน เมื่อทำการขุดตรวจค้นรากปราสาท
ราชฐาน ได้ขึ้นเอาอิฐหักกากปูนและมูลดินในวังออกไปถม ทับราก
กำแพงที่ก่อทิ้งออกไปใหม่ ทางด้านฝั่งคอนคอน คือที่เป็นถนนย่าน
ท่าวาสกริทุกวันนี้

๓๑. มีรางอยู่ที่ัดคั่นน้ำกัญญาณเสนไปรางหนึ่ง ทลุเจ้าไปจาก
รากกำแพงด้านเหนือ ชาวบ้านเรียกว่า คลองน้ำเขียว ว่าแต่ก่อน
เมื่อถึงหน้าน้ำ น้ำไหลเข้าทางรางนั้นเขียวจกไปลงบึงพระราม เห็น
ว่าน่าจะเป็นรางเอง ที่เรียกว่าช่องมหาเถรไม้ไผ่ คือ เป็นที่ไขเอาน้ำ
ทางแม่น้ำข้างเหนือเข้าไปในบึงพระราม เดิมคงจะมีช่องให้น้ำลอคติได้
รากกำแพงเข้าไป และมีช่องให้น้ำไหลลอคถนนข้ามตะกั่วไปตกคลอง
ข้างในไหลลงบึงพระราม ข้างด้านใต้บึงพระรามก็มีคลองลงไปออก
ประตูเทพหมี ออกแม่น้ำใหญ่ทางใต้ใต้เหมือนกัน นี่คือวิธีถ่ายน้ำ
ในบึงพระรามให้สะอาด ในแผนที่ของพวกฝรั่งเศสเขาเขียนเป็นคลอง
ต่อพื้นแนวนอนข้ามตะกั่วออกไป ตั้งแต่ข้างถนนจนกำแพงเมืองเป็น
ขั้นขั้นทับคงก่อช่องมกลอคไป รางปากช่องคงเกิดขึ้นภายหลัง เมื่อรื้อ
กำแพง แต่เดิมนั้นได้ถมเสียเป็นพื้นดินเชื่อมกับถนนแล้ว

๓๒. ทำกระลาโหม อยู่ถัดมาทางตะวันออก ทำน้มีถนนตรง
ไปทางใต้ ผ่านถนนข้ามสะพานไปหลังวัดราชบุรณะ วัดมหาธาตุ

ประตูห้องกุด และกำแพงพระนครศรีอยุธยา ตอนระหว่างหอราชคฤห์
กับหัวสารพา อยู่ข้างวัดจีน

สองข้างถนนปากเหนือใต้ เป็นเนินพื้นโรงช้างเก่าครั้งกรุงศรีอยุธยา
มาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อช้างหลวงในจังหวัดพระนครศรี-
อยุธยาเข้ามา กรมช้างก็ยังเคยใช้พื้นเนินนี้เป็นที่ลำนช้าง โดยเหตุ
ที่ท่านเคยใช้เอาช้างลงน้ำมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนกรุงรัตนโกสินทร์
ถนนตอนที่เรลงทางรถไฟเหมือนคลอง แต่บัดนี้ได้ถมดินปิดช่องเชื่อม
กับถนนสันกำแพงเสียแล้ว

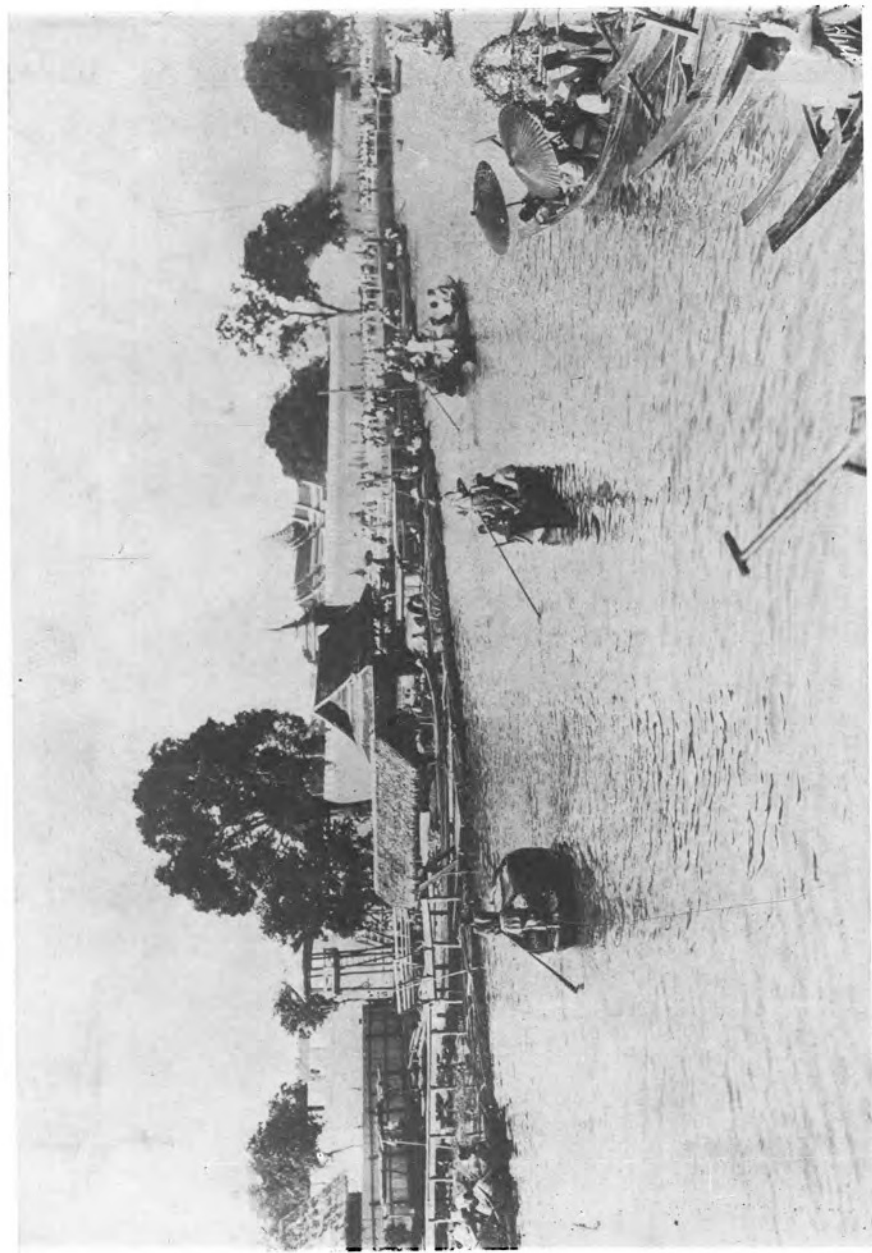
๓๓. ประตูคลองข้าวเปลือกเป็นประตูน้ำอยู่รวาง วัตราชประดิษ-
ฐานกับวัดท่าทราย มีข้อมก่อรูปปัทมค้อยู่สองฟากคลอง แปลกกว่า
ปากคลองอื่น ๆ แต่ที่หนึ่งสันกล่าวว่า จากประตูข้าวเปลือกไปมี
ประตูช่องกุด ๑ จึงถึงข้อมบนเนินปลาต เพราะข้อมอยู่ที่ปากคลองแล้ว

จำนวนข้อมรอบพระนครในหนังสือว่ามี ๑๒ ข้อม แต่ใน
คำให้การชาวกรุงเก่าว่ามี ๑๖ ข้อม ผู้ตรวจหนังสือเรื่องนี้ที่เคยค้น
ตรวจสอบก็พบหลักฐานว่ามี ๑๖ ข้อม ประตูรอบพระนครในหนังสือ
ว่ามีประตูใหญ่ ๒๓ ประตูช่องกุด ๖๑ ตรวจดูได้ประตูใหญ่ยก ๑๑
ประตูน้ำ ๑๒ รวม ๒๓ ตรงกัน แต่ท่านผู้เรียบเรียงหนังสือเดิมไป
นับเอาประตูไชย ซึ่งเป็นประตูยกไปอยู่ในพวกประตูน้ำเข้าด้วยจึง
เป็น ๑๒ ที่ถูกต้องเป็นประตูน้ำ ๑๑ ประตูยก ๑๒ ช่องกุด ๖๑
รวมเป็น ๘๔ แต่ไม่นับประตูกำแพงพระนครด้านเหนือตอนที่เป็น
พระราชวังอีก ๕ ประตูเข้าด้วย เพราะเป็นประตูพระราชวัง แต่ถ้า
นับรวมเข้าด้วยก็เป็น ๘๙ ในแผนที่ของพวกฝรั่งแสดงหมายช่อง
ประตูน้ำประตูยกทั้งใหญ่ขึ้นรอบกำแพงพระนคร นับได้ ๘๖ ประตู

จำนวนใกล้เคียงกันมาก แต่ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า มีพระศุภ
 ประศุก รวม ๓๓ ในจำนวนนี้ยังมีเอาพระศุภพระราชวังด้านหน้า
 ซึ่งมีได้เกี่ยวกับกำแพงพระนครมารวมเข้าด้วย ทั้งเรียงลำดับข้อ
 ประศุกไว้ชั่วเขวคลาดเคลื่อนมากเอาเป็นหลักฐานยืนยันไม่ได้

ประตูใหญ่กำแพงพระนครด้านเหนือ ซึ่งเป็นด้านข้างพระราชวัง
 ใต้เห็นลายเขียนภาพพระศุภพระราชวังที่ผนังพระอุโบสถวัดยม ซึ่งเป็น
 ฝีมือช่างเขียนแต่ครั้งพระนครศรีอยุธยายังเป็นราชธานี รูปชั่มยอด
 ประศุกกำแพงพระนครเป็นยอดมณฑป และรูปประศุกหน้าข้างฝรั่งเศษ
 เขียนพิมพ์ไว้ในสมุดว่าทวิเรื่องหมอ เคมเฟอร์ ชาตวิไลนดาเข้ามาเล่า
 ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาให้เห็นเป็นชั่มยอดแหลม จึงสันนิษฐาน
 ว่าชั่มประตูใหญ่ด้านริมแม่น้ำข้างพระราชวังคงจะเป็นยอดมณฑป
 ทั้งหมดแต่ประตูใหญ่ออกพระนครนอกจากพระราชวังชั้นนอกชั่มจะเป็น
 ทรงมณฑปหรืออย่างไร ไม่เคยเห็นตัวอย่าง ส่วนประตูช่องกุดนั้นยัง
 เหลืออยู่ที่เศษกำแพงพระนคร ที่ข้างวัดจีนตรงหน้าวัดพนัญเชิงข้ามอยู่
 ช่องหนึ่ง ก่อเป็นรูปโค้งปลายแหลม กว้าง ๔ ศอกคืบ สูง ๕ ศอกเศษ

ประตูนั้นนี้ อย่าฟังสำคัญว่าเป็นประตูที่มีบานเปิดปิด หรือมี
 ช่องระบายน้ำอย่างสมัยปัจจุบัน คำที่เรียกว่าประตูนี้ เป็นแต่วันช่อง
 กำแพงพระนครตรงปากคลอง สำหรับให้น้ำไหลเข้าออกในกลาง
 พระนครไว้ บางปากคลองที่เป็นบ้านสำคัญก็มีชั่มยอดอยู่สองฟาก บาง
 คลองที่ไม่เป็นบ้านสำคัญก็ไม่มีชั่ม แต่เมื่อมีการสงครามข้าศึกศัตรู

พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ทำตามรากเดิมด้วยเครื่องไม้
เมื่อพระราชพิธีรัชมงคล พ.ศ. ๒๔๕๐

เข้ามาล้อมพระนคร ก็ใช้ไม้ชนสีกปักเรียงเป็นสองแถวแล้วถมดิน
 หว่างกลางปีคคของ ไปประจบกับกำแพงทั้งสองข้าง บังกันไม่ให้
 จาคึกเข้าพระนครได้ และเมื่อราว ๓๐ ปีล่วงมานี้ ผู้ตรวจสอบหนังสือ
 นี้ได้สกัดจากคำผู้หลักผู้ใหญ่ชาวพระนครศรีอยุธยาแล้วว่า เมื่อท่าน
 เหล่านั้นยังอยู่ในปฐมวัย เคยเห็นมีผู้ชกไม้ไม้เต็งรังบ้าง ไม้ตะเคียน
 บ้าง หน้ากว้างราวคืบ ๔ เหลี่ยม ยาว ๖ ศอก รวมขวางอยู่ตามปากคลอง
 ภายในแนวกำแพงเป็นอันมาก และมีเสาสั้น ๆ ปักอยู่ด้วย จึงทำให้
 คิดเห็นว่า ตามเวลาปกติเสานั้นคงจะปักรายเต็มปากคลองเป็น
 ๔ แถว วัฏระะกลางกว้าง แล้วเอาไม้เหลี่ยมวางซ้อนเรียงเป็นคับ
 ขึ้นไป ในระหว่างเสาแถวข้างนอกและข้างใน กลางถมดินเป็นทำนบ
 สูงเท่าเพียงสักราวครึ่งส่วนสี่ของคลอง เพื่อกั้นน้ำไว้ใช้ในพระนคร
 ในระคแล้ว แต่ถ้ำถึงระคหน้า ๆ ขึ้นท่วมเลยหลังทำนบไปแล้ว ก็คงใช้
 เรือเข้าออกในพระนครได้

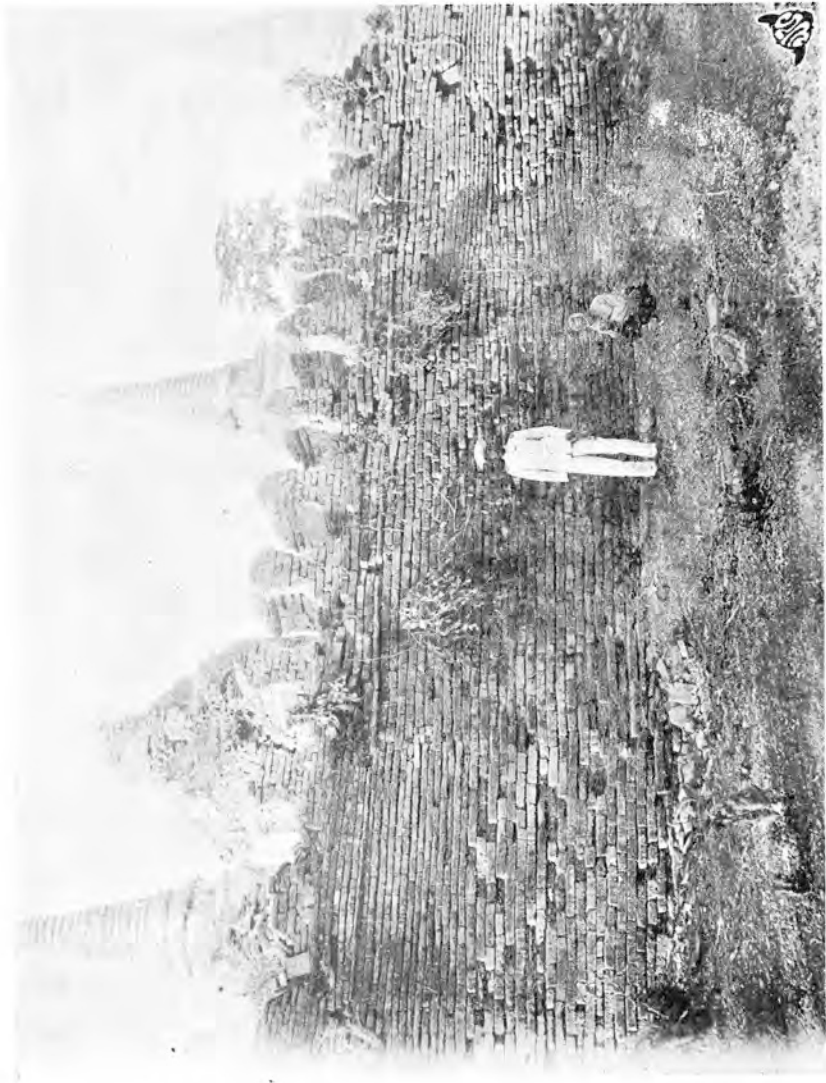
ต่อมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อทรงปฏิ
 สัชมณฑลสุวรรณคการาม ได้โปรดให้ขุดคลองจากหน้าวัดไปออก
 แม่น้ำสาย ๑ ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อทรงปฏิสัชมณฑลเสนาคการาม
 ได้โปรดให้ขุดคลองที่เหนือวังจันทร์แต่ข้างตลาดหัวรอไปบรรจบคลอง
 หอรตันไชย และปลายคลองในไก่อ เพื่อพระสงฆ์ในวัดนั้นจะได้ใช้น้ำ
 ในคลองนั้นบริโภคน้ำและใช้เรือเข้าออกได้สะดวก จึงเกิดมีจำนวนคลอง
 เพิ่มขึ้นอีกสองคลอง แต่บรรพาคคลองเหล่านั้นใช้ได้แต่ระคหน้า

ในพระราชทานพระราชวังหลวง^(๓๔) ตั้งกึ่งด้านแปดทิศ
อุดร กำแพงล้อมพระราชทาน สูงจนที่ตั้งใบสีมาแปดศอก
ใบสีมานั้นสูงสองศอก กำแพงสูงแต่พื้นดินสุดใบสีมา
สิบศอก มีกระโจมพลเชิงเทียน ใต้เศียรแลประตูมีซุ้มยอด
บ้อมป็นรอบพระราชวัง

ทิศบูรณัมมวังมีบ้อมป็น^(๓๕) ๑ มาถึงประตู^(๓๖) จักร
มहिมา ๑ ประตู^(๓๗) ศรีไชยศักดิ์ ๑ มาท้องสนามหน้าจักรวัด^(๓๘)
มีประตู^(๓๙) ซอสุวรรณกัฬิจิตร ๑ ประตู^(๔๐) สมณพิศาลดี ๑ มี
บ้อมป็น^(๔๑) ตรงตลาดเจ้าพรหม ๑ มีประตูซอสิลาภิรมย์ ๑
ประตูอาชะเนยาตรา ๑ มีบ้อมป็น^(๔๒) มุมท้องสนามหน้าจักรวัด
ตรงศาลาธารบาญชัย ๑ สุดด้านบูรพา

ด้านทักษิณปทวิจิตรพิมล ๑ ประตูมงคลภิกษานดี ๑ สุด
ท้องสนามหน้าจักรวัดถึงประตูข้าง^(๔๓) ซอฤทธิโกสานต์
ขุนนางเข้าถือน้ำพระพิพัฒน์วัดพระศรีสรรเพช ๑ มาถึงบ้อม
ป็น^(๔๔) กลางตรงวัดสี่เชิง ๑ มาถึงประตู^(๔๕) บุรณิมิตร
สำหรับพระมเหสีพระราชบุตรนางข้างในออกถวายเพลิง ๑
มาบ้อมป็น^(๔๖) มุมวัดศรีสรรเพช ๑ สุดด้านทักษิณ

๓๔. พระราชวังหลวง ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑
(อู่ทอง) ทรงสร้างอยู่ในที่ดอนห่างแม่น้ำราว ๑๒ เส้นเศษ ปรากฏว่า
ทรงสร้างปราสาท ๓ องค์ คือพระที่นั่งไพศุภย์มหาปราสาท ๑ พระที่นั่ง

กำแพงพระราชวังกรุงศรีอยุธยา

ไพชยนต์มหาปราสาท ๑ พระที่นั่งไศวรวิมหาราสาท ๑ มาใน
แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๑ มีออก
องค์ ๑ ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๑ มีออก
องค์ ๑ ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๑ มีออก
องค์ ๑ ครั้นมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตร
โลกนาถ ทรงพระราชอุทิศยกพระราชวังสร้างเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์
ขยายเขตพระราชวังลงไปติดกำแพงพระนครด้านเหนือริมแม่น้ำแล้วก่อ
กำแพงพระราชวังด้านตะวันออกต่อจากกำแพงเดิมหน้าวัดพระศรีสรร
เพชญ์ตรงไปบรรจบกำแพงพระนครด้านเหนือเป็นหน้าพระราชวัง และ
ก่อกำแพงจากมุมหลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ขึ้นตรงไปทางตะวันตก ถึง
ริมคลองท่อจึงหักมุมขึ้นไปตามริมแนวคลองท่อ เข้าบรรจบกำแพง
พระนครด้านเหนือที่ปากคลองท่อเป็นด้านหลังวัง ทรงสร้างพระที่นั่ง
เบญจรัตนมหาปราสาทลงในที่พระราชวังใหม่องค์ ๑ พระที่นั่งสรรเพชญ์
ปราสาทองค์ ๑ ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมีชื่อ
พระที่นั่งมณฑลวิเศษขึ้นในพระราชวังใหม่องค์ ๑ พระที่นั่งองค์
ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองถูกอสุนีบาตตกเป็นเพลิงไหม้ที่นั่ง
เมื่อทำใหม่แล้วเปลี่ยนชื่อว่าพระวิหารสมเด็จ เพื่อจะให้ คล้องกับพระ
ที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท และในรัชกาลนั้นได้ทรงสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิ
ไพชยนต์มหาปราสาทขึ้นบนกำแพงหน้าพระราชวัง สำหรับเป็นที่
ประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่และฝึกหัดทหาร แล้วก่อกำแพงจาก
แนวข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านใต้ขึ้นตรงไปทางตะวันออกหักมุมเลี้ยว
ไปตามหลังวัดธรรมิกราชเข้าบรรจบกำแพงพระนครด้านเหนือ ด้านหน้า

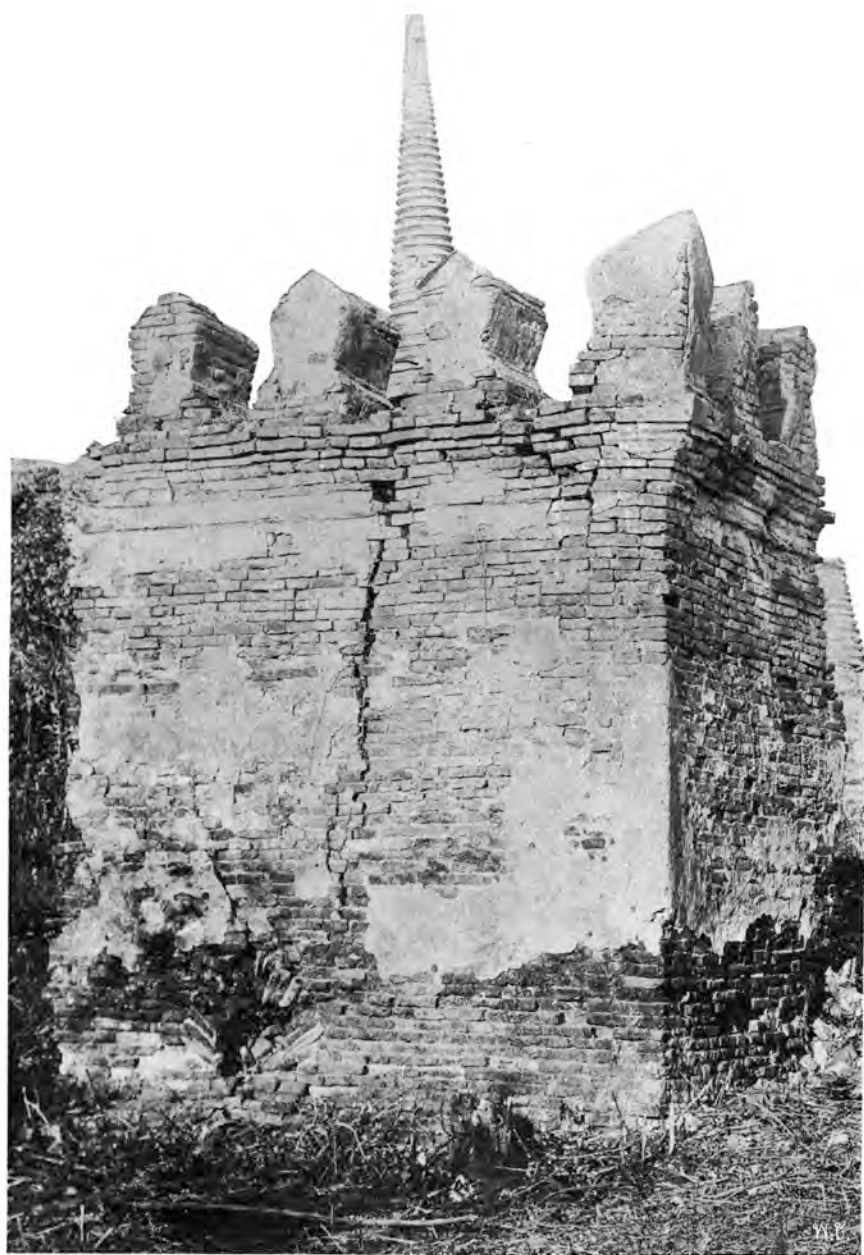
พระราชวังมุกาแพง ๒ ชั้น มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์
มหาราชทรงสร้างพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์เก้าแฉกคานเหนือเวียง
ตามแนวพระที่นั่งสระเพ็ญปราสาทมาอีกองค์ ๑ เป็นพระที่นั่งพน
สูงกว่าองค์อื่น ๆ สำหรับทอดพระเนตรกระบวนแห่ทางน้ำ ถึง
แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาทรงสร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ขึ้นในที่
กันตะวันตกพระที่นั่งวิหารสมเด็จอีกองค์ ๑ ขกสระล้อมรอบ สร้าง
พระที่นั่งทรงบนชั้นที่ท้ายสระกันตะวันตกเป็นท้องพระโรงที่เสด็จออก
หนึ่งในกฎมนเฑียรบาลยังมีข้อกล่าวถึงพระที่นั่งสนามไชย พระที่นั่ง
สนามจันทร์ พระที่นั่งพิมานรัตยา เห็นจะเป็นพระที่นั่งไม่ยอม ๆ องค์
ไหนจะตั้งอยู่ที่ไหนรู้ไม่ได้

กำแพงพระราชวังในหนังสือฉบับนี้กับคำให้การชาวกรุงเก่าว่าสูง
๑๐ ศอก หนา ๖ ศอก เว้นฐานสำหรับทวารบันรึกษาหน้า ๒ ศอก
ตรวจสอบกำแพงพระราชวังด้านใต้ข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ใต้สูงจาก
ขอบใบเสมา ๑๐ ศอกตรงกัน แต่กว้างเพียง ๕ ศอกเศษ หลังใบเสมา
เว้นเป็นเนินไว้ ๔ ศอก ใบเสมากว้างศอกเศษ สูง ๒ ศอก

๓๕. ในกฎมนเฑียรบาลเรียกว่า บ่อน้ำคั่น เป็นบ่อน้ำมุนพระ
ราชวังด้านตะวันออกข้างเหนือ

๓๖. ประตูจักรมहिมาชคพบช่องประตูอยู่ริมถนนหลังวัดธรรมิก
ราชทรงกับแนวประตูหน้าพระที่นั่งสระเพ็ญ

๓๗. ประตูศรีไชยศักดิ์ชุกพบช่องประตูอยู่ริมถนนตรงหลังพระ
วิหารวัดธรรมิกราช

บ่อมมวัดพระศรีสรรเพชญ์
พระนครศรีอยุธยา

๓๘. สันามหน้าจักรวรรดิน้อยในกำแพงพระราชวังชั้นนอกเข้ามายาวตั้งแต่กำแพงสกัดข้างเหนือไปจดกำแพงพระราชวังด้านใต้

๓๙. ยังไม่พบ

๔๐. ยังไม่พบ

๔๑. เป็นบ่อน้ำกลางกำแพงพระราชวังด้านหน้า

๔๒. ในกฎมนเฑียรบาลเรียกบ่อน้ำศาลาสวรรค์ เป็นบ่อน้ำพระราชวังด้านตะวันออกข้างใต้

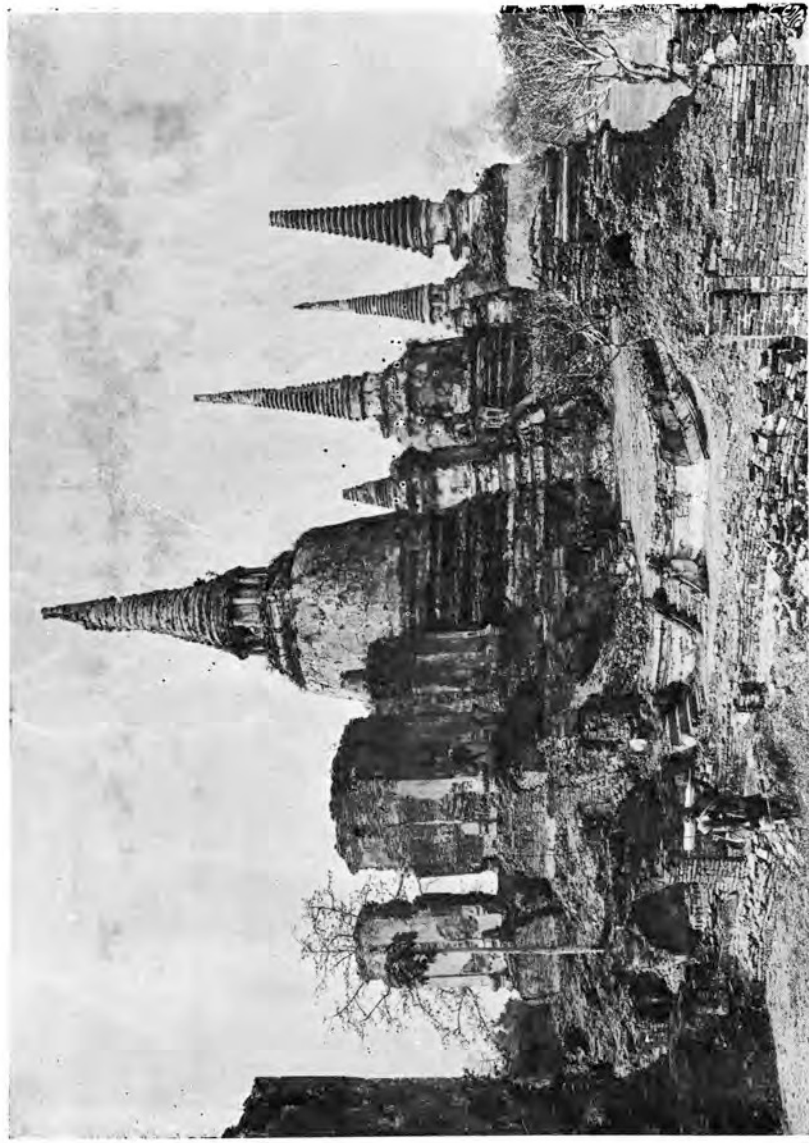
๔๓. เป็นประตูติดกับแนวกำแพงด้านใต้ตรงมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ เห็นจะเป็นประตูนี้เองที่ในจดหมายเหตุเรื่องงานพระศพเรียกว่า ประตูนครไชย สำหรับเป็นประตูคนวนข้างในออกไปถวายพระเพลิงพระศพที่พระเมรุกลางเมือง

๔๔. บ่อน้ำตรงวัดสี่เซียงเป็นบ่อน้ำพระราชวังด้านใต้ อยู่เกือบตรงกลางวัดพระศรีสรรเพชญ์ หน้าบ่อน้ำออกกระวางหลังวิหารเกลบก้นหน้าวิหารพระมงคลบพิตร ในกฎมนเฑียรบาลเรียกว่า บ่อน้ำศาลาพระวิหารบพิตร แต่ในหนังสือว่าอยู่ตรงกลางวัดสี่เซียง นอกจากด้านหลังของบ่อน้ำอยู่เกือบกึ่งกลางวัดพระศรีสรรเพชญ์แล้ว ข้างด้านหน้าบ่อน้ำไม่เห็นตรงกับวัดอะไร แต่ก็มีการสร้างวัดในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่า เมื่อเดือน ๖ ปีจอ พ.ศ. ๒๐๘๑ ในแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช แรกให้พูนดินวัดสี่เซียงและสถาปนาพระพุทธรูปพระเจดีย์ เป็นอันว่า วัดสี่เซียงหรือวัดสี่เซียงมัจฉา หมายความว่า

ความว่าวิหารกลายเป็นวัดสี่เหลี่ยมหรืออย่างไรไม่ทราบ แต่ที่วิหาร
 แกลบก็มีแต่วิหารหามีพระเจดีย์ไม่

๔๕. ตั้งแต่ขอมกลางที่เรียกว่า ขอมศาลาพระมงคลพิตรไป
 จนถึงขอมมมวัดพระศรีสรรเพชญ์ ไม่พบช่องประตู

๔๖. ขอมมมวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านตะวันตกข้างใต้ก่อข่อยออก
 ไปเป็นรูป ๔ เหลี่ยม ฟังพงเสียด้านหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ เวียง
 ตามลำดับในกฎมนเทียรบาลตกเป็นขอมมมวัดรามาวาส แต่ไม่ต้อง
 สงสัยจะเป็นขอมมมวัดรามาวาส คือ วัดพระรามไม่ได้ กว้างวัดพระราม
 อยู่ทางมมพระราชวังด้านตะวันออก ซึ่งถูกกับทิศขอมศาลาสารบัญช
 อยู่แล้ว คงเป็นกว้างผู้คัดลอกกฎมนเทียรบาลต่อ ๆ มาในชั้นหลัง
 เขียนผิด

วัดพระศรีสรรเพชญ์ ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา

ด้านประจิม ประตูองค์^(๔๗) ท้ายวัดศรีสารเพช ๑ มา
ถึงบ่อมปิ่น^(๔๘) มุมสระแก้ว ๑ ประตู^(๔๙) บวรเจษฎานารี
ภรรยาขุนนางเข้าถือน้ำวัดสารเพช ๑ มาถึงบ่อมปิ่น^(๕๐)
สวนอะหังมมท้ายสระ ๑ มาถึงประตูไข่น้ำออกจากท้องสระใน
วัง ซื่อประตู^(๕๑) ชลชาติทวารมาคร ๑ ประตู^(๕๒) มหาโกคราช
ขุนนางเข้าเฝ้าเสด็จออกพระที่นั่งทรงปืนท้ายสระ ๑ ประตู^(๕๓)
อุดมคงการะหันน้ำเข้าท้องสระ ๑ ประตูจันทวารมรณาพิรมย์
อยู่ข้างสี่สำราญ^(๕๔) สำหรับยกศกข้างในออก บ่อมปิ่น^(๕๕)
ปากที่อยู่มุมกำแพงพระราชวัง สุดด้านประจิม

ด้านอุดร แต่บ่อมมาถึงประตูบวรน้ำริมหากพชนย์ คือ
ประตูดิน ๑ แล้วมาถึงประตู^(๕๖) มหาไตรภพชลทวารอุทก คือประตู
ฉนวนประจำถ้ำ ๑ แล้วจึงมาถึงประตู^(๕๗) เสาธงไชยเป็นประตู
หูช้าง ๑ ประตูถ้าเจ้าปราบสำหรับการพิธีส่งออกประตูนี้ ๑ ประตู
ข้างเผือกสำหรับเจ้าพญาเนียมนาง พญาลงน้ำ ๑ ประตูถ้า
คอยเรือมาจอดรับส่งคนราชการ สุดด้านอุดรบ่อมปิ่นแล
ประตูรอบในพระราชฐาน มีบ่อมปิ่นแปดประตูยอดสิบประตูหูช้างสี่

(๔๗.) มีตรงกัน

(๔๘.) บ่อมมุมสระแก้ว เป็นบ่อมข้างในวัง อยู่ข้างฉนวนเข้า
วัดพระศรีสรวเพชัญ หน้าบ่อมหันไปทางข้างในวัง เข้าใจว่าเป็นบ่อม
ของวังเดิม เมื่อยกเป็นวัดพระศรีสรวเพชัญแล้ว ยังกวไว้ไม่ไกรว

(๔๙) มีประตูชุมเป็นหลังคาตฤหซ้อนอยู่ที่กำแพงพระราชวัง
 ด้านใต้ ค่อยากหลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ไปประตู ๑ ว่าตามแผนที่
 ในหนังสือนี้ ก็จะต้องเป็นประตูขรรเจษฎานารี แต่ไม่เห็นสมว่าเป็น
 ประตูสำหรับภรรยาขุนนางเข้าถือน้ำในวัดพระศรีสรรเพชญ์ เพราะ
 ไม่ใช่ทางเข้าวัด เป็นทางออกจากวังไปสวนกระต่าย ถ้าภรรยา
 ขุนนางจะไม่เข้าทางเดียวกับผู้ชายก็น่าจะเข้าประตูหลังวัด หมายถึง
 เลข ๔๗ จะสมกว่า

(๕๐) บัอมสวนอันเป็นบัอมมุ่มพระราชวังด้านตะวันตกข้างใต้
 ซื่อตรงกับในกฎมนเฑียรบาล

(๕๑) ประตูชนชาติทวารวาศร เป็นประตูไขน้ำเข้าสระพระ
 ทิ้งบรรยงก์รัตนาสน์

(๕๒) ประตูมหาโลกราช ประตูนี้สำหรับข้าราชการเข้าไป
 เฝ้าที่พระที่นั่งทรงบน มีชั้นในแผ่นดินพระเพทราชา

(๕๓) ประตูอุดมคงคา เป็นประตูไขน้ำเข้าสระบรรยงก์
 รัตนาสน์

(๕๔) ซ่อมสำหรับพวกชาววัง น่าจะอยู่ริมแม่น้ำนอกกำแพง
 ด้านเหนือ แต่เหตุใดจึงเอาเข้าไว้ในคลองท่อ น้ำที่ไหลเข้าไปในสระ
 บรรยงก์รัตนาสน์น่าจะปฏิญกุลพออยู่

(๕๕) บัอมปากท่อในกฎมนเฑียรบาล เรียกว่าบัอมท้ายสนม
 เป็นบัอมมุ่มกำแพงพระราชวังด้านตะวันตกข้างเหนือ

ประตูพระราชวังกรุงศรีอยุธยาชั้นใน

(๕๖) ประคมนาไตรภพชล เป็นประคณนวนตรงไปจากฉนวน
ในหลังพระที่นั่งสรรเพชญ์ ลงฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรี ที่ปลาย
ถนนตรงช่องประตูออกนอกกำแพงชดพบอิฐก่อตะแคงลาดจากที่สูงไป
หาคำ ยังเห็นปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

(๕๗) ประตูเสาชิงชัยนี้ สันนิษฐานว่าไม่ใช่ประตูที่ข้าง
คงเป็นประตูขอมลพเพราะเป็นประตูกำแพงใหญ่ ในรูปที่ช่าง
ฝรั่งเคสเขียนพิมพ์ไว้ในสมุดต่าง ๆ แถวกันแม่น้ำเป็นประตูขอม
ทั้งหมด

มีศาลาลูกขุนใน^(๕๘) ๑ มีพระตำหนัก^(๕๙) ตึกสำหรับ
แปลพระราชนิพนธ์ ๑ มีโรงพลพนักใส่ปืนใหญ่ น้อย ช้ายโรง ๑
ขวาโรง ๑ มีโรงใส่พระพิไชยราชรถอยู่ริมกำแพงชั้นท้อง
สนามหน้าจักรวัติโรง ๑ มีโรงปืนใหญ่เป็นตำแหน่งของ
พระมหาเทพพระมหามลตรี พระราชวัง พระอินทระเคชะ
แลโรงสี่รายน้อยนอกเชิงกำแพง ชั้นสองนั้นมีประตูชุมช้อ
ประตูสุรินทรทวาร ๑ ประตูสำราญไพชน ๑ ในกำแพงชั้นนี้
ตั้งโรงอัฐคช มีชุมช้อยอดทั้งแปดโรง มีตึกลำสังคตสามห้อง
สองตึก กำแพงชั้นสามมีเชิงเทินใต้เตี้ยมีชุมช้อยอดหน้า
พระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ^(๖๐) ช้อ
พิชานสีลามีชุมช้อยอด ๑ ประตูพระมหาสารเพชออกมานั้น ช้อ
ประตู^(๖๑) พิไชยสุนทร ๑ แลท้องสนามในตรงหน้าพระมหา
ปราสาทสององค์นั้น มีโรงพระคชาธาร^(๖๒) สี่โรง มีชุมช้อยอด
ใส่พระคชาธารโรงละตัว มีโรงม้าพระที่นั่งโรงหนึ่งสี่ห้อง ๓
ละสองตัว อยู่ตรงหน้าพระคลังมหาสมบัติ

(๕๘) ศาลาลูกขุนในกับศาลหลวง อยู่ในกำแพงพระราชวัง
ชั้นนอกกำแพงวันออก เคยชุกพบกินหยิกเลี้ยวประจำผูกสำนวนข้างกัน
ก็มีตรา ถูกไฟเผาจนสุก เคี้ยววันเกี้ยวไว้ในอยุธยาพิพิภพ

(๕๙) หอแปลพระราชนิพนธ์ ชุกพบรากอยู่ภายในกำแพง
พระราชวังชั้นนอกกำแพงวันออกข้างใต้

พรหมพักตร์ต้นปรางค์ ยอดประตูพระราชวังกรุงศรีอยุธยา
ชั้นใน ด้านหน้าพระวิหารสมเด็จพระ

(๖๐) ประตูปิศาลศิลา ในคำให้การชาวกรุงเก่าเรียกว่า ประตูปิมานมงคล แต่ในคำรำนี้อำมาตย์มานมงคล อยู่ระหว่าง พระวิหารสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ๕๐๐ ปีเศษ ขุดพบช่องประตูและ ยอดที่หักลงมา เป็นประตูยอดปรางค์มีพรหมพักตร์ ๔ ด้าน

(๖๑) ประตูปิไชยสุนทร ในคำให้การชาวกรุงเก่า เรียก ประตูพรหมสุคติ ขุดพบช่องประตู แต่ไม่พบเครื่องยอด สันนิษฐาน ว่าเป็นประตูยอดปรางค์ มีพรหมพักตร์อย่างเดียวกับเลขที่ ๖๐

(๖๒) โรงช้าง ขุดพบรากตรงกัน

พระมหาปราสาทสุริยามรินทร์^(๖๓) อยู่ในกำแพงทิศ
 อุดรมีน้ำ มีมุขโถงเป็นพระที่นั่งเย็นองค์ ๑ ริมศาลาพระ
 ปราสาทฝ่ายอุดร มีพระตำหนักใหญ่^(๖๔) ฝาหลังเจียดทาแดง
 ห้าห้อง ๑ มีพระตำหนักห้าห้อง^(๖๕) เรียงกันมา เป็น
 ตำหนักสำหรับประทมเพลิง อยู่ริมประตูต้นส้มโอ ๑ แล
 ฝ่ายทักษิณพระที่นั่งสุริยามรินทร์ มีพระตำหนักใส่พระรูป
 สมเด็จพระนเรศวร^(๖๖) กับเครื่องพระแสงต้น ๑ แลพระ
 มหาปราสาทวิหารสมเด็จ^(๖๗) นั้น เป็นที่บุศยาภิเศกแต่ก่อน
 มา มีมุขโถง มีพระมรรฑบแว่นฟ้าเป็นพระที่นั่งตั้งในมุขโถง
 หน้าพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จ มีทิมดาบซ้ายขวา มี
 กำแพงแก้วสูงสองศอก ล้อมรอบพระมหาปราสาท ๑
 พระมหาปราสาทสรรพ^(๖๘) มีมุขโถง มีพระมรรฑบทอง
 ตั้งในมุขโถง เป็นพระที่นั่งเสด็จออกปราไศรยแขกเมือง
 ในกลางพระมหาปราสาทนั้น มีแท่นบันยงสามชั้นหย่างพระ
 เบญจาสำหรับปูหนังราชสีห์เสด็จขึ้นทรงนั่งราชาภิเศก มีทิม
 ดาบคดซ้ายขวา หน้าพระมหาปราสาทนั้น มีกำแพงแก้ว
 สูงสองศอกล้อมรอบพระมหาปราสาท มีประตูออกมาถนน
 ระหว่างพระวิหารสมเด็จพระสรรพ^(๖๘) ปราสาทนั้น สำหรับ
 แห่พระเจ้าลูกเธอออกมาโสกันต์ลงสระ ชื่อประตูพิมานมงคล
 ศาลาลวด ๑ ในท้องสนามหน้าพระมหาปราสาทสององค์นั้น

มีโรงคชาธารสี่โรง มีโรงมัตถ์โรง ๑ สี่ห้องสี่ห้องละตัว
 มีคลังสำหรับใส่เครื่องมัตถ์ขึ้นให้แขกเมืองดู พระคลัง ๑
 มีพระคลังมหาสมบัติ มีโรงช่างทำรูปอยู่ในกำแพงล้อมพระ
 คลังมหาสมบัติ มีกำแพง^(๖๙) คันท้องสนามหน้าพระลาน
 ทิศอุดร มีประตูชุมสำหรับแห่พระเจ้าลูกเธอลงทรงจึงเปิด
 ชื่อประตู^(๗๐) ไชยมงคลไตรภพขนย์ ๑ มีประตูช่องกุศออกไป
 ประตูเสาชิงไชย ๑ มีกำแพง^(๗๑) คันหน้าปราสาทที่นั่งสุริยา
 มรินทร์ มีประตูชื่อไพชนย์ทวาร ๑ มีทิมดาบชาววังข้างขวา
 ดำรงในข้างขวา นอกประตูมีโรงพระโอสถ ๑ มีโรงพระ
 ราชยานหมู่พนักงานกันเจียกอยู่ ๑ มีโรงพระมเสื่อสนม
 รักษา ๑ มีโรงช่างสนะสองโรง มีโรงชุมนุม^(๗๒) ใส่ข้าง
 นางพญาเฝือก ๑ แลกำแพงคันสวนไพชยนเบญจรัตน์^(๗๓)
 ไปลงคลังมหาสมบัติ ถึงมุมกำแพงคลังวิเศษ มีประตู
 เข้าไปสวนไพชยนเบญจรัตน์ชื่อประตูสวรรค์พิรมย์ หอพระ
 มณเฑียรธรรม^(๗๔) อยู่กลางสระ มีโรงช่างทำเงิน บาท
 สลึง เฝือก อยู่ปากสระ มีคลังสุภรัตน์ใส่สบงจีวรผ้าไตร ๑
 คลังพิมานอากาศใส่กระจกเทศมีกรอบทองน้อยใหญ่ แล
 พระมณฑปน้อยใหญ่ ๑ มีหอพระเชตุอด^(๗๕) (หอพระ
 เชษฐบุตร์) สำหรับเจ้าพระยาพระหลวง แล้วทำนางข้างใน
 ผู้มีบรรดาศักดิ์ ถือน้ำพระขันหมากเข้าไปถวายบังคมก่อน

แล้วจึงเข้าไปถือน้ำพระพิพัฒน์จากวัดพระศรีสรรเพช มี
 กำแพงคันฉิมห่อพระเชตุศุคร (ห่อพระเชษฐาบุตร) ถ่อม
 สนวนไพชยนต์เบญจรัตน์ มีประตูออกสนนหว่างกำแพงถ่อม
 พระตำหนักตึก วัดชื่อปทุสวรค์ไพชยนต์รัตน์ ๑ ถนนนี้มี
 ประตูออกไปท้องสนามหน้าจักรวัดริมโรงปั่นปขาวกวาดวัดชื่อ
 ปทุภิรมย์เกษณา ๑ ถนนนี้มีประตูชื่อสุนทรภูสิต เข้าไปคล้ง
 วิเศษ ประตูจะออกจากกำแพงพระคล้งวิเศษ ออกถนน
 มาวัดศรีสรรเพชชื่อปทุอดมพัตรา ๑ ถนนนี้มีถนน
 เลี้ยวเข้าพระตำหนักหน้าจักรวัด มีประตูเข้าไปพระตำหนัก
 ชื่อปทุภิรมย์ธรา ๑ แล้วมาถึงประตูข้างริมกำแพงวัดพระศรี
 สรรเพช เข้าไปคล้งแสงใต้เครื่องช่างครบ ๑ ท้ายจรม้า
 พระวิหารสมเด็จพระสรรเพชปราสาท มีพระฉนวน^(๗๖) มี
 ฝาผนังกว้างสิบศอก มีโคหาคลอดหน้าหลังฉนวน มีประตู
 ฉนวนเสด็จออกปศุภพชน ลงเรือพระที่นั่งหน้าพระขนาน
 ประจำถ้ำ ชื่อปศุโคหาภพชน มีสิงห์สองตัวอยู่ที่เชิงอัศจรรย์
 ปศุณยายแว่นรักษา ประตูท้ายฉนวนเสด็จออกไปวัดพระศรี
 สรรเพช ชื่อปศุสวรค์โคหา ยายยมรักษา ๑ ประตูข้างพระ
 ฉนวนออกมาถนนต้นดอกเหล็ก ถนนนี้ผู้หญิงชาวบ้าน
 ถ้ายายถ้ายแซกเข้ามานั่งร้านขายผ้า ถนนนี้ตรงมาประตู
 สุมะรุ ๆ ตรงมาประตูตพานแพะ ๆ ตรงมาเข้าประตูฉนวนลงท้อง

ซุ้มประตูพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ที่กำแพงคันสนาม
ระหว่างพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท กับพระที่นั่งสุริยamarinทร์

สระ ๆ ตรงหน้าพระที่นั่งบนขรรค์นาค ๆ ตรงมา ออกประตู
จักรพัฒน์ ข้ามมิ่งเป็นนายประตู นางจำกำกับรักษาในประตู
ผู้ชายรักษาหน้าประตูข้างนอก ในท้ายสระนั้นมีโรงโอสถ^(๗๗)
อยู่หน้าประตูสวนอะหัง ๑ มีพระตำหนักสองห้องสำหรับมี
ราชกิจให้พระราชอาชญาจารย์เข้าไปอยู่จำวัด ๑ มีทิมสงฆ์
ห้าห้อง ๑ มีทิมดาบมหาดเล็กอยู่บนอนเวร มีพระแท่น
สำหรับพระราชวังหน้าเสด็จเข้าเฝ้าหยุดพัก ๑ มีโรงนาระกา
ประโคนยาม ๑ ที่โรงเครื่องม้าต้น มีโรงพระแสงเครื่อง
ต้น ๑ มีโรงช่างทำมุกอยู่หน้าพระที่นั่งทรงปืน ๑ มีโรง
อาลักษณ์^(๗๘) อยู่ริมกำแพงสวนกระต่าย ๑ มีหอหลวงใส่พระ
ตำหรับแต่ก่อนสืบมาอยู่ในสระมุกกำแพงสวนกระต่าย ๑
มีพระตำหนักห้าห้องในสวนกระต่าย ๑ มีประตูเข้าไปพระ
ตำหนักตึกใหญ่ผนังนอกทาสแดง ชื่อพระตำหนักโคหาสวรรค์
พระตำหนักหลังนี้เป็นของพระพันวษา ซึ่งเป็นพระอัคร
มเหสีสมเด็จพระนารายณ์แต่ก่อน ครั้นมาเป็นพระคลัง
ข้างใน ท้าวทรงกันดานได้รักษา มีกำแพงล้อม มีประตู
สวรรค์ภิรมย์ออกไปท้องสนามจันทร์ หัวเลี้ยวท้องสนาม
จันทร์ มาถนนริมกำแพงล้อมตึกห้าห้อง สำหรับนางวิเศษ
ต้น แต่งเครื่องพระสุพรรณาช หุงพระกระยาเสวย เครื่องต้น
แลदनนั้นผู้หญิงชาวบ้านในไก่เข้ามานั่งร้านขายเครื่องสำเภา

จีน ถนนนี้เลี้ยวไปหัวสังข์หน้าพระฉนวนใหญ่มีกำแพงคัน
มีประตูคมนาเรียออกไปตลาดขายของสดเข้าเป็นตรกในประตูดิน
เข้ามา ^(๗๙) อนึ่งมีสระล้อมรอบพระที่นั่งมหาปราสาทบันยง
รัตนาค ^(๘๐) มีพระตำหนักอยู่ในสระ สำหรับมีเทชนาพระ
พระมหาชาติ แล้วมีพระที่นั่งปลายเข้าตอก ^(๘๑) พระราชทาน
ปลาหน้าคนแลกระให้ ตะเพียนในท้องสระ ริมพระ
ฉนวน ^(๘๒) เสด็จออกขุนนางพระที่นั่งทรงปืน ^(๘๓) แล

(๖๓.) พระที่นั่งสุริยามรินทร์ เป็นปราสาทจักรมขก้อยด้วยแลง
สลัวยี่ อยู่ใกล้กำแพงคานเหนือริมน้ำ เป็นพระที่นั่งพินสูงกว่าองค์
อื่นๆ เกยวันยังมีผนังตรงรักแร้คานเหนือเป็นที่สูงอยู่ค่อนหนึ่ง บนนั้น
มีรูรอก เมื่อปลูกสร้างสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังครั้งพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในงานรัชชมงคลเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๕๐ ผู้ตรวจสอยหนังสือเรื่องนี้ได้เป็นแม่กองปลูกปราสาท
เครื่องไม้ลงบนฐานพระที่นั่งสระเพ็ญปราสาท ทำตามรูปทรงทรง
เดิม ก็ทำข้อมกำแพงซุ้มประตูพระนคร และข้อมกำแพงซุ้มประตู
พระราชวังเท่าขนาดและตามรูปลวดลายที่สอยสว่นไว้ เมื่อทำกำแพง
แล้วก็ขึ้นไปอยู่ในที่สูงเสมอหลังรูรอก ก็แลข้ามกำแพงไปเห็นเรือ
ในแม่น้ำได้ เห็นจะเป็นमुखตัวเองที่เรียกว่าพระที่นั่งเย็น สัมกับ
จดหมายเหตุ เรื่องคณะพระสงฆ์สยามครั้งพระวิสุทธิธาราย์ไปลังกา
มีความว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เสด็จออกทอดพระเนตร
กระบวนแห่พระสงฆ์บนพระที่นั่งสุริยามรินทร์

(๖๔-๖๕.) คำหนัก ๒ หลังนี้ อยู่ในที่ข้างเหนือพระที่นั่งสุริยามรินทร์
ไม่ได้ แต่ตัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์เองก็อยู่จนระตีก่าแพงคานเหนือ
อยู่แล้ว และที่ข้างใต้พระที่นั่งก็เป็นพระตำหนักประดิษฐานพระรูป
พระนเรศวร ที่ ๆ จะปลูกตำหนัก ๒ หลังนี้ไว้ก็มีแต่ที่ข้างฉนวนคาน
ตะวันตกตรงแนวพระที่นั่งออกไป คือที่ตรงข้างกำแพงแก้วโอบสถ
วัติใหม่ไชยวิชิตเดี่ยวนั้นเข้าไป คำหนัก ๒ หลังนี้สันนิษฐานว่า เป็น
ของใหม่เพิ่งทำขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระเอกทัศ

(๖๖.) ที่ประดิษฐานพระรูปสมเด็จพระนเรศวร พงศาวดารว่า
อยู่โรงแสงใน เห็นจะเป็นอันลงรอยกันได้ และที่ต่อจากพระที่นั่ง
สุริยามรินทร์ไปทางใต้ก็มีรากอิฐอยู่หลายแห่ง

(๖๗.) พระวิหารสมเด็จพระเจ้าปราสาทมุกหน้าหลังยาว มุขข้าง
สั้น ที่มุขหน้ามีมุขเด็จตั้งพระที่นั่งบุษบก มีกำแพงแก้วล้อมสามด้าน
หลังชนเขื่อนเพชร เลียงแนวหลังมุขกลาง เป็นปราสาทของครุฑข้างใต้

(๖๘.) พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท เป็นปราสาทมุขหน้ามุขหลัง
ยาว มุขข้างสั้น มีมุขเด็จ ที่มุขหน้าตั้งพระที่นั่งบุษบกเหมือนพระวิหาร
สมเด็จพระเจ้า มีกำแพงแก้วล้อมสามด้าน ๆ หลังข้างใต้ชนเขื่อนเพชร ข้าง
เหนือชนกำแพงแก้วพระที่นั่งสุริยามรินทร์ เป็นปราสาทของคักกลาง

(๖๙.) กำแพงคันท้องสนามใน ขุดพบรากกำแพง

(๗๐.) ประตูไชยมงคลไตรภพชล เป็นประตูชุมมียอดปราสาท
ขุดพบช่องและชุมหักตกอยู่

(๗๑.) ขุดพบราก

(๗๒.) พงศาวดารว่า โรงช้างเผือกหลังคายอด ชยัรุมกำแพง
แก้วพระที่นั่งสรรเพชญ์บ้านใต้ โรงหนึ่ง ชยัรุมกำแพงแก้วพระวิหาร
สมเด็จพระที่นั่งหอวัง

(๗๓.) สวนไพชยนต์เบญจรัตน์ อยู่ระหว่างหลังพระที่นั่ง
จักรวรรดิออกมาทางตะวันตก ถึงกำแพงคันชนในต่อจากบริเวณพระ
วิหารสมเด็จพระที่นั่ง

(๗๔.) สระหอพระมนเทียรธรรม อยู่นอกกำแพงชั้นใน ด้าน
หน้าข้างใต้ ชาวบ้านเฒ่าเรียกกันว่า สระหนองหวาย

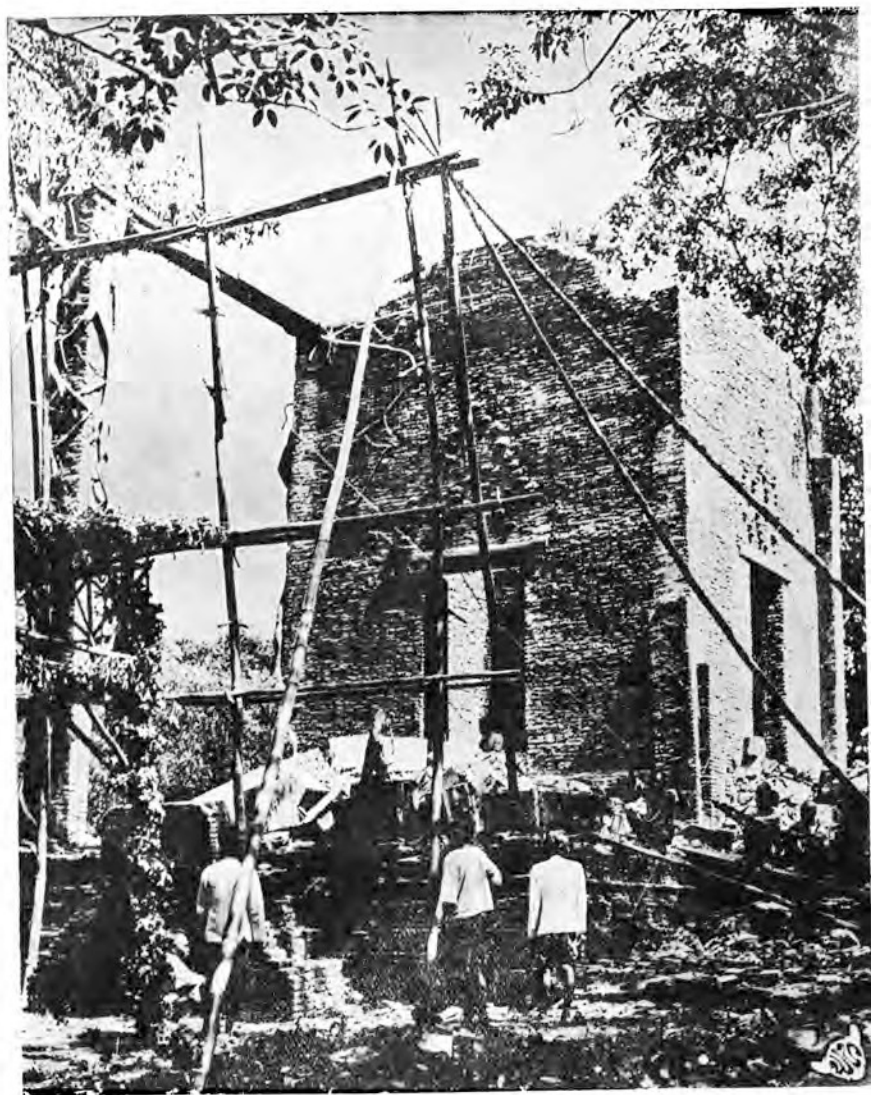
(๗๕.) หอพระเชษฐาธิราชหรือพระเทพบิดร ท่านผู้ศึกษาโบราณ
คดีแต่เดิมมารวมทั้งข้าพเจ้าผู้ตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้ด้วย เข้าใจว่าอยู่
ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ แต่ตรวจสอบดูสถานที่ซึ่งยังมีอยู่ก็ล้วนแต่เป็นโยส
วิหารสำหรับตั้งพระพุทธรูปทั้งหมด เมื่อมาตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้พบ
ว่าหอพระเชษฐาธิราชอยู่ในพระราชวัง ก็มีหลักฐานประกอบคือ ตำรา
แบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยาว่าไว้ว่า หน้าที่ตำรวจ
นอกขวาเป็นพนักงานหอพระมนเทียรธรรม และหอหนังสือ หอสวด หอ
พระเทพบิดร หอพระเทพอภัย กังนี้ หอพระมนเทียรธรรมก็อยู่ในพระ
ราชวัง ไม่ได้อยู่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ เพราะฉะนั้นหอพระเทพบิดรก็
อยู่ในพระราชวังที่ใกล้ๆ กัน พระรูปพระเชษฐาธิราชหรือพระเทพบิดรนั้น
เป็นพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ซึ่งทรงสร้างกรุงเทพมหานคร
ศรีอยุธยา แต่สร้างในรัชกาลใด ไม่มีในพงศาวดารหรือจดหมายเหตุ
สันนิษฐานว่า คงเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งพระองค์ใดในพระ

ราชวงศ์ของ หรือจะเป็นพระราเมศวรผู้เป็นพระราชโอรสทรงสร้างขึ้นไว้ เป็นที่เคารพในฐานะที่พระองค์เป็นปฐมบรมราชวงศ์ และเป็นผู้ทรงสร้างกรุงเทพมหานครที่ศรีอยุธยาหนคร ประทับฐานไว้ ในพระราชวังเป็นที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณและทรงเพื่อได้เป็นเทพารักษ์สำหรับพระนครด้วย เหมือนดังสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เป็นมหาวีรนักขัตตฤกษ์ก่อเกิดเมืองไทยออกจากอำนาจพระม้ากลับเป็นอิสสระ และมีอานุภาพยิ่งกว่าแต่ก่อน เมื่อล่วงรัชกาลแล้วก็มีพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างพระรูปประทับฐานไว้ยังโรงแสงในไว้เป็นที่เคารพอย่างเดียวกัน เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีจึงมีพระราชกำหนดไว้ว่า เมื่อถึงวันพิธีดื่มน้ำให้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยมิคอกไม้รูปเทียน ไปสักการกราบถวายบังคมพระเชษฐูปิทรก่อน แล้วจึงไปรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วจึงพร้อมกันเข้าไปกราบถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดินในท้องพระโรง แต่พระราชวงศ์รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในท้องพระโรงหน้าที่นั่ง เป็นประเพณีสืบมาจนตลอดอายุกรุงศรีอยุธยา ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นราชธานีณบางกอกแล้ว ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โปรดให้เชิญพระรูปพระเชษฐูปิทรลงมาประทับฐานไว้ในพระวิหารในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ให้ชื่อว่า หอพระเทพปิตุร และข้าราชการผู้ใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ นั้นเคยเป็นข้าราชการเก่ามาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา และเคยรู้ประเพณีการดื่มน้ำเดิมอยู่ เมื่อพระเทพปิตุร

ลงมาประดิษฐานอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถึงวันถือน้ำจึงพากัน
 เอาดอกไม้ธูปเทียนไปสักการถวายบังคมพระรูปพระเชษฐูปีกก่อน แล้ว
 จึงไปรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระอุโบสถ ฉะเพาะพระพักตร์
 พระแก้วมรกต พระพุทธรูปฟ้าฟ้าโลก ไม่ทรงโปรด ว่าการที่
 ข้าราชการไปสักการรูปเทพารักษ์ก่อนนั้น เป็นการขาดทางพระศรัย
 สรรพาคม จึงออกพระราชกำหนด เมื่อมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ ว่าถ้าถึง
 วันพิธีถือน้ำตรุษสารท ให้ข้าราชการมีเครื่องสักการไปบูชานมัสการ
 พระแก้วมรกต และรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระอุโบสถ
 แล้วจึงออกมาอุทิศกุศลให้แก่เทพารักษ์ ทั้งนี้ ความปรากฏว่า พระ
 เชษฐูปีกเป็นพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) ตั้งแต่
 ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนถึง พ.ศ. ๒๓๒๗ ซึ่งเป็นปีที่๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์
 ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ เมื่อออกพระราชกำหนดแล้ว จึงได้แปลงเป็น
 พระพุทธรูปหุ้มเงินที่พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาและฉบับกรมสมเด็จ
 พระปรมาภิไธยลงไว้ความด้วยกันว่า เมื่อสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
 โปรดให้เชิญรูปพระเทพบิดร มาแปลงเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงิน ปีที่ทอง
 ประดิษฐานไว้ในพระวิหาร ถวายนามว่าพระเทพบิดร นั้น พงศาวดารลง
 ว่าด้วยการแปลงพระเชษฐูปีกเป็นพระพุทธรูปล่วงหน้าไปถึง ๒ ปี

(๗๖.) ขุดพบถนนในฉนวน แต่ผนังรอบไปหมดไม่มีเหลือ

(๗๗.) ระวังไปถึง ๗๘. พรรณนาถึงสถานที่ซึ่งเปลี่ยนแปลง
 เกิดขึ้นในแผ่นดินพระเพทราชา

ปราสาทในรัชกาลที่ ๔ ก่อขึ้นบนฐานพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท
ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา

(๗๙.) พระที่นั่งบรมยงค์รัตนาคัน เป็นปราสาทจักรมุขและเป็นที่พักประทับอยู่ข้างใน ด้านตะวันตกมีสระล้อมรอบ ด้านตะวันตกของพระที่นั่งก่อภูเขาสูงในอ่างแก้ว มีท่อน้ำพุไหลลงในอ่างเลี้ยงปลาเงินปลาทอง สร้างขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ขุดพบรากอ่างแก้วและศิลาที่ก่อเขาหลุฑฑัตถมกอยู่ ไต่เลือกก้อนที่ดีมาก่อนเขาไว้ในอ่างบนขาลาหลังพลับพลาจักรมุขวังจันทร์เป็นของพิพิธภัณฑ

(๘๐.) พระที่นั่งปรายเข้าตอก พระที่นั่งองค์นี้ก่อเป็นฐานอิฐลดชั้นอยู่ข้างอ่างแก้ว ด้านหนึ่งอยู่ริมสระ

(๘๑.) มีสะพานข้ามสระไปจากปากเกาะพระที่นั่งบรมยงค์ ถึงปากข้างตะวันตกหลังพระที่นั่งทรงปืน ยังเห็นโคนเสาสะพานอยู่

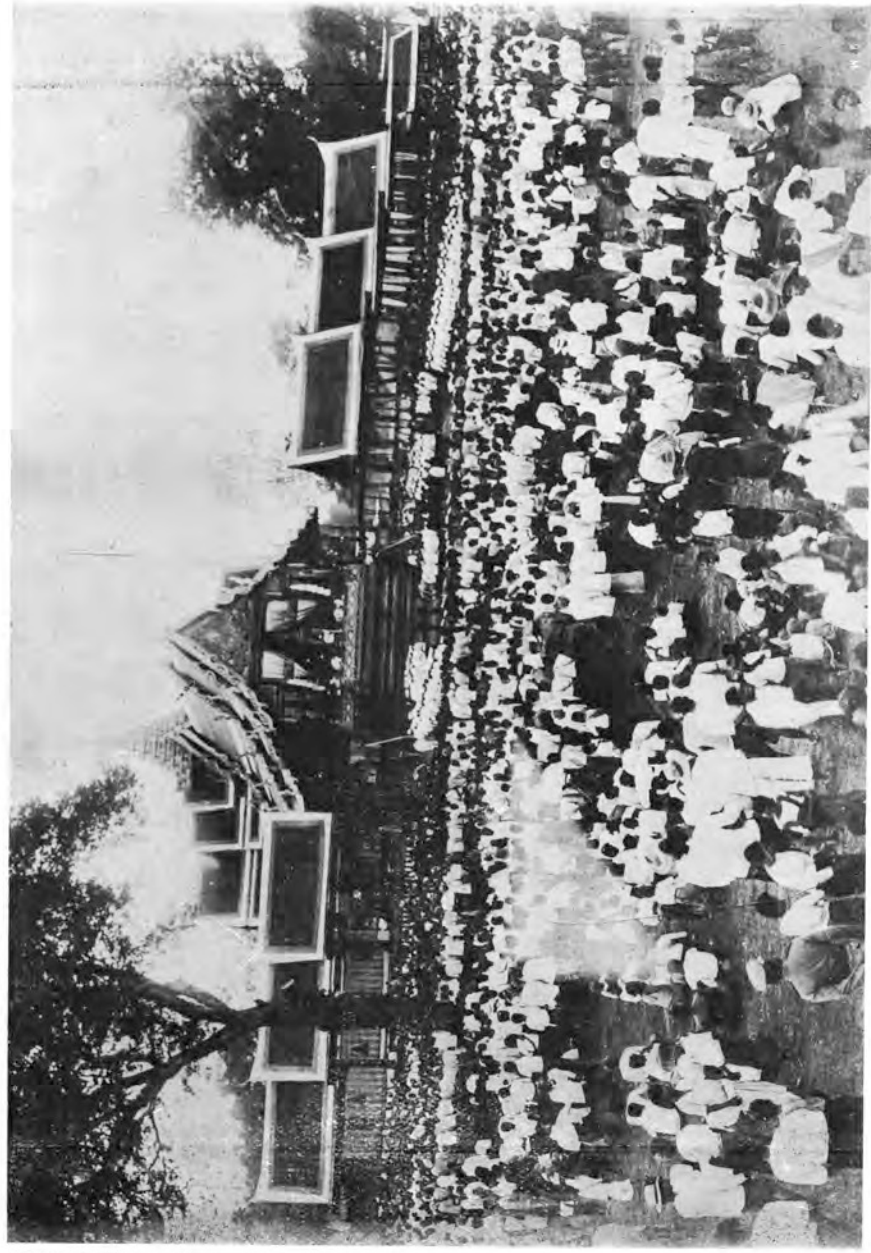
(๘๒.) พระที่นั่งทรงปืน ขุดพบรากเป็นรูปยาวรี อยู่ริมขอบสระ ด้านตะวันตก พงศาวดารว่า เมื่อทรงสร้างพระที่นั่งหมื่นแล้ว เปลี่ยนกล้ายเอาท้ายสนมเป็นข้างหน้า จึงมามีศาลาลูกขุนและโรงหมอบทั้งสถานที่ดีสำหรับเจ้าพนักงานประจำการอื่น ๆ ซินอกแห่งหนึ่งด้วย

ในหนังสือพรรณนาแผนที่ในพระราชวังละเอียดดีกว่าฉบับอื่น ๆ แต่น่าประหลาดที่ไม่ได้กล่าวถึง ชื่อประตูที่มีมาในพงศาวดารและกฎหมายเทียรบาล คือ ประตูไพชยนต์ ประตูมณฑลสุนทร ประตูแสงงาม ประตูเสภาเควระห์ ประตูพระพิฆเนศวร ประตูศรีสวรรค์ ประตูพลทวาร และประตูนครไชย จะเป็นด้วยเหตุไรไม่ทราบ

พระราชวังกรุงศรีอยุธยา เมื่อขอเอาอิฐปราสาทราชฐาน บ่อถม
 ถ้ำแพงลงมาใช้ในการสร้างกรุงเทพพระมหานครแล้ว ก็ทิ้งเป็นที่ร้าง
 ไม่ปรากฏว่ามีการปกครองรักษาอย่างไร ในพระราชวังก็มีแต่กองอิฐ
 หักกากปูนถมอยู่เป็นโคกเป็นเนิน มีต้นไม้ขึ้นปกคลุมรกเร็วว ค่อมมา
 จึงมีราษฎรไปตัดฟันถากถางต้นไม้ แล้วปลูกต้นไม้ มีผลเช่น น้อยหน่า
 ส้ม มะขาม มะตูม ถี้อเป็นเจ้าของกันเป็นแปลง ๆ ไป พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปประพาสแต่ยังทรงพระผนวช
 เมื่อเสวยราชสมบัติแล้วก็ได้เสด็จขึ้นไปทรงสัถยเวศคึกคึกมหาราช และ
 โปรดให้สร้างปราสาทจักรมูขณาคย์อม ก่อขึ้นบนโคกพระที่นั่งสรรเพชญ์
 ปราสาทองค์ ๑ ทรงพระราชดำริจะโปรดให้จารึกพระปรมาภิไธยพระเจ้า
 แผ่นดินกรุงศรีอยุธยา ประทับฐานไว้ภายในปราสาท เพื่อเป็นที่สักการ
 ระลึกถึงพระเดชพระคุณ แต่การค้างอยู่เพียงก่อนนั้นยังหาทันยกเครื่องบน
 ไม่ ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แรกเสด็จ
 เถลิงถวัลยราชสมบัติก็ได้อเสด็จขึ้นไปสัถยเวศคึกคึกมหาราช และต่อ ๆ
 มากได้เสด็จประพาสอีกหลายคราว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ จะให้ชุกตรวกกัน แผลนผัฐานปราสาท
 ราชฐานทั่วทั้งพระราชวังขึ้นรักษาไว้ ให้เห็นเป็นพะยานประกอบ
 พงศาวดารว่า ประเทศไทยได้ตั้งเป็นขัณฑ์แผ่นดินมั่นคง มีความเจริญ
 รุ่งเรืองมาแล้วช้านาน แต่ยังหาได้มีการชุกคั่นตรวกสอยถวายเป็น
 มาจนถึงบรรดา พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยา

ไบราณราชธานีทร์ (พร เกษะคุปต์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา
 แต่ครั้งยังเป็นหลวงอนุรักษ์เบตร์ข้าหลวงมหาดไทย เลื่อนขึ้นเป็น
 ข้าหลวงรักษาราชการกรุงเก่า และต่อมาที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ให้เป็นหัวผู้รักษากรุง พระยาไบราณราชธานีทร์ได้ทราบพระราช
 ประสงค์ ในเวลาวันหยุดราชการก็ออกเที่ยวตรวจค้นสถานที่ซึ่งมี
 ซ่อมมาในพงศาวดารและในกฎหมายกับทั้งจดหมายเหตุ และโคลง
 ฉันท์ กาพย์ กลอน บรรดาที่กล่าวถึงกรุงศรีอยุธยาแต่ครั้งใด ที่พระรณนา
 ถึงภูมิฐานพระนครศรีอยุธยา แต่ในเวลานั้นเป็นการยากอย่างยิ่งในการ
 ตรวจค้น ด้วยในพระราชวังล้วนแต่เป็นโคกเป็นเนิน มีต้นไม้ปกคลุม
 อยู่ประจุป่าทึบมิใคร่จะเห็นอะไร ที่ยังเห็นสงอยกัแต่ผนังรั้วพระที่นั่ง
 สิริยามรินทร์ แต่ภายหลังมาเมื่อจบเคาเงอนไค้ จึงได้ลงมือของขุดเข้า
 ไปจากที่ตำกั้นหน้าวังทางตะวันออกเป็นร่องตรงไปทางตะวันตกก็ได้พบ
 รากกำแพงพระราชวังทั้ง ๒ ชั้น เมื่อพุดค้นได้ระคียบดินเดิมแล้ว จึง
 ขุดตรงเข้าไปจนถึงแนวกำแพงแก้วหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทซ้าย
 หนึ่ง และขุดที่นอกกำแพงวังด้านเหนือคือนริมน้ำตรงเข้าไปทางข้าง
 พระที่นั่งสริยามรินทร์ ก็พบมูฐานพระที่นั่ง เมื่อขุด พ.ศ. ๒๔๔๕
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส ได้ทอดพระเนตร
 ที่ๆ ขุดไว้ก็เป็นที่พอพระราชหฤทัย แต่เวลานั้นกำลังที่จะเอาไปทำการ
 ขุดค้นตรวจสอบพันพระราชวังยังไม่มีพอ ได้ย้ายค่ายแบ่งแยกเอาผู้คุม
 เรือนจำไปได้คน ๑ คุมนักโทษไปทำการขุดค้นได้เพียงวันละ ๑๐ คนบ้าง

กว่าข้าง การจึงเข้าไปประโประดังเห็นได้ทันพระราชประสงค์ ถึงบั้นเมื่อย
 พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติ
 มาจะครบ ๔๐ ปี เสด็จทอดสมเด็จพะรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ในบั้นเมื่อย
 พ.ศ. ๒๔๕๐ จะโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีรัชชมงคล บำเพ็ญพระราชกุศล
 ถวายสมเด็จพะรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ กับทั้งอัครมหาราชทุกพระองค์
 ที่ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา โปรดเกล้าฯ ให้พระยาโบราณ
 ราชธานินทร์ จัดการเตรียมที่สำหรับจะปลูกพลับพลาพระราชพิธี กับ
 โรงการมหรสพ และโปรดให้รื้อโครงสร้างที่ทำค้างไว้บนฐานพระ
 ทิ้งสุรเพ็ชฌ์ในสวน พระยาโบราณราชธานินทร์จึงกะ
 โครงการ ขออนุญาตเงินตั้งพนักงานเป็นผู้คุมนักโทษขึ้นโดยละเพาะ
 แผนก ๕ คน กับขอร้องและรถเหล็กสำหรับขนดิน อนึ่งแต่เดิม
 ที่กินค้ำข้างพระราชวังทางริมน้ำตั้งแต่หน้าวัดธรรมิกราชไปจนคลอง
 ท่อมีบ้านเรือนราษฎรปลูกเรียงรายมีค้ำหน้าพระราชวังหมด จึงต้อง
 ขออนุญาตเงินใช้เป็นค่าเสียหายแก่เจ้าของบ้านที่หักต้องถูกรื้อถอน
 ค้ำว และในการขุดวังตั้งแต่เริ่มมาสมเด็จพะเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
 พระยาตำรวจราชานภาพ ครังนี้ยังดำรงในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
 มหาดไทย ได้เป็นพระอรรณฆนาอัครมุนทุกอย่าง การจึงสำเร็จ
 ตามรูปที่กะไว้ ครั้นถึงเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้แยกเอา
 นักโทษจากเรือนจำไปคุมขังไว้ที่ข้างวัดธรรมิกราช ๑๐๐ คนไปลงมือ
 ทำการ พระยาโบราณราชธานินทร์ก็ได้เข้าไปตั้งที่พักชั่วคราวอยู่ที่
 มุขพระราชวังด้านตะวันออก คอยตรวจครุฑมการให้เจ้าหน้าที่ชุกคั้น

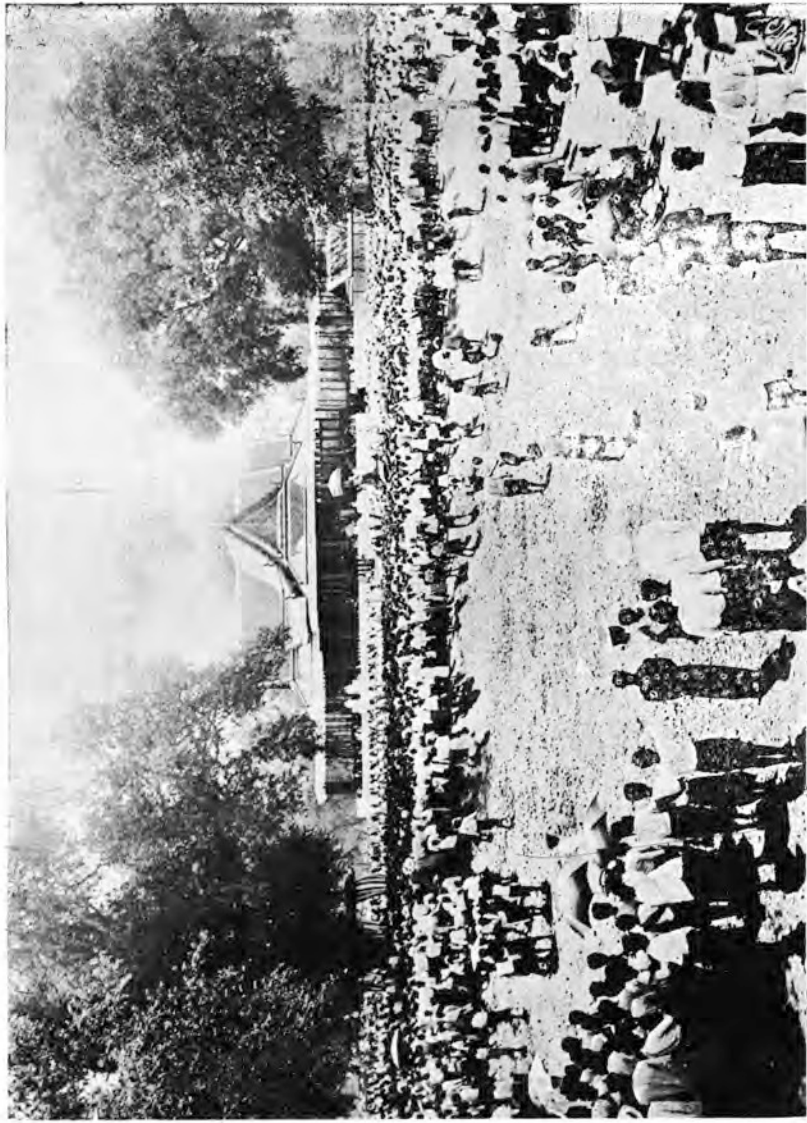

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับรัตนสิงหาสน์มูเตจ
พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ในงานพระราชพิธีรัชมงคล พ.ศ. ๒๔๕๐

ให้ถูกต้องตามแผนผังรากของเดิม และไต่ขึ้นหาอิฐหักกากปูนมูล
 คินออกไปถมในที่ซึ่งราษฎรย้ายถอนบ้านเรือนไป ซึ่งเป็นที่ลุ่มน้ำ
 ท่วมมาแต่เดิมนั้น สูงขึ้นจนเสมอพื้นดินเชิงกำแพงข้างวัง คือที่
 เป็นถนนย่านท่าวาสุกรีคอนข้างวังบ้านริมน้ำเคียวนี้ การขุดครั้งนั้น
 สำเร็จได้รูปแผนผังเพียงดังแต่กำแพงข้างเหนือ ไปจนถึงแนวกำแพง
 คันข้างพระวิหารสมเด็จ บ้านหน้าพระราชวังทางตะวันออกตั้งแต่กำแพง
 ข้างนั้นออกไปตกกำแพงหลังพระราชวังด้านตะวันตก ก็พอจะจนถึง
 กำหนดงานพระราชพิธี จึงหยุดการขุด ลงมือจัดการปลูกสร้างพระ
 ที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท และซ่อมกำแพงประตูเมืองประตูวังสถานที่
 ต่าง ๆ ตามรูปรากเดิมด้วยเครื่องไม้ ให้เหมือนอย่างพระราชวัง
 ครั้งกรุงศรีอยุธยา และปลูกโรงมหรสพรอบพระราชวังชั้นใน ครั้นถึง
 วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินแต่กรุงเทพมหานคร
 ขึ้นไปประทับพลับพลาณเกาะลอย วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน และ
 วันที่ ๑ ที่ ๒ ธันวาคม เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวน
 พระราชอิสริยยศ ทางชลมารคสถลมารค เข้าไปทรงบำเพ็ญ
 พระราชกุศลในพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทแล้ว เสด็จพระราชดำเนิน
 กลับมาประทับแรมที่พลับพลาเกาะลอย มีมหรสพโขน ๒ โรง หุ่น ๒
 โรง ละคร ๒ โรง มอญรำโรง ๑ เทพทองโรง ๑ และมีระเบง
 โหมงครุ่ม คลาไ้ไม้ ไม้ดอย ญวนหก นอนหอก นอนคาพ ไม้ลวด
 กระจับแตงควาย แทงวิไลย กับสรรพกีฬา มีแข่งระแทะ วิ่งวัวคน

ชกมวบ ชี้ข้างเล่มน้ำ ๓ วัน ค่ำมีคอกไม้ไฟทั้ง ๓ คืน เมื่อเสร็จ
พระราชพิธีแล้ว รุ่งขึ้นเวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตร
ในพระราชวังอีกเวลาหนึ่ง วันที่ ๔ ธันวาคม จึงเสด็จพระราชดำเนิน
กลับกรุงเทพมหานคร อนึ่งทรงพระราชดำริว่าต่อไปก็คงจะเสด็จ
พระราชดำเนินขึ้นมาทอดพระเนตรอยู่เนือง ๆ ทั้งเมื่อมีเจ้านายต่าง
ประเทศหรือแขกเมืองชั้นสูงเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ก็จะเป็น
ที่ให้แขกเมืองมาเที่ยวไต่ถาม ๑ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาโบราณ
ราชธานินทร์สร้างพลับพลาตรีมุขขึ้นบนฐานเชิง ซึ่งสันนิษฐานว่า
เป็นฐานพระราชมนเทียรที่ประเทียบเดิม แต่ในแผนผังของเก่าที่ขุดพบ
บนฐานนี้เป็นพระที่นั่งหลังคาแฝด มีใต้ตรีมุข และไม่มีเกยข้างเกยม้า
เกยพระราชยาน มาทำเพิ่มเติมขึ้นเพื่อให้เหมาะสำหรับการเสด็จ
ประพาสรัชกาลที่ ๖ เมื่อเสร็จการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระ
บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรง
สังเวชยอภิตมหาราช ทั้งพระราชพิธีที่พลับพลาตรีมุขในพระราชวัง
กรุงศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๕๓ ต่อมาก็ได้
เสด็จขึ้นไปทรงสังเวชยอภิตมหาราชณพลับพลาอื่นอีก ๓ คราว

ถึงรัชกาลปัจจุบัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสังเวช
ยอภิตมหาราชเหมือนครั้งรัชกาลก่อน เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน
พุทธศักราช ๒๔๖๘

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินในการพระราชพิธี
 สักการะอัฐมหาราช ณ พลับพลาตรมูขุในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา

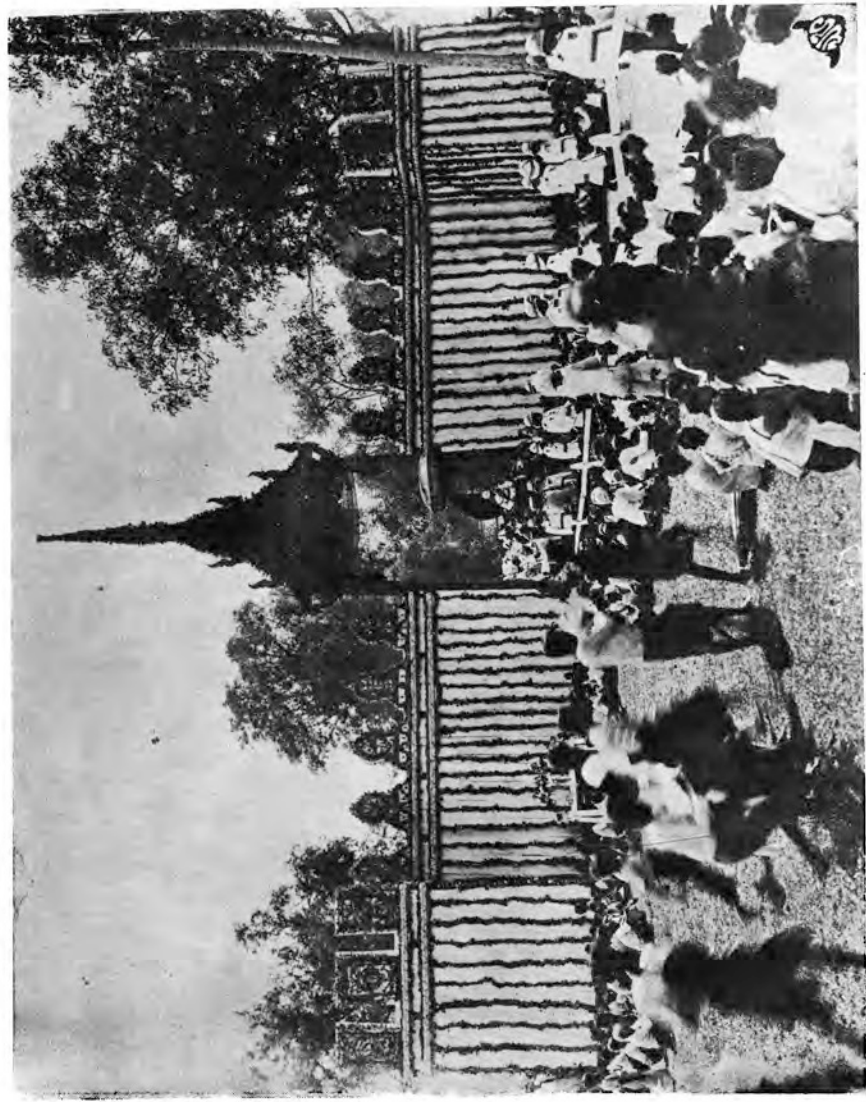
อนึ่งการขุดค้นวังนั้น เมื่อพ้นรัชชมณฑลมาแล้วได้ไปลงมือขุด
พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท และวัดพระศรีสรรเพชญ์
ก่อนหน้า ต่อมากำลังการขุดรื้อหรือลงโดยมีอุปสรรคในการใช้แรง
นักโทษ ถึงพ.ศ. ๒๔๖๖ ในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้กรรมการหอพระ
สมุดวชิรญาณ ซึ่งภายหลังมาในรัชกาลปัจจุบันนี้เปลี่ยนเป็นราช
บัณฑิตยสภา เป็นหน้าที่รักษาสถานที่โบราณ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นายกราชบัณฑิตยสภา จึงมีรับสั่งให้
พระยาโบราณราชธานินทร์ สมุหเทศาภิบาล และอุปนายกราชบัณฑิต
ยสภา ลงมือขุดชำระพื้นวัดพระศรีสรรเพชญ์ต่อมา

การขุดชำระพื้นพระราชวังและวัดพระศรีสรรเพชญ์นี้ บางแห่ง
ต้องขุดออกสูงถึงแต่คอก ๑ ถึง ๕-๖ คอก จึงถึงพื้นเดิม

และวังจันทร์^(๘๓) นั้นมีปราสาทอุทุมพรหาซุ่มยอดมิได้
พระมหาอุปราชเป็นฝ่ายหน้า เสด็จอยู่ใกล้กับพระราชวัง
หลวงทางซ้ายเส่นอยู่ทิศบูรณภักดิ์และมีพระมหาประสาทโอง
(๘๔) ตั้งนอกกรงทศอิสาน สำหรับเสด็จไปทอดพระเนตร
จับช้างเถื่อน ช้างโขลงปกน้ำเถื่อนเข้ามาจึงชอพนียัดและ

(๘๓) วังจันทร์เกษม เป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวร
มหาราช แต่ครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นพระยุพราช เมื่อเสด็จขึ้น
ครองราชสมบัติแล้วก็คงจะเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเอกาทศราช
และพระมหาอุปราชพระองค์ต่อ ๆ มา แต่อย่างคราวก็เป็นที่ประทับของ
พระเจ้าแผ่นดิน เช่นสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศ แรกไ้ราชสมบัติก็ประทับอยู่ตวันจันทร์หลายปี
จึงเสด็จเข้าไปประทับในวังหลวง ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่าวังจันทร์
มีกำแพง ๒ ชั้นเหมือนวังหลวง กำแพงชั้นนอกสูง ๗ ศอก แนว
กำแพงยาวโดยรอบ ๒๔ เส้น มีประตูใหญ่กว้าง ๕ ศอก ๖ ประตู
ประตูน้อย ๒ ประตู พระราชมนเฑียรข้างหน้ามีท้องพระโรง ค่อท้อง
พระโรงเข้าไปมีวิมาน ๓ หลัง อยู่ทางทิศเหนือหลัง ๑ ทิศใต้หลัง ๑
ทิศตะวันออกหลัง ๑ หลังใต้เรียกว่า พระที่นั่งพระวิมานรัตยา
และมีสถานที่เก็บพนักงานประจำการต่าง ๆ คล้ายวังหลวง

เมื่อหมดยุคพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีแล้ว ก็ริเอาอิฐ
วังลงไปใช้ในการสร้างกรุงเทพมหานคร พันทองกร์กร้าง
ภายหลังจึงมีราษฎรเข้าไปปลูกต้นไม้ มาถึงรัชกาลที่ ๕

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกลับจากพระราชวัง
กรุงศรีอยุธยา โดยทางประตูฉนวนซึ่งประดับด้วยดอกไม้สด

วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาวังจันทน์ขึ้นเป็นพระราชวัง ได้ก่อกำแพงมีใบเสมารอบ ๕ ด้าน ๆ หนึ่งยาวราว ๕ เส้น ๕ ด้าน ราว ๑๖ เส้น มีประตูซุ้ม ๔ ประตู สำหรับแปรพระราชสำนักขึ้นไปประทับ โปรดให้สร้างพระที่นั่ง และพลับพลาตำหนัก เรือนโรงสถานที่สำหรับเจ้าพนักงานประจำการในพระราชสำนักครบบริบูรณ์ ครั้นมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างพระราชวังบางปะอินขึ้นเป็นที่ประทับเวลาแปรพระราชสำนักแล้ว รัชาก็ไม่มีเวลาจะใช้ สถานที่ต่างๆ ก็ชำรุดทรุดโทรมไป ครั้นเมื่อจัดการรวมหัวเมืองขึ้นเป็นมณฑลอยุธยา จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้เป็นที่ทำการของเทศาภิบาล ในครั้งนั้น ได้ซ่อมแต่เฉพาะสถานที่ ๆ จะเอาไว้ใช้ในราชการ นอกจากนั้นได้รื้อลงเสียมากหลายอย่าง ยังคงเหลืออยู่แต่กำแพงวัง และ

๑. พระที่นั่งพิมานรัตยา ก่ออิฐพื้น ๒ ชั้น ได้ยินเล่ามาว่า ก่อตามรากเกิมนั่นองค์ ๑ ได้ใช้เป็นศาลารัฐบาลมณฑลอยุธยา มาแต่ พ.ศ. ๒๔๓๘ จนถึงทุกวันนี้

๒. หอพิชัยคัลลภรณ์ ก่ออิฐพื้น ๔ ชั้น ว่าก่อกตามรากเกิมนั้น ในรัชกาลที่ ๔ ใช้เป็นที่ประทับทอดพระเนตรดาว

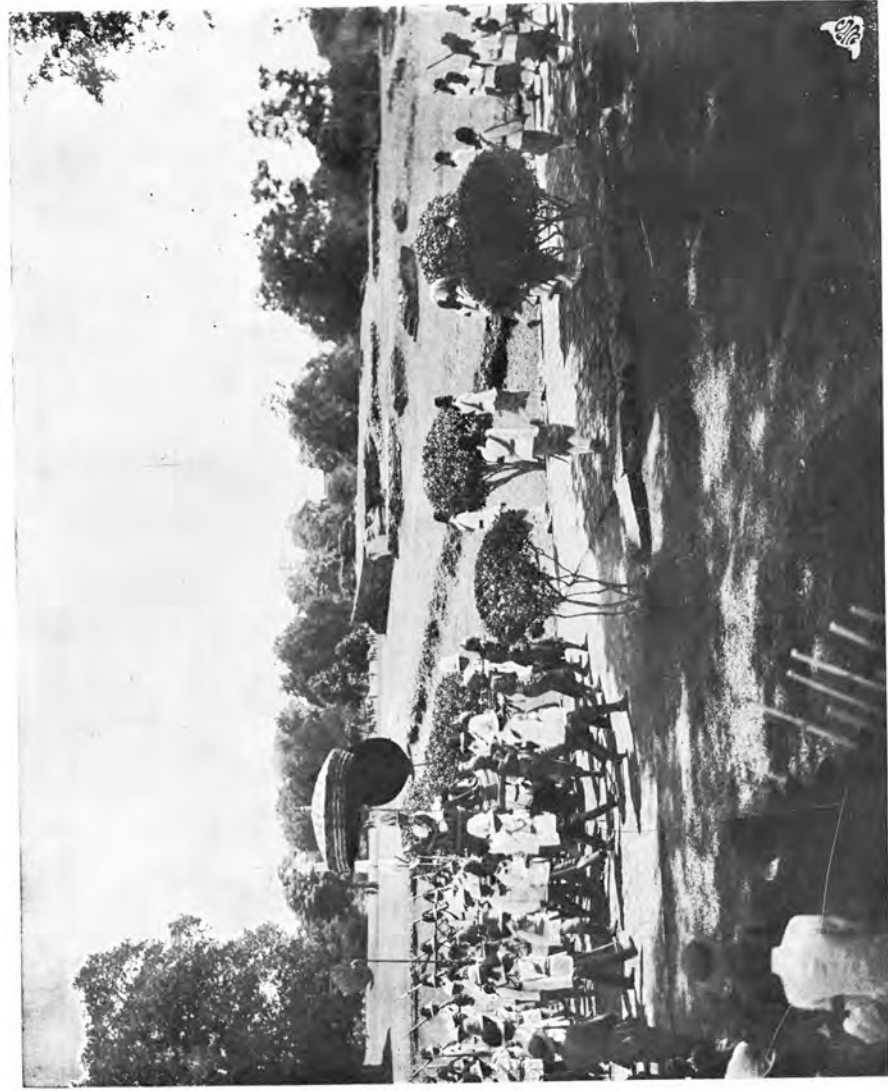
๓. พลับพลาจักรมุข ที่ถูกน้ำจะเรียกฉมมุข เพราะมีมุข ด้านหน้า ๓ ด้านหลัง ๓ เป็นพลับพลาเครื่องไม้ หลังคามงกระเบื้อง มีซุ้มฟ้าใบระกา หน้าบันมุขกลางด้านหน้า ของเดิมบันเป็นลายพระราชลัญจกรมหาไฉนการ มุขเหนือเป็นลายพระราชลัญจกรครุฑพาหะ มุขใต้เป็นลายพระราชลัญจกรหงส์พินาศ ด้านหลังมุขกลางเป็น

ลายพระราชลัญจกรมังกรคาบแก้ว มุขเหนือเป็นลายพระราชลัญจกร
 ใวราพท มุขใต้เป็นลายพระราชลัญจกรสังขพิมาน ในรัชกาลที่ ๕
 พลับพลาหลังนี้ชำรุด โปรดให้พระยาชัยวิชิต (นาค ฌ้ยอมเพ็ชร)
 ผู้รักษากรงซ่อมครั้งหนึ่ง มาถึงในปลายรัชกาลที่ ๖ ชำรุดอีก ใน
 รัชกาลที่ ๗ จึงโปรดให้พระยาโบราณราชธานินทร์ ซ่อมอีกครั้ง
 หนึ่ง การซ่อมครั้งนี้ได้ รื้อตัวพลับพลาลงหมดทั้งหลัง เสาและรอก
 ติงข้อใช้ด้วยเฟวโรคอนกรีตแทนไม้ของเดิม และก่อทรงพลับพลา
 เดิมนั้นด้วยอิฐก่อขึ้นให้สูงขึ้นไปอีกสองชั้น ฝาผนังใช้ฝาไม้
 ความเดิม แต่หน้าบันมุขทั้ง ๒ ลายบนของเดิมชำรุดได้เปลี่ยน
 เป็นลายไม้สลักแทน

๔. โรงละคร หลังคาทรงบนหยาบมุงกระเบื้อง อยู่หน้า
 พลับพลาจัตุรมุข เดิมใช้เป็นศาลมณฑล ต่อมาเมื่อได้จัดการ
 สร้างศาลขึ้นเป็นตึก ๒ ชั้น ทึนออกกำแพงวังด้านตะวันออกแล้ว ได้รื้อ
 เขาไปปลูกไว้ที่หลังศาลารัฐบาลมณฑล เปลี่ยนเป็นผนังก่ออิฐ
 ก่อด้วยอิฐเป็นศาลากลาง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๕. ห้องเครื่องหลัง ๑ ใช้เป็นที่พักพนักงานรักษาวัง

๖. โรงม้าพระที่นั่งเป็นตึก ๕ ห้อง อยู่ริมกำแพงวังด้านเหนือ
 หลัง ๑ ในรัชกาลที่ ๖ ได้สร้างพระคลังมณฑลกลบที่ทำการสรรพากร
 ขึ้นที่ริมกำแพง แต่ริมประตูด้านใต้ ไปควมประตูด้านตะวันออก
 เฉียงเหนือ เป็นรูปคอกตามกำแพงหลัง ๑ เมื่อพระยาโบราณราช
 ธานินทร์ ยังเป็นสมุหเทศาภิบาลอยู่ ได้ตั้งกำหนดแผนผังไว้ว่าเมื่อ

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ในการพระราชพิธี

สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ เสด็จเยือน พ.ศ. ๒๔๖๕

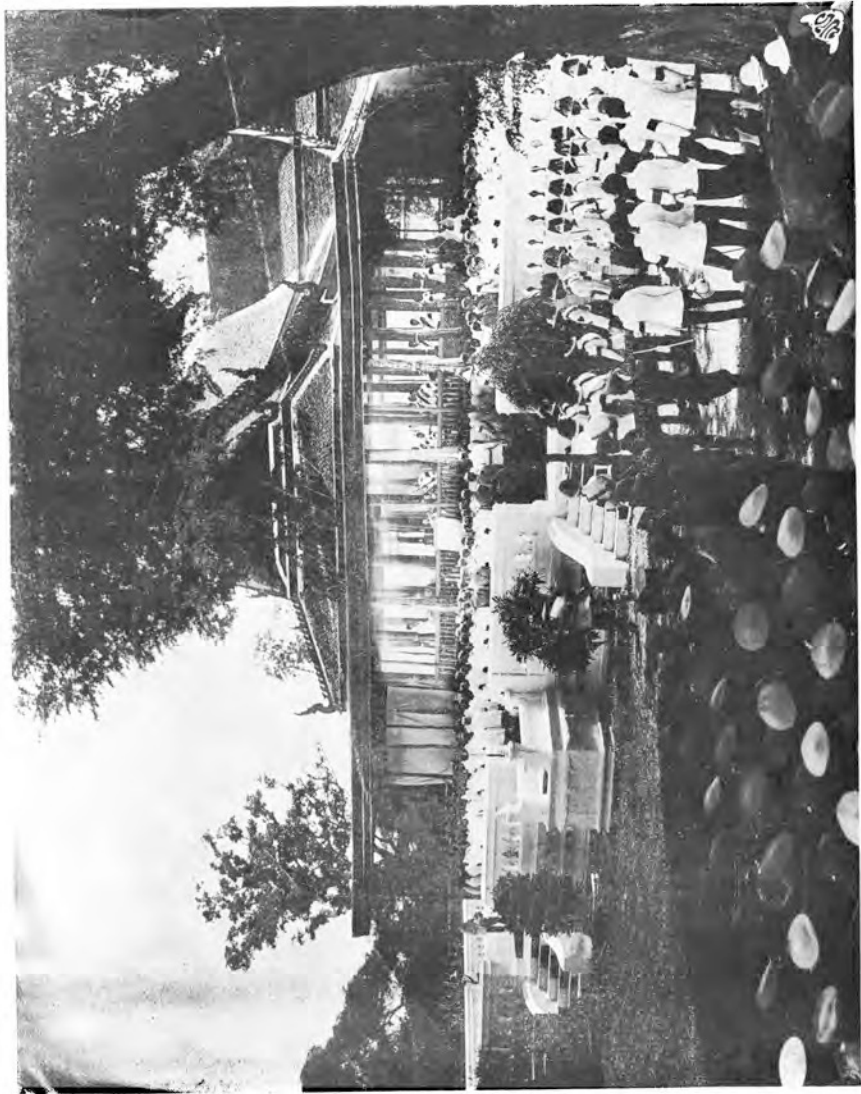
ถึงเวลาสร้างศาลารัฐบาลมณฑลใหม่ จะได้สร้างจากริมประตูด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ไปบรรจบริมประตูทิศเหนืออีกหลัง ๑ ตัวศาลา
รัฐบาลมณฑลเกิมนั้นจะได้แก้ไขสำหรับเก็บโบราณวัตถุเป็นพิพิธภัณฑ์
ต่อไป

กำแพงวังเดิมเข้าใจว่าคงกว้างกว่าที่สร้างในรัชกาลที่ ๔ ด้วย
ได้เคยพบรากพระที่นั่งยังมีโคนเสา และขั้วปลายเสาหักจมอยู่ในที่ ๆ
เป็นโรงเรียนมณฑล ซึ่งอยู่นอกกำแพงวังข้างใต้ ก็มีรากอิฐอยู่ใน
บริเวณกำแพงเรือนจำที่หลายแห่ง จึงสันนิษฐานว่า แนว
กำแพงวังเดิมท่านเห็นอกกับด้านตะวันออกคงจะอยู่ราวแนวกำแพงใหม่
ขึ้นไปหักมุมเลี้ยวที่หลังโรงเรียนมณฑล ตรงไปทิศใต้ไปหักมุม
เลี้ยวราวหลังกำแพงเรือนจำ เข้าบรรจบกำแพงด้านเหนือ ด้านริมน้ำ
คงมีกำแพงสักตระวางกำแพงวังกับกำแพงพระนครทั้งสองข้าง

โบราณวัตถุของวังจันทร์เดิมที่ยังเหลืออยู่อีกอย่างหนึ่ง ก็คือ
ที่ตั้งระหัดน้ำเข้าวัง ก่อด้วยอิฐอยู่ริมคลองเยื้องกับแนวกำแพงวัง
ไปหน่อยหนึ่ง แต่ก่อนชาวบ้านเรียกว่าฐานโพธิ์ เพราะมีต้นโพธิ์
ใหญ่อยู่ต้น ๑ ภายหลังเมื่อได้ตรวจดูโดยละเอียดแล้ว จึงเห็นว่า
เป็นที่ตั้งระหัดน้ำ ด้วยมีท่อดินเผาฝังแต่ที่นั้นเข้าไปในวัง ไปลงบ่อ
ข้างหอพิชัยคีตลักษ์ณสาย ๑ ไปทางหน้าพลับพลาจักรมุขสาย ๑
และคงจะมีไปทางอื่นอีก แต่ตรวจให้ตลอดไม่พบ ด้วยมีสถานที่ ๆ
สร้างใหม่ทับอยู่

อนึ่งในพระราชวังจันทร์เกษมนี้ นอกจากใช้เป็นที่ทำราชการแล้ว พระยาโบราณราชธานินทร์ แต่ครั้งยังเป็นพระยาโบราณราชรักษา ผู้รักษาพระนครศรีอยุธยา ยังได้รวบรวมโบราณวัตถุ มีเครื่องศิลา เครื่องโลหะ เครื่องกระเบื้อง เครื่องดินเผา เครื่องไม้แกะสลัก ยวดยานที่ไต่พยุบอยู่ตามทั่ววัง และของที่ขุดไถ้ของที่มีผู้ให้ เป็นส่วนตัว ไปจัดตั้งไว้ในตึกโรงม้าพระที่นั่ง และได้ขยายปลูก เป็นเฉลียงมุงสังกะสีมีฝารอบ ๓ ด้าน ขึ้นเป็นที่พิพิธภัณฑสถานมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๕ ในครั้งนั้นเจ้านายทรงเรียกว่าโบราณพิพิธภัณฑสถาน ต่อมา ถึงวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทอดพระเนตร ไต่ทรงลงพระปรมาภิไธย และทรงลงบันทึกลงในสมุดสำหรับพิพิธภัณฑสถานว่า “เก็บรวบรวม ใ้ไ้มากเกินคาดหมาย และจัดเรียบเรียงดี” แล้วได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ย้ายของจากโรงม้าพระที่นั่งมาจัด ตั้งในพลับพลาจักรมุข

ส่วนโบราณวัตถุที่เป็นศิลาและโลหะ มีพระพุทธรูปและของอื่น ๆ ใหญ่ ๆ นั้น ได้ก่อสร้างอุทิศตั้งเรียงไว้ภายในกำแพงวัง และทำ ระเบียงมุงสังกะสีไปตามแนวกำแพงวัง แต่บ้านเหนือไปถึงบ้านตะวันออกจัดขึ้นเป็นพิพิธภัณฑสถานในพระนครศรีอยุธยา ซึ่งบัดนี้เรียกว่า อยุธยาพิพิธภัณฑสถาน ในรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อโปรดให้จัดตั้ง พิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครขึ้นอยู่ในหน้าที่ราชบัณฑิตยสภาแล้ว ราชบัณฑิตยสภาได้ย้ายโบราณวัตถุ ที่ทำด้วยไม้และเครื่องศิลา

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสังเวทิตมหาราช

ณพลับพลาตรีมุข พระราชวังกรุงศรีอยุธยา

เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕

เครื่องโลหะอันเป็นชิ้นเอกจากอยุธยาพิพิธภัณฑสถานลงมาไว้ในพิพิธ
ภัณฑสถานสำหรับพระนครเสียหลายสิบชิ้น

(๘๔.) พระที่นั่งที่พระเนียบ เติมเมื่อแรกสร้างกรุง กำแพง
พระนครด้านตะวันออกเฉียงเหนืออยู่พ้นวัดเสนาสน์เข้าไป พระเนียบจับ
ข้างอยู่ทั่วทิศของ คือที่ว่าการอำเภอกรงเก่าเดี๋ยวนี้ ต่อมาถึงแผ่นดิน
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จึงย้ายไปตั้งพระเนียบที่ตำบลทะเลหญ้า ขยาย
กำแพงพระนครด้านนี้ออกไปริมน้ำ คือที่ริมถนนหน้าวังจันทร์อยู่ใน
ทุกวันนี้ แต่พระที่นั่งที่พระเนียบของเดิมพระมาเอาไฟเผาเสียเมื่อครั้งเจ้า
มาลโหมกรง ต่อมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๑ จะได้ซ่อม
แปลงพระเนียบขึ้น หรืออย่างไรไม่ได้ความชัด มารู้นั่นอนแต่ว่าเมื่อ
รัชกาลที่ ๓ โปรดให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ กรมหลวงเทพพล-
ภักดิ์ออกไปทรงเป็นแม่กองซ่อมพระเนียบครั้งหนึ่ง ก็ในรัชกาลที่ ๕
ก็ได้โปรดให้ซ่อมอีก ๒ ครั้ง

ตั้งด่านคอยเหตุตามแม่น้ำเข้ากรุงสี่ทิศบุรีร์খনอน^(๘๕)
บ้านเข้าเมา ๑ ทักษิณখনอน^(๘๖) บ้านบางตะนาวสี ๑ บัจจิม
খনอน^(๘๗) บ้านปากค ๑ อุดรখনอน^(๘๘) บ้านบางหลวง ๑
แลซึ่งแม่น้ำรอบกรุงมีท่านบร^(๘๙) กว้างสามวาตรงบ้อม
มหาไชย สำหรับช้างม้าคนเดินข้ามไปมาที่หัวรอ ๑ แล้วมี
เรือคอยข้ามรับส่งสมณชีพราหม

(๘๕.) ด่านสำหรับตรวจคนแปลกปลอมกับสิ่งของต้องห้าม
ที่จะเข้ามาหรือออกไปจากพระนคร ขนอนเป็นที่ตั้งเก็บภาษี บางแห่ง
คานกับขนอนอยู่ใกล้ไม่เกี่ยวกัน บางแห่งอยู่ใกล้กัน เช่นขนอนสี่ทิศ
กรุง และท้องทุ่งที่แม่น้ำทางร่วมซึ่งจะเข้ากรุง ทิศตะวันออกจึงตั้งด่าน
ตรวจผู้คนและขนอนเก็บภาษีที่บ้านข้าวเมา ทั่วเป็นทางร่วมแม่น้ำ
ลพบุรี กับแม่น้ำป่าสักเดิม

(๘๖.) ขนอนบางตะนาวสี หรือนัยหนึ่งเรียกขนอนหลวง
อยู่ที่ข้างวัดโปรตัสต์ เป็นด่านภาษีใหญ่กว่าทุกแห่ง เพราะสำหรับ
ตรวจผู้คนและเรือสินค้า กับเก็บภาษีสินค้าที่เข้าออกทางหัวเมือง
ชายทะเลและต่างประเทศ

(๘๗.) ขนอนปากคอยู่ที่ปากคลองวัดลาดฝั่งใต้ ทางไปย่าน
เกาะมหาพราหมณ์ สำหรับตรวจผู้คนและเก็บภาษีซึ่งจะเข้าออกทาง
ลำแม่น้ำน้อย

(๘๘.) ขนอนบางหลวง อยู่ที่เลี้ยวบ้านแมนลำน้ำโพธิ์สามต้น
เป็นด่านภาษีแม่น้ำแควใหญ่ทางเหนือ ซึ่งลำน้ำเดิมลงทางบางแก้ว

ที่ว่าบางหลวงนั้นผิด ของเดิมคงเขียนไว้ถูก แต่ผู้คัดลอกต่อ ๆ มาไม่เคยไต่ยีนข้อนี้ เคยไต่ยีนแต่ว่ามีบางหลวงในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา หรือเช่นตกในวัดเสาชิงทอง จังหวัดลพบุรี ในหนังสือชั้นหลังเขียนว่าตกคชสาร แต่ที่ถูกคือตกโคระสำน หมายความว่า เป็นตกให้ตกโคระสำนพักเวลาเข้ามาเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ แต่มาตอนหลังไม่รู้จักชื่อโคระสำน เห็นคชสารแปลได้ก็เลยเขียนเช่นนั้นเป็นต้น

(๘๘.) มีรอยอยู่ที่ตรงคลังท้ายห้องแถวตลาดหริอเกียวนี่ ไปจนถึงปากข้างตะวันออก ของเดิมทำไว้เพื่อกันไม่ให้น้ำในแม่น้ำแควใหญ่ซึ่งไหลผ่านเข้าไปทางพระราชวัง ไหลบ่าลงทางคูน้ำขึ้นหน้า ซึ่งจะทำให้แม่น้ำหน้าพระราชวังตน แต่เมื่อกรงเลี้ยแล้วต่อมาก็ก่อไว้ไม่อยู่ น้ำไหลบ่าออกทางคลองหริอลงหน้าวังจันทร์ ทำให้คลองกว้างกลายเป็นแม่น้ำ แม่น้ำเดิมที่ไปทางพระราชวังจึงตนเงิน เลยเรียกกันว่าคลองเมืองในทุกวันนี้ เมื่อ ๓๐ ปีล่วงมาผู้ตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้ ยังได้เคยเห็นโคนเสารอทพนคลอง เวลานั้นท่วมคอนชนมาเลี้ยมาก แต่ถ้าผู้ใดมีความประสงค์จะพิสูจน์ ลองขุดโคลนลึก ๒-๓ คอกก็จะพบโคนเสารอ

แต่ด้านข้อบรรทัดนี้ แต่หัวรอมถึงเรื่องข้ามไปวัด
 ตพานเกลอ^(๙๐) ๑ เรื่องข้ามออกไปวัดนางชัย^(๙๑) ๑ เรื่อง
 ข้ามออกไปวัดพิไชย^(๙๒) ๑ เรื่องข้ามออกไปวัดเกาะ
 แก้ว^(๙๓) ๑ ด้านข้อที่สมบูรณ์ห้าแห่งทั้งหัวร่อ

ด้านแปดทิศทักษิณ เรื่องข้ามไปวัดเจ้าพระเนงเชิง ๑
 เรื่องข้ามทำหอย^(๙๔) (ทำหอย) ข้ามออกไปป่าจาก ๑ เรื่องข้าม
 ข้ามออกไปวัดขุนพรหม^(๙๕) ๑ เรื่องข้ามด้านซ้ายข้ามออกไป
 วัดสรินท์ ๑ เรื่องข้ามไกรน้อยข้ามออกไปวัดถ้ำราบ ๑ เรื่อง
 ข้ามวังไชยข้ามออกไปวัดนาค^(๙๖) ปากคลองขุนลคอนไชย ๑
 ด้านแปดทิศทักษิณมีเรื่องข้ามหกตำบลแล

(๙๐.) วัดสะพานเกลอ อยู่ที่เกาะลอย ลักษณะเป็นวัดหลวง
 แต่เกียวนร้าง

(๙๑.) วัดนางชัย อยู่ใต้สะพานท่าวัดประตูโรงธรรม เกียวน
 พังเสียเกือบหมดแล้ว

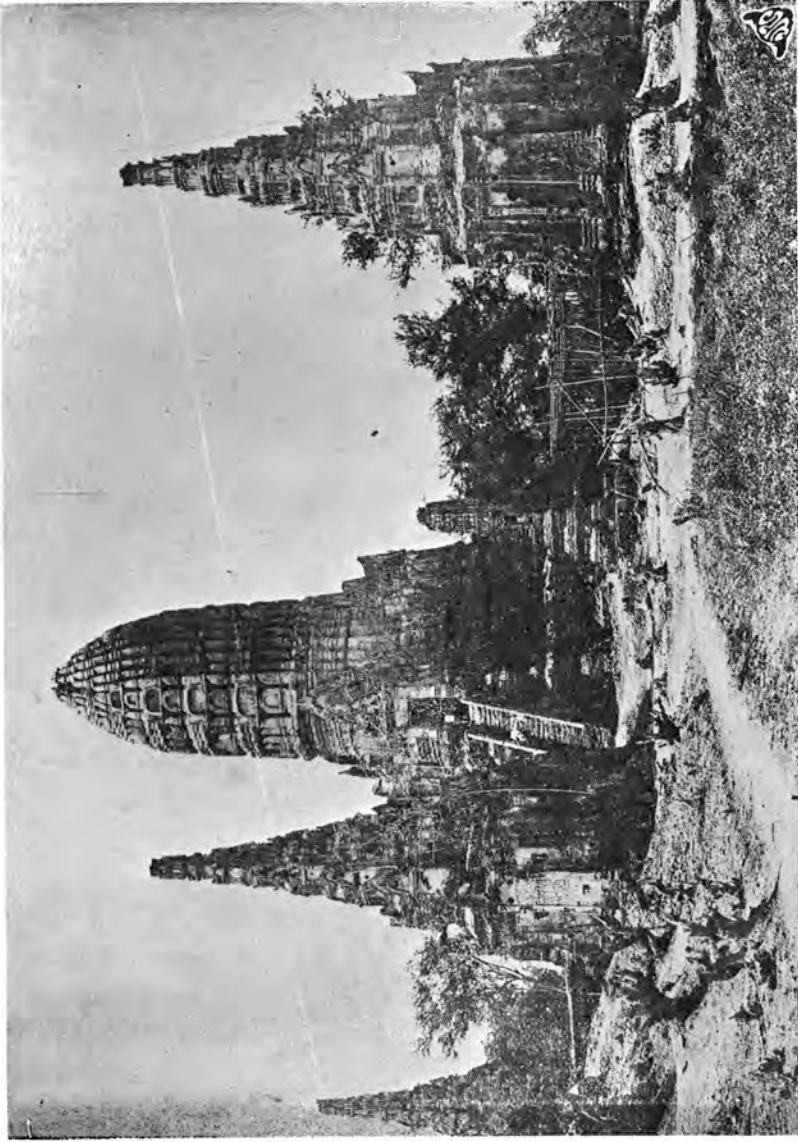
(๙๒.) วัดพิชัย อยู่ปากคลองบ้านยาตรฝั่งใต้ๆ สถานีรถไฟ

(๙๓.) วัดเกาะแก้ว อยู่ปากคลองบ้านยาวสารฝั่งใต้ เยื้อง
 ทำนบน้ำวัดสุวรรณข้าม โขสัดเดิมพังลงน้ำไปเกือบหมดแล้ว

(๙๔.) ทำหอย อยู่ตรงโรงคัมภีร์สุราเกียวน ตามแผนที่
 เก่าว่าเป็นท่าหมู่บ้านจีน

(๙๕.) วัดขุนพรหม อยู่ตรงประตูจีนข้าม

(๙๖.) อยู่ในปากคลองตะเคียนข้างเหนือ ซึ่งครั้งเดิมเรียกว่า
 คลองขุนละครไชย

วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา

ด้านข้อประจิมทิศ เรือจ้างบ้านชัยข้ามออกไปวัดไชย
 ราม (วัดไชยวัฒนาราม) ๑ เรือจ้างวังหลังข้ามออกไป
 วัดลอตตอง^(๙๗) (วัดลอตช่อง) ๑ เรือจ้างด่านข้ามออก
 ไปกระษัตรา ๑ เรือจ้างข้ามออกไปธาระมา ๑ ด้านข้อปัจ
 จิมทิศมีเรือจ้างสี่ตำบล

ด้านแปดทิศ เรือจ้างปตฺสตกบข้ามออกไปวัดขุน
 ขวน ๑ เรือจ้างข้ามออกไปวัดดิน^(๙๘) ๑ ถ้าเรือคอยราชการ
 ประจำทั้งกลางวันกลางคืน^(๙๙) ข้ามออกไปขึ้นปากสระบัวแล
 ศาลากระเวร ๑ เรือจ้างถ้าสืบเบย^(๑๐๐) ข้ามออกไปคลอง
 วัดโพ ๑ เรือจ้างริมวัดถ้าทราย^(๑๐๑) ข้ามออกไป (วัด)
 โรงฆ้อง ๑ เรือจ้างหน้าวัดชรอง^(๑๐๒) ข้ามออกไปวัดบำ
 คนที่ ๑ เรือคอยราชการวังจันอยู่ตรงบ้อมมหาไชย^(๑๐๓)
 ข้ามออกไปวัดแม่นางปลื้มแลถ้าโขลง ด้านแปดทิศมี
 ถ้าเรือคอยสองตำบล เรือจ้างห้าตำบลแล

(๙๗.) วัดลอตช่อง อยู่เหนือวัดไชยวัฒนาราม แต่ลึกขึ้น
 ไปบนบก

(๙๘.) วัดเชิงท่าอยู่เบื้องปากคลองทอข้าม เป็นท่าข้ามไป
 เข้าวังในตอนที่เปลี่ยนท้ายสนมเป็นข้างหน้า ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระ
 พระเพทราชาลงมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

(๙๙.) เรือคอยรับใช้ราชการประจำทำวาสุกรี ข้ามปากไป
 ศาลาของตระเวนปากคลองสระบัว ด้วยที่นั้นเป็นบ้านตรงถนนหน้า

ประจำทำพระราชวังหลวง เป็นศาลาย่านกลาง ในกฎมนเฑียรบาลว่า
 ตอนแม่น้ำข้างเหนือมีศาลาของพระเวณ สันนิษฐานว่าคงอยู่ราวทรง
 ระวังท่ากลาใหม่กับท่าสียเขี่ยข้าม สำหรับรักษาเหตุการณ์ใน
 ลำแม่น้ำเขตต์พระราชวังด้านหน้าศาลา ๑ ข้างใต้ตั้งกองพระเวณที่ศาลา
 ปูน สันนิษฐานว่าข้างวัดศาลาปูนเดี๋ยวนี้ สำหรับรักษาเหตุการณ์
 ในลำน้ำตอนท้ายพระราชวัง ระวังศาลาเหนือศาลาใต้ ห้ามไม่ให้
 เรือประทุนเรือลูกค้าเข้าออก

(๑๐๐.) ทำสียเขี่ยเป็นท่าขึ้นลงของผู้มีราชการในพระราชวัง
 และผู้ที่มิกิจในโรงศาล เพราะก่อนแต่แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา
 ขึ้นไป ศาลาลูกขุนกับทั้งสำนักงานข้าราชการในราชสำนักอยู่ใน
 กำแพงพระราชวังด้านตะวันออก และนอกกำแพงก็มีสถานที่ทำการ
 อื่น ๆ อยู่ทางด้านหน้าทั้งหมด

(๑๐๑.) วัดท่าทรายอยู่ริมคลองประต้าวเป็ลือก ภายใน
 กำแพงพระนคร วัดโรงฆ้องอยู่ริมน้ำฝ่งเหนือเยื้องกันข้าม

(๑๐๒.) วัดซอง อยู่ภายในกำแพงพระนครหลังตลาดหัวรอ
 เดี่ยวนี้อยู่ในบริเวณอำเภอกรุงเก่า เป็นวัดร้าง เดิมมีโบสถ์ วิหาร
 พระเจดีย์ และหอรบขัง ซ่องประตูด้านตะวันตก แต่พังทำลายเสียหมด
 คงเอาไว้แต่พระเจดีย์กับซ่องประตูไว้เป็นเครื่องหมาย วัดข้างคนก็อยู่
 หลังบ้านหม้อฟากคลองข้างเหนือ แนวเดียวกับวัดแม่นางปลื้ม

(๑๐๓.) บั๊อมมหาไชยอยู่ตรงตลาดหัวรอ วัดแม่นางปลื้ม
 อยู่คนละฟาก

แม่น้ำรอบกรุงทั้งสี่ด้าน มีท่านบรอดำบล ๑ เรือคอย
สองตำบลเรือจ้างยี่สิบตำบล แต่ข้ามแม่น้ำยี่สิบสาม
ตำบลแล

มีตลาดเรือที่แม่น้ำรอบกรุง เป็นตลาดเอกสี่ คือ
ตลาดน่าน^(๑๐๔) บางกะจะ ๑ ตลาดปากคลองกุจาม^(๑๐๕) ๑
ตลาดคลองคูไม้ร้อง^(๑๐๖) ๑ ตลาดปากคลองวัดเดิม^(๑๐๗) ๑
เป็นสี่แล

มีตลาดบนบกนอกกำแพงกรุง แต่ในชนอรทั้งสี่ทิศเข้า
มาจนริมแม่น้ำรอบกรุงนั้น คือตลาดวัดพระมหาธาตุ^(๑๐๘)
หลังชนอรบางหลวง ๑ ตลาดลาว^(๑๐๙) หน่อวัดโคหา
สวรรค์ ๑ ตลาดคลองน้ำยา^(๑๑๐) ๑ ตลาดป่าปลา^(๑๑๑) เซ่ง
ท่านบร ๑ ตลาดหน้าวัดแคลงแลวัดตะพานเหลือง^(๑๑๒)
(วัดตะพานเกลือ) ๑ ตลาด^(๑๑๓) (วัดนางชี).....๑ ตลาด
บ้านบาตวัดพิไชย^(๑๑๔) ๑ ตลาดวัดจันทน์หลังวัดกล้วย^(๑๑๕) ๑
ตลาดหลังตึกวิไล^(๑๑๖) ๑ ตลาดวัดสิงห์^(๑๑๗) บ้าน
ยี่ปุ่น ๑ ตลาดวัดทอง ๑ ตลาดวัดถ้ำراب ๑ ตลาดบ้าน
ปูนวัดเขียน ๑ ตลาดบ้านจั่น^(๑๑๘) ปากคลองขุนลคอนไชย ๑
ตลาดกวนลวดช่อง ๑ ตลาดเรือจ้างวัดธาระมา ๑ ตลาด
บ้านบ่อม^(๑๑๙) ตรงชนอรปากคู ๑ ตลาด (หัว) แหลม^(๑๒๐)
คลองมหานาก ๑ ตลาดวัดขุนญวนศาลาปูน ๑ ตลาดวัดคุ

ไม่ร้อง^(๑๒๑) หลังโรงเรือ ๑ ตลาดหน้าวัดกะไทร^(๑๒๒) ลงวัด
หน้าพระเมรุ ๑ ตลาดวัดคำยว^(๑๒๓) บ้านม่อ ๑ ตลาดป่า
เหล็ก^(๑๒๔) ๑ ตลาดวัดกรูท^(๑๒๕) ๑ ตลาดคลองฝ้ายลาย^(๑๒๖)
ริมวัดป่าแดง (วัดป่าแดง) ๑ ตลาดโรงกูป^(๑๒๗) หน้าวัด
กุฎิทอง ๑ ตลาด(วัด) โรงฆ้อง^(๑๒๘) ๑ ตลาดหน้าวัดป่า^(๑๒๙)
บ้านคนที ๑ ตลาดป่าเหล็ก^(๑๓๐) ถ้ำโหลง ๑ ตลาดวัด
พร้าว^(๑๓๑) ๑ ตลาดนอกกรุงเทพมหานครสามสิบสอง
ตลาดแล

(๑๐๔.) ขางกระจะ คือ แม่น้ำตรงสามแยกหน้าขอมเพ็ชร

(๑๐๕.) คลองคางมออยู่ใต้วัดพุทไธศวรรย์ลงมา

(๑๐๖.) คูไม้รัง อยู่ริมคลองเมืองฝั่งเหนือ ระวังวัดเชิงท่า
กับวัดพนมโยง เป็นที่โรงเรือพระที่นั่ง

(๑๐๗.) วัดเกิมในราชการเรียกว่าวัดศรีโฆษา อยู่ในคลอง
แยกจากคลองบ้านม้าหันตรา

(๑๐๘.) วัดพระมหาธาตุอยู่ในกำแพงพระนคร ไม่ปรากฏว่ามี
วัดมหาธาตุอยู่นอกกรุงอีก และที่บางลำซึ่งเข็นท่านชนอนเดิม ข้าง
แม่น้ำฝั่งตะวันออกมีวัดดาวทอง ทางตะวันตกมีวัดช้าง ตลาดนั้นจะอยู่
ที่วัดไกร์ไม่ได้

(๑๐๙.) จะอยู่ที่ใดไม่ทราบแน่ เพราะชื่อวัดที่เคยวันเปลี่ยน
แปลงไปเสียมาก แต่อยากจะทราบว่า น่าจะอยู่แถวปลายคลองสระบัว
กษัตริย์เดิมนั้นสังเกตเห็นเป็นบ้านเก่ามีวัดเรียงกันถึง ๒ ชั้น

ภูเจ้าทอง พระนครศรีอยุธยา

(๑๑๐.) ชาวบ้านเคียนวันเรียกคลองที่อยู่เหนือพระเนียบทเข้าไป
ในทุ่งวัชรบมวงศ์ว่า คลองน้ำยา แต่ในจดหมายเหตุและแผนที่ของ
พวกฝรั่งเศส ซึ่งเขียนไว้ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า
คลองเหนือวัดเสน่ห์โยเซฟ คือที่เรียกกันว่าคลองตะเคียนเหนือเคียน
เป็นคลองน้ำยา แต่ในหนังสือเรียกคลองนี้ว่าคลองชลละคอนไชย

(๑๑๑.) ตลาดป่าปลา อยู่ที่หน้าตลาดหัวรอ

(๑๑๒.) คือตลาดริมแม่น้ำหน้าวังจันทรงเหนือ แต่วัดแดง
มาถึงวัดสะพานเกลือ

(๑๑๓.) วัดนางชี อยู่ที่สะพานวัดประตูลงมา

(๑๑๔.) บ้านยาตรอยู่ในคลองข้างวัดพิไชย ใกล้สถานีอยุธยา

(๑๑๕.) วัดนี้หมายความว่า อยู่ที่ริมทางรถไฟใกล้สะพานคลอง
บ้านยาตรลงไป ชาวบ้านเรียกว่าวัดประสาธ แต่มีวัดจันทรออยู่ที่เหนือ
ทำสถานีอยุธยาวัด ๑ มีชื่อมาในพงศาวดาร แต่ไม่อยู่ในลำดับนี้

(๑๑๖.) วัดวิไลศา อยู่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันออกข้างใต้หัวเลี้ยว
วัดรอ หลังวัดพนัญเชิงลงไป ชาวบ้านเรียกวัดแดง ยังเห็นผนังวัด
เพียงพน

(๑๑๗.) บ้านญวน อยู่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันออกเหนือเกาะเรียน
แต่คงเป็นเรือนเครื่องไม้ จึงไม่พบซากอิฐ

(๑๑๘.) ปากคลองตะเคียนข้างเหนือที่ฝรั่งเศสเรียกว่า คลอง
น้ำยา แต่ในหนังสือเรียกคลองชลละคอนไชย

(๑๑๙.) บ้านข้อม อยู่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันตกใต้ปากคลองวัดลาด
ลงมา คือที่ข้อมจำปาพล

(๑๒๐.) คลองมหานาค อยู่เหนือหัวแหลมราว๒เส้น พงศาวดารว่าในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าหงสาวดีสุวรรณเขมัตถ์ยกเข้ามาตีกรุง พระมหานาค วิชาของลูกออกมาวิชาสาตั้งค่ายกันข้าศึก ตั้งแต่วิชาของลงมาจนวิชาพลุ พรรคพวกมหานาคช่วยกันชกกันต่อกันทัพเรือจึงเรียกว่าคลองมหานาค ถ้าคลองแค่มแม่น้ำเข้าไปจนถึงวิชาของเห็นจะเป็นคลองเดิมของวัด เพราะวิชาของอยู่กลางคอน มหานาคคงจะชกคุแยกจากคลองวิชาของลงมาข้างใต้ถึงวัดศาลาปูน แล้วเลี้ยวลงทางตะวันตกผ่านหลังวัดขุนญวนและหน้าวัดป่าพลุมออกมาแม่น้ำใหญ่ที่เหนือหัวแหลม

(๑๒๑.) ซากับเลขที่ ๑๐๓

(๑๒๒.) วัดตะไกร อยู่หลังวัดหน้าพระเมรุเยื้องไปข้างเหนือ

(๑๒๓.) วัดค่ายวัว อยู่หลังบ้านหม้อ

(๑๒๔.) อยู่หลังบ้านหม้อ แถวเดียวกับวัดแม่นางปลื้ม

(๑๒๕.) วัดครุฑ อยู่ปลายคลองสระบัวฝั่งตะวันออก

(๑๒๖.) วัดป่าแดง อยู่ในปากคลองสระบัวตรงหน้าพระเมรุข้าม

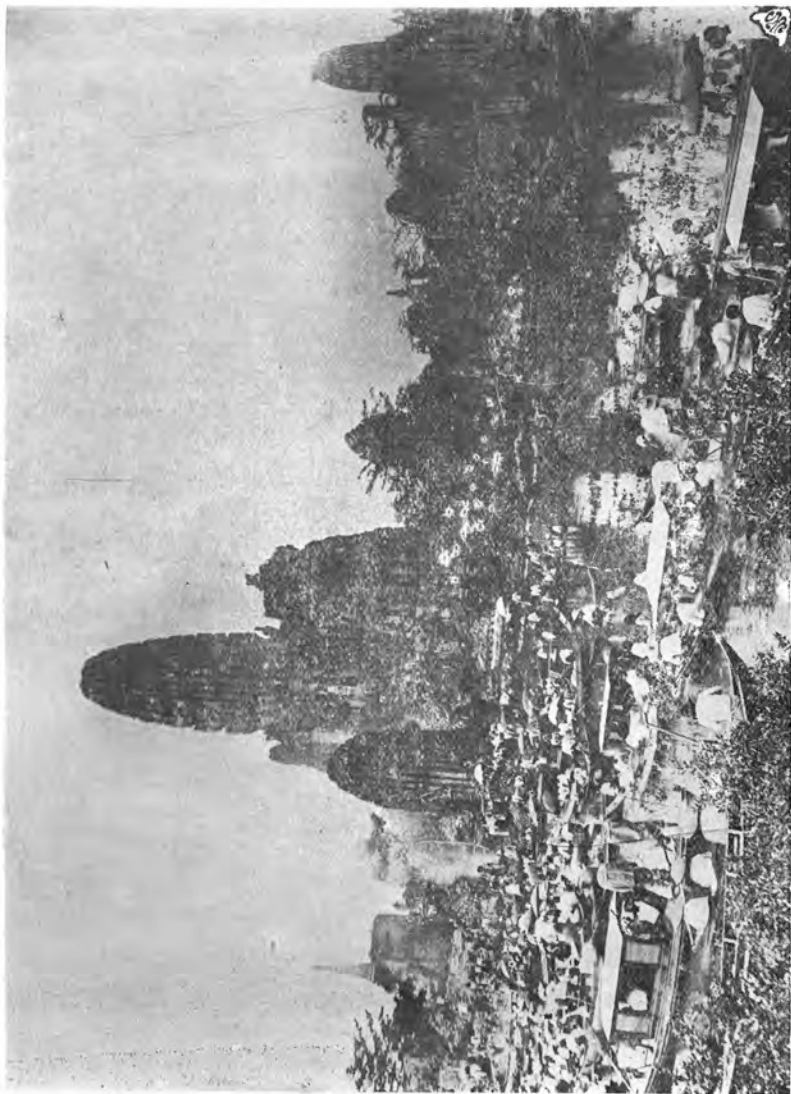
(๑๒๗.) วัดกุฎีทอง อยู่ริมคลองเมืองฝั่งเหนือ เยื้องหน้า

พระราชวังข้าม

(๑๒๘.) วัดโรงฆ้อง อยู่ริมคลองเมืองฝั่งเหนือ

(๑๒๙-๑๓๐) อยู่หลังบ้านหม้อ คูเหมื่อนจะเป็นตลาดเกี่ยวกับเลขที่ ๑๒๑

(๑๓๑.) วัดพร้าวน้อย อยู่ในคลองเล็ก ตรงหน้าวัดสามวิหารข้าม เหมื่อนก็คงจะอยู่ริมลำน้ำแควใหญ่ แต่กำลังออกออกมามาก

วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา
ถ่ายจากฝั่งพระรามข้างตะวันออก

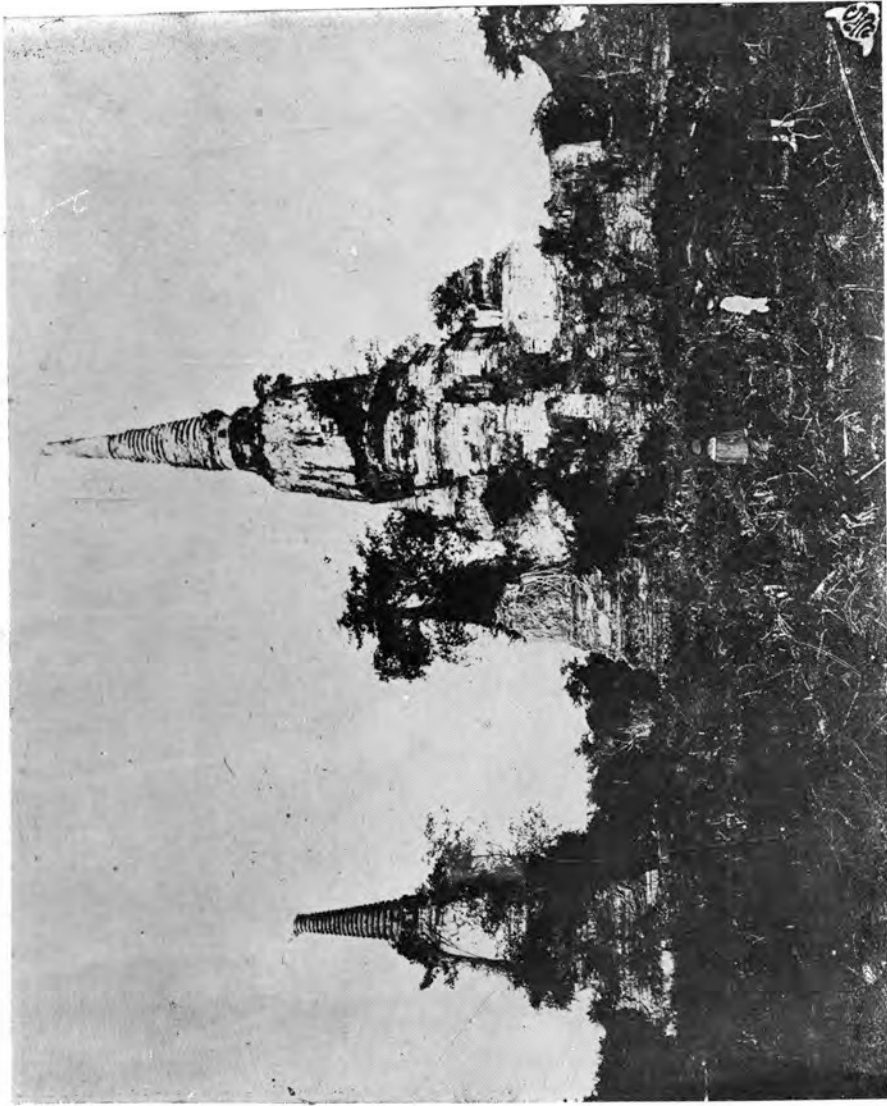
ในกรุงเทพมหานครมีถนนหลวง^(๑๓๒) กว้างห้าวา สำหรับ
 มีการใหญ่ให้พระภิกษุสงฆ์มาครองตั้งพยุหะบาตร สรร
 ขนานช้างม้าพระที่นั่งปศุไชย ชักจะเข้าใส่ศกพระราชอาณ
 อธิการ แลมีค่ายถนนบ้านหล่อ^(๑๓๓) ตั้งแต่ถนนหน้าวังตรา
 มาปลายถนนวังตราตั้งค่ายถนนบ้านหล่อตรงประตูสำเภา
 ค่ายถนนบ้านหล่อตั้งสุดถนนป่าตะกั่ว^(๑๓๔) ๑ ตั้งที่หัวเลี้ยว
 มาป่าโทน ๑ ตั้งหัวถนนป่าเตียบถ้าพระประเทียบ ๑ ท้าย
 ถนนป่าเตียบ ๑ ตั้งหัวถนนป่าขันเงิน ๑ ตั้งท้ายถนนป่ายา ๑
 ตั้งหัวถนนป่าชมภู ๑ ตั้งหัวถนนป่าไม้ป่าเหล็ก ๑ ตั้งหัวถนน
 ป่าฟัก ๑ ตั้งหัวถนนป่าผ้าเขียว ๑ ตั้งหัวถนนตะแลงแกง ๑
 ตั้งท้ายถนนตะแลงแกง ๑ ตั้งหัวถนนป่าตองตรงจวนคลัง ๑
 ตั้งท้ายถนนป่าตองต่อถ้าข้างปศุไชย ๑ ค่ายถนนบ้านหล่อ
 ตั้งรอบพระราชวังหลวง ๑ ตั้งหัวโรงม้าไชยฤกษ์ประตูจัก
 มหิมา ๑ ตั้งมุมวัดธรรมฤทธราชตรงกำแพงคันท้องสนาม
 หน้าจักรวรรดิ ๑ ตั้งหัวถนนตลาดเจ้าพรหม ๑ ตั้งบ่อนตรงศาลา
 ขารบาญชี ๑ ตั้งที่บ่อนกลางตรงวัดสี่เชิง ๑ ตั้งมุมบ่อนจะ
 เลี้ยวมาหน้าวัดระฆัง^(๑๓๕) ๑ ตั้งมุมบ่อนจะเข้ามาท้ายสระ ๑
 ตั้งมุมบ่อนปากท่อจะเลี้ยวมาถนนปศุดินมาหยุดจนพระฉนวน
 ประจำถ้า ๑ ตั้งค่ายถนนบ้านหล่อ ล้อมพระราชวังหลวง
 แปดตำบล ตามถนนหลวงสี่บกตำบล เป็นยี่สิบสี่
 ตำบลแล

(๑๓๒.) ถนนสายนี้เป็นถนนใหญ่ตรงไปจากหน้าพระราชวังไปหักเลี้ยวที่มุมกำแพงพระราชวังด้านใต้หนึ่งหนึ่ง แล้วเลี้ยวซ้ายตรงไปทางใต้ถึงประตูไชย ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำด้านใต้ เคยแต่รับพระราชศาสน์พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ กรุงฝรั่งเศส ก็ปรากฏว่าเป็นที่ชุมพลทัพเรือ ซึ่งแม่ทัพจะยกไปต่อสู้ข้าศึกตามหัวเมือง ไม่ใช่ทัพหลวงที่เสด็จเป็นจอมพล แต่ที่ว่ามีแต่พยุหยาตรากรู้นหลวง นาคหลวง สรรสนานช้างม้า นั้น เห็นจะมีแต่กรู้นหลวงกับกรมพุทธาราม ซึ่งเป็นวัดของ สมเด็จพระเพทราชาทรงสร้างขึ้นในที่พระนิเวศน์เดิมย่านป่าทองใกล้กับประตูไชยเป็นการพิเศษ ส่วนการแห่พยุหยาตรากรู้นหลวงหรือสรรสนานช้างม้าที่ประจำ คงจะตั้งกระบวนออกจากหน้าพระราชวังที่ถนนหน้าวังตรงข้างวัดธรรมิกราช เสด็จออกทางประตูกรมทิมาทรงไปตามทางย่านถนนข้ามสะพานว้าง ถึงวัดพลับพลาไชยเลี้ยวลงข้างใต้ หยกทรงทอดกรู้นวัดราชบูรณะแล้วไปวัดมหาธาตุ ถัดกระบวนเลี้ยวลงสู่ทิศตะวันตกทางถนนตลาดเจ้าพรหม ตรงมาเข้าประตูพระราชวังหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ ในเจดีย์ม้ายเห่ของทุกหลังกำแพงว่าด้วยคอนไปกุแห่กรู้นพยุหยาตรา อธิบายถึงแผนที่ ๆ ไปคอยกู่กู่อยู่ในถนนสายที่กล่าวนี้ และในพระนครยังมีถนนริถนนขวางอีกหลายสาย ถนนเหล่านี้พูนดินขึ้นสูงเหมือนทางรถไฟ ตอนที่คอนก็สูงราว ๓ ศอก ที่ลุ่มก็สูงทั้ง ๔ ศอกหรือกว่าก็มี กว้างราว ๒ วาบ้าง ๓ วาบ้างกว่าบ้าง กลางป้อมีสระแคบยังเหลือเห็นได้ ในเวลานี้ก็หลายแห่ง สันนิษฐานว่า ตามถนนในพระนครเวลานี้ใช้แต่พาหนะช้างม้า ไม่มีรถหรือเกวียน จะมีก็แต่รถหลวงสำหรับใช้ในการแห่เท่านั้น

ถนนสายนี้ตามแผนที่เป็นถนนขวางอยู่กึ่งกลางพระนคร แต่เหนือ
 ไปได้ และมีถนนริแต่ก้านตะวันออกตรงไปทางตะวันตกถึงหลังวังหลัง
 ซึ่งอยู่ในบริเวณโรงพยาบาลเดวี่ เป็นถนนสายที่อยู่ที่กึ่งกลางพระนคร
 เหมือนกัน ตรงที่ถนนสองสายนี้ผ่านกันเป็นทาง ๔ แพร่ง เรียกว่า
 ตะแลงแกง ริมถนนตะแลงแกงก้านเหนือปากตะวันตกมีหอกลอง ซึ่ง
 ผู้ตรวจสอยหนังสือเรือนเคยตรวจค้น ชุกพยโค่นเสาชานาคใหญ่เท่ากับ
 เสาพระเมรุกลางเมืองแต่ก่อนเหลืออยู่ ๓ ต้น และมีรากกำแพงอิฐรอบ
 ห่างจากหอกลองเข้าไปด้านหลั้มีวัดเรียกกันว่าวัดเกศ ต่อจากหลังวัด
 เกศไปเป็นคู มีคลองเล็กแยกจากคลองท่อ ที่วัดสะพานลำเหยมา
 ทางตะวันออกถึงคูเรียกว่าคลองนครบาล ข้างปากถนนตะแลงแกง
 ทางใต้ก้านตะวันตกมีศาลพระกาฬหลังคาเป็นชั้นปรางค์ และมีศาลอยู่
 ต่อกันไปเข้าใจว่าจะเป็นศาลพระเสื้อเมือง พระทรงเมือง พระหลักเมือง
 ที่ตรงตะแลงแกงเห็นจะอีกกันว่าเป็นกลางพระนคร ในกฎมนเฑียรบาล
 จึงแบ่งแขวงในกำแพงพระนครไว้ดังนี้ ตั้งแต่หอกลองถึงเจ้าไผ่และ
 ตลาดยอกแขวงขุนธรรมาบาล ตั้งแต่หอกลองถึงประตูไชยและเจ้าไผ่
 แขวงขุนธรรมาบาล แต่หอกลองถึงขามะพร้าวมาถึงท้ายบางเขินแขวง
 ขุนโลกบาล ตั้งแต่หอกลองลงมาบางเขินถึงจวนวังแขวงขุนธรรมาบาล
 รวมเป็น ๔ แขวง

ทั้งที่นอกกรุงก็แบ่งเป็น ๔ แขวง คือ ๔ อำเภอเหมือนกัน พยข้อ
 ที่มาในกฎหมาย คือ แขวงรอบกรุงคงจะปกครองท้องที่บริเวณนอก
 กำแพงพระนครออกไปโดยรอบ แขวงวิสุทธิปกครองท้องที่ต่อเขตต์

แขวงรอบกรุงออกไปด้านตะวันออกจนจดทิศใต้ แขวงนคร ปกครอง
 ต่อจากแขวงรอบกรุงและแขวงอุไทยไปทางทิศเหนือตลอดตะวันตกเฉียง
 เหนือ แขวงเสนา ปกครองต่อจากแขวงรอบกรุงและแขวงนครทางด้าน
 ตะวันตกเฉียงเหนือไปต่อแขวงอุไทยทิศใต้ ต่อมาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร
 จะเป็นรัชกาลที่ ๔ หรือต้นรัชกาลที่ ๕ เห็นว่าแขวงอุไทย แขวงนคร
 แขวงเสนา มีท้องที่และผู้คนมากเกินกำลังนายแขวงจะปกครองให้
 เรียบร้อยได้ จึงแบ่งแขวงอุไทย แขวงนคร แขวงเสนา ออกไปอีก
 เป็น อุไทยใหญ่ อุไทยน้อย นครใหญ่ นครน้อย เสนาใหญ่ เสนาน้อย
 รวมเป็น ๗ อำเภอ ครั้นเมื่อรวมหัวเมืองจัดการเป็นมณฑลเทศาภิบาล
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้แบ่งแยกเขตท้องที่อำเภอนครใหญ่ นครน้อย
 ออกเป็นนครกลาง นครใน แยกเขตอำเภอเสนาใหญ่ เสนาน้อย
 ตั้งขึ้นเป็นอำเภอเสนากลาง อำเภอเสนาใน รวมเป็น ๑๑ อำเภอ ต่อ
 มาโปรดให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุไทยน้อย เป็นอำเภอพระราชวัง และคัก
 เขตอำเภออุไทยใหญ่และเขตอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี รวมเข้า
 กันเป็นอำเภออุไทยน้อยอีกอำเภอหนึ่ง รวมเป็น ๑๒ อำเภอ และโปรด
 ให้เปลี่ยนชื่ออำเภอนครกลาง เป็นอำเภอนครหลวง ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘
 ในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุไทยใหญ่เป็นอำเภออุไทย
 อำเภออุไทยน้อยเปลี่ยนเป็นอำเภอวังน้อย อำเภอพระราชวังเปลี่ยนเป็น
 อำเภอบางปะอิน อำเภอนครใหญ่เปลี่ยนเป็นอำเภอมหาราช อำเภอนคร
 น้อยเปลี่ยนเป็นอำเภอท่าเรือ อำเภอนครในเปลี่ยนเป็นอำเภอบางปะหัน
 อำเภอเสนาใหญ่เปลี่ยนเป็นอำเภอผักไห่ อำเภอเสนาน้อยเปลี่ยนเป็น

วัดเจ้าพระยาไทย พระนครศรีอยุธยา

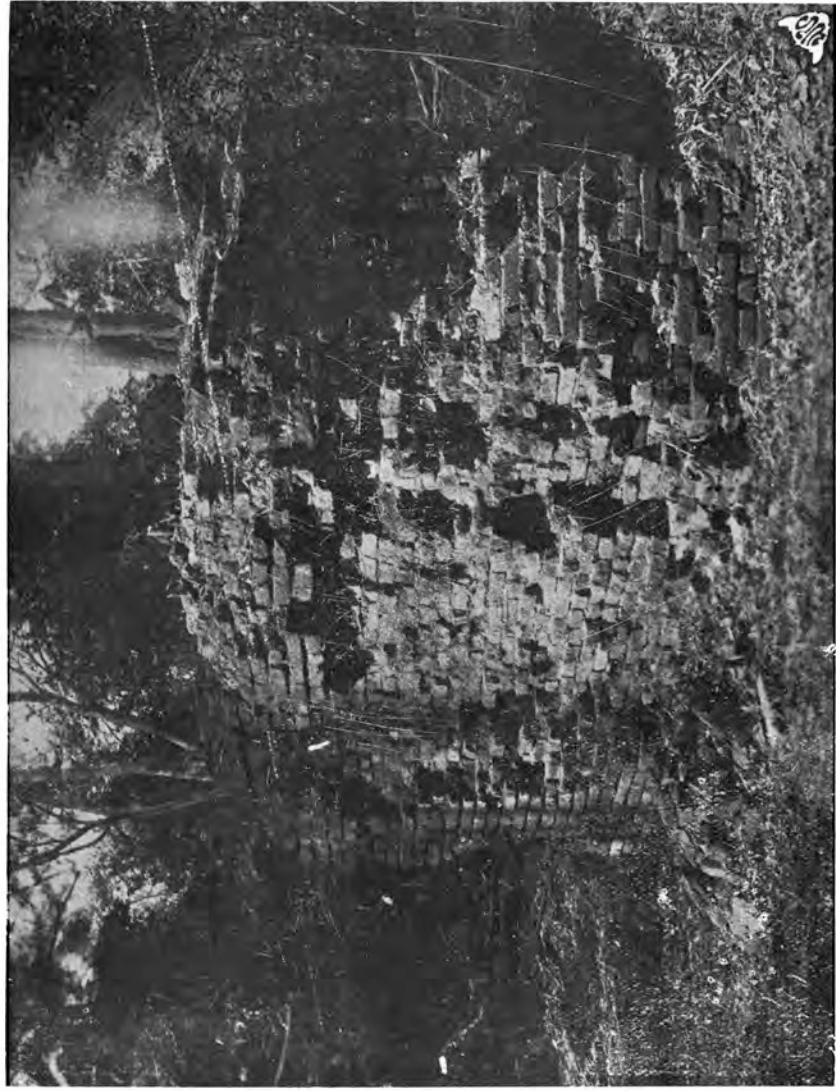
อำเภอราชคราม อำเภอเสนากลางคงเป็นอำเภอเสนา อำเภอเสนาใน
เปลี่ยนเป็นอำเภอบางบาล อำเภอรอบกรุงเป็นอำเภอกรุงเก่า

(๑๓๓.) ค่ายฉนวนบ้านหล่อ หนังสือบางเรื่องเรียกว่าจำหล่อ แต่
ก่อนเคยเห็นมีตามทางเขาวัดที่อยู่ตามดอน เป็นเครื่องกีดกันขวางทาง
คือ ปักเสาสูงราว ๒ ศอก มีไม้สาทิยหลังขวางถนนเรียกว่าราว เป็น
๒ แนวของไม้ตรงกัน ปลายต่อปลายเกินกันทั้ง ๒ ข้าง ตามปกติเมื่อ
ผู้ใดผ่านไปจนถึงจำหล่อจำเป็นต้องเดินอ้อมจากปลายราวข้าง ๑ ไปออก
ปลายราวข้าง ๑ ถ้าเป็นโจรผู้ร้ายถูกไล่วิ่งหนีมาถึงจำหล่อก็จำเป็นต้อง
หยุดชะงักทำให้ช้าลง ครึ่งกรุงศรีอยุธยาตามจำหล่อว่ามีกองตระเวน
อยู่ประจำรักษาการ ก็ปรากฏในเพลงยาวของนายรัย พันขาว กวีแต่
ครึ่งกรุงศรีอยุธยาแต่งไว้ความว่า คืนวันหนึ่งไปหาผู้หญิงที่บ้านแต่เข้า
บ้านผู้หญิงไม่ได้ คอยจนตึกหมกหวั่งก็เดินกลับมากตามถนน ถึง
จำหล่อเขาปักเพราะเกินยาม ๑ แล้ว จึงต้องขึ้นข้าม มีกลอนในคอน
กลางเพลงยาวว่า ดังนี้ “แต่เดินครวญป่วนใจนโกลีรุ่ง เสียดายมุง
หมายมือที่ถอดนอม คิดใคร่คิดเหลงง้อไปขอจอม เกลือกมียอมยก
หน้าก็ทำอาบ ยิ่งคิดอันออกโอ้อัลยเหลือ คณิ่งเนือหอมใจยังไม่หาย
พื้เกินถึงไปจนถึงจำหล่อราย เขาปักคายมิให้เดินด้วยเกินยาม ก็ปัก
ราวก้าวโผนพอใจนพัน จึงปะคนไปเขาเกณฑ์ตระเวนตาม ไม่คอยสนอง
เขามามองตระหนักราม ครั้นแนเเนตรเขาก็ข้ามด้วยเคยกลัว”

(๑๓๔.) ตำบลที่เรียกว่าบ้านในพระนครศรีอยุธยา อย่างสำคัญ
ว่าเป็นที่วางร้างเปลี่ยนวเช่นบ้าง แต่ครั้งนั้นข้าม ตำบลที่เรียกว่าบ้าน

ในพระนครนั้น กลับเป็นตลาดพระสงฆ์ประชุมคน คือ หมายความว่าย่านใดที่มีสิ่งใดเป็นพนักเรียกว่าบ้านของสิ่งนั้น ๆ เช่นบ้านตะกั่วเป็นตลาดขายลูกแหและเครื่องตะกั่ว ย่านบ้านมะพร้าวเป็นตลาดซื้อขายมะพร้าว หรืออาจจะมีคนมะพร้าวอยู่ในแถบนั้นบ้าง บ้านเหล่าซึ่งก็คือย่านตลาดขายผ้าไตรจักร บ้านคองก็เป็นที่มีสวนกล้วยไม้ของชายในย่านนั้นเป็นต้น

(๑๓๕.) คือวัชรโพธิ อยู่ปากตะวันตกคลองท่าอ คนละฟากกับบ้านหลังพระราชนวัง เกิมเห็นจะเรียกว่าวัชรพงษ์ จะมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัชรโพธิในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อคณะสงฆ์ซึ่งออกไปตั้งศาสนาเกาะลังกากลับเข้ามา นำจะได้พินิจพระศรีมหาโพธิเข้ามาถวาย คงจะได้โปรดให้ปลูกที่วัชรพงษ์ ด้วยเป็นวัดใกล้ที่ประทับ จึงเปลี่ยนชื่อเป็นวัชรโพธิแต่บัดนั้นมา

เชิงสะพานป่าถ่านในพระนครศรีอยุธยา

แลมีสะพานไม้สะพาน อิตเติร์ข้ามคลองในกำแพงกรุง
 สะพานไม้ข้ามคลองหอรตันไชย ๑ สะพานอิต^(๑๓๖) ข้ามคลอง
 ปตุไนไก่อจะเลี้ยวมาหอรตันไชย ๑ มาสะพานไม้ชื่อสะพาน
 สี่เสก ๑ มาถึงสะพานใหญ่ชื่อสะพานหัวจะกา ๑ มา
 สะพานอิต^(๑๓๗) ตรงปตุไนไก่อชื่อสะพานไนไก่อแล

คลองปตุเข้าเปลือกรตรงออกปตุจัน มีสะพานก่อด้วย
 สี่เสกแลชื่อสะพานช้าง^(๑๓๘) ๑ มาถึงสะพานอิตชื่อสะพานป่า
 ถ่าน^(๑๓๙) ๑ มาถึงสะพานไม้ชื่อสะพานวัดลาด ๑ มาถึง
 สะพานอิตชื่อสะพานชุก^(๑๔๐) ๑ มาถึงสะพานไม้ชื่อสะพาน
 วัดขุนเมืองใจ ๑ มาถึงสะพานอิตชื่อสะพานตลาดจัน^(๑๔๑) ๑
 มีคลองน้อยลัดแต่คลองไนไก่อออกคลองปตุจัน มีสะพาน
 อิตข้ามคลองน้อยนั้น ชื่อสะพานบ้านดอกไม้เพลิงแล

(๑๓๖.) ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่

(๑๓๗.) ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่

(๑๓๘.) ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่ แต่แลงนั้นว่าเรือเขาลงไป
 กรุงเทพ ฯ คราวสร้างบรมบรรพตวัดสระเกศ ในรัชกาลที่ ๓

(๑๓๙.) เชิงสะพาน ๒ ข้างยังอยู่สูงถึงที่วางรถ อยู่ถนนเข้า
 ถ่านระวางหน้าวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

(๑๔๐.) ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่ และในย่านนี้เป็นเทวสถาน

(๑๔๑.) สะพานนี้ก่อเจดีย์กลางเป็นช่องโค้ง

คลองปทุมเทศมีเข้ามาจนลำคูปากสมุทร แบ่งน้ำกลาง
เมืองออกริมสะพานนาครบรรจบกับคลองปทุมเทศ มีสะพาน
อิดแต่บ้านแขกใหญ่ข้ามมาถนนบ้านแห่ช่อสะพานวนร^(๑๔๒) ๑
มีคลองน้อยลัดมาจากคลองใหญ่ปทุมจีน มาหล่อกคลอง
ปทุมเทศ มีสะพานอิดเค็ดแต่ถนนบ้านแขกข้ามศาลาอาไศรย
มาป่า ๑ มีสะพานอิดเค็ดมาถนนหน้าวัดอำแม่ มาออก
ถนนหลวงตรงมาวัดฉัตกันแด

คลองปทุมไชย^(๑๔๓) ตรงเข้ามาถนนตะแสงแกงมมวัดป่า
ในมีสะพานไม้ริมพระคลังสินค้าข้ามเข้าไปวัดบรมจักรวรรดิ ๑
มีสะพานอิดหน้าวัดบรมพุทธาราม^(๑๔๔) ข้ามมาป่าดินสอถนน
วัดพระงาม ๑ มีสะพานไม้ข้ามถนนบ้านช่างเงินข้ามเข้าไป
วัดป่าใน ๑ ลำคลองปทุมไชยเลี้ยวตะวันออกมีสะพานไม้
ตรงถนนป่าผ่าเขียวข้ามไปบ้านพรหมณหน้าวัดป่าใน ๑ มี
สะพานไม้ตรงหัวถนนป่าฟูก ข้ามไปถนนหน้าวัดศักขี
สะพานนาคร ๑ ลำคลองปทุมไชยมีคลองน้อยเลี้ยวตะวันตกไป
ออกคลองฉะไกรใหญ่ ๑ มีสะพานไม้ข้ามเข้ามาถนนป่า
ทอง ๑ มีสะพานไม้ตรงฉะไกรน้อยข้ามมาถนนวัดป่าม่อแล

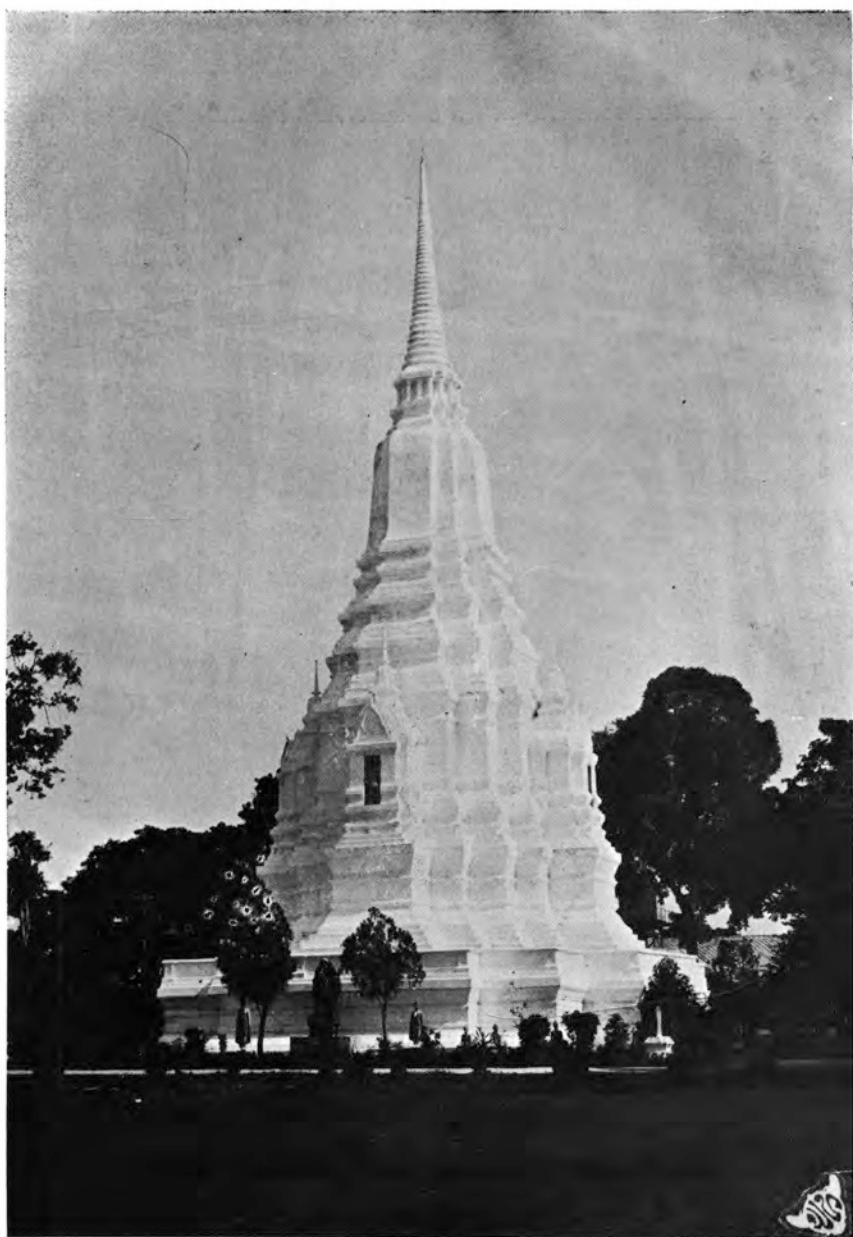
(๑๔๒.) เป็นสะพานก่ออิฐและเป็นช่องโค้ง

(๑๔๓.) ที่ว่าประตูปทุมไชยเป็นคลองนั้น ในหนังสือเรียนเขา
ก็เดียวกัน ตอนที่พรรณनावัยณก็มีคำว่า เป็นถนนหลวง
สำหรับแห่กฐินพุทฺธบูชาและนาครหลวงสร้านางช้างม้า ก็ตัวประตูปทุม

ไชยเป็นประตูนํ้าแล้ว ถนนประตูไชยก็ต้องเป็นคลอง มีเป็นกระบวน
 แห่งพยุหยาตรากรู้นบกลงไปลอยคอในนํ้าหรือ ในเรื่องประตูไชยนี้ท่านผู้
 เรียบเรียงเดิมเห็นจะหลงไปเอาแผนที่ประตูละโว้น้อยมาเป็นประตูไชย
 จึงมิได้กล่าวถึงประตุนํ้าละโว้น้อยเลย ก็จึงเห็นได้ต่อไปก็อธิบายถึง
 ประตูละโว้ใหญ่ที่เกี่ยว ข้อที่จะชี้ให้เห็นว่า ประตูไชยมิใช่ประตุนํ้า
 นั้นมีในพงศาวดารแผ่นดินสมเด็จพระเชษฐาธิราช เมื่อสมเด็จพระเจ้า
 ปราสาททองครั้งยังเป็นเจ้าพระยาตากโหมยกเข้ามาจับพระเจ้าแผ่นดิน
 มีเรือ ๑๐๐ ลำเศษ พล ๓,๐๐๐ ล่องลงมาจากวัดกุฎีขึ้นที่ประตูไชย
 เจ้าพระยาตากโหมขึ้นม้านํ้าพลไปถึงศาลพระกาฬหยุดพลจากม้า ทั้ง
 สัตยาธิษฐานแล้วสุมพลอยู่ ณ ๘ ทุ้มใกล้เวลาจึงยกเข้าฟันประตูพระ
 ราชวัง และยังมีพระยานประภายักษ์อีกแห่งหนึ่ง ไล่ฟันในเพลงยาวของ
 หม่อมพิมเสน ข้าราชการครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นกวี แต่จะเป็น
 มหาคนเล็กหลวงหรืออะไรหาทราบไม่ ได้แต่งเพลงยาวนิราสว่าด้วย
 ไปราชการ จะเป็นกองทัพหรือกองข้าหลวงไปทำอะไรทางจังหวัด
 เพ็ชรบุรี แต่สังเกตดูในท้องเรื่องมีเรือและผู้คนไปมากเป็นกองใหญ่
 เรือที่จะไปนั้นคงกระบวนอยู่ที่ประตูไชย ก่อนที่หม่อมพิมเสนจะไป
 ราชการนั้น ได้คิดฟันอยู่กับผู้หญิงคนหนึ่ง และได้พบพู่ตาสั่งเสีย
 กันที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ว่า ขอให้ผู้หญิงตามไปส่งในวันยกกองออก
 จากกรุง แต่ผู้หญิงคนนั้นหาไปส่งไม่ มีกลอนเพลงยาวตอนนั้นว่า
 ก็นั้น “จนญาติวงศ์พี่ก็เปลี่ยนผลัด จะเจียนจักสิ่งไรให้ไหลหลง
 ถึงเวลาที่ยาตราตรึง คํารังไรมาในความกรอม เดินทางอย่างจะ

ดอชยันรอยหยุก สุกใจด้วยใจระโกลถนอม ถึงประตูไชยอัน
 อารมณกรอม ออมเทวศประเวศลงนาวา ตระหนกจิตตามนาม
 เรือรบ แลไหนไม่พบพัศตรเชษฐา จึงให้ล่องแลตามท้องชลามา เห็น
 เรือราพายรายมาหลายลำ” ซ่อนก็แสดงให้เห็นว่า ประตูไชยไม่
 ใช้เป็นประตูคลองน้ำ แต่ก็เป็นธรรมดาส่งพลลงพลาดข้าง แต่
 เท่าที่อ่านได้เรียบเรียงไว้อย่างละเอียดละออเป็นหลักฐานใดเท่านั้น ก็นับ
 ว่าเป็นบุญคุณแก่ผู้ศึกษาโบราณคดีชั้นหลังเป็นนักหนา

(๑๔๔.) วัดบรมพุทธาราม สมเด็จพระเพทราชาทรงสร้างขึ้น
 ที่พระนิเวศน์เดิมย่านป่าทองภายในกำแพงกรุง อยู่ระหว่างประตูไชย
 กับคลองตะไกรน้อย พระอุโบสถมุงกระเบื้องเคลือบ จึงเรียกกันว่า
 วัดกระเบื้องเคลือบ

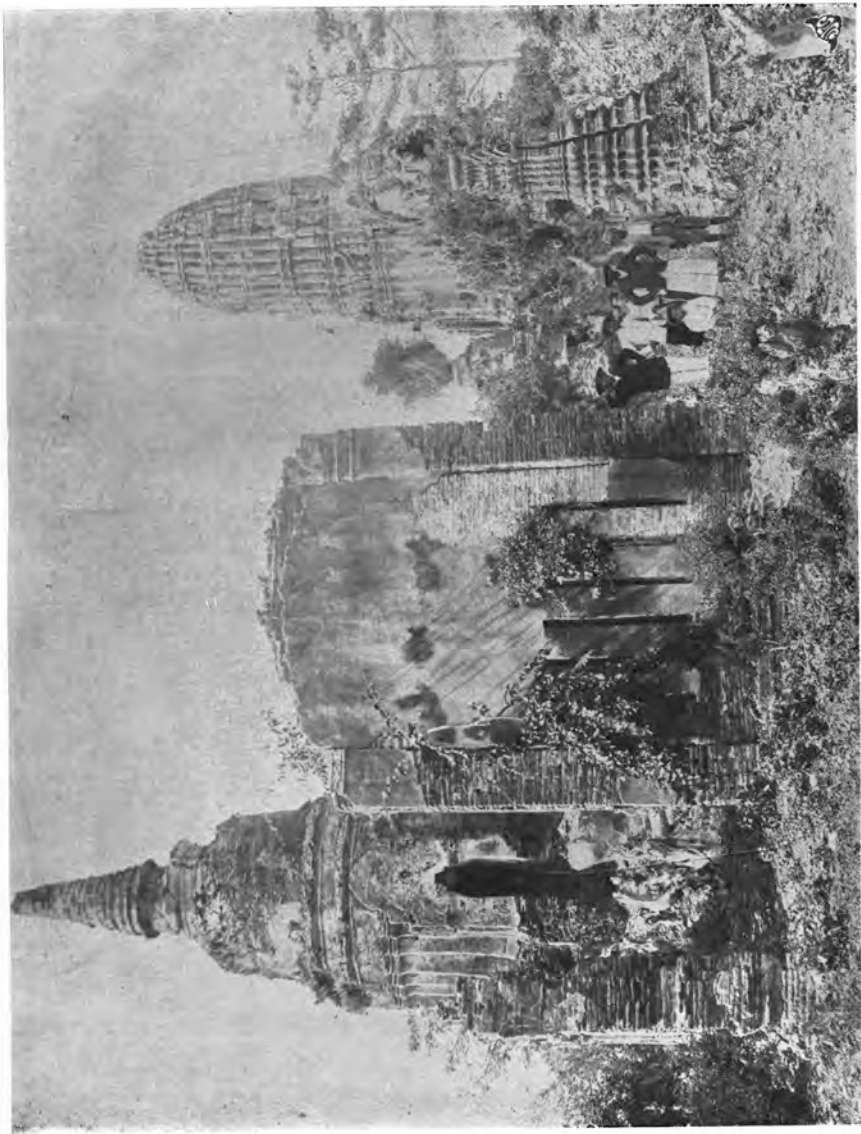
พระเจดีย์วัดสวนหลวงสวรค์
ในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้เรียกว่า พระเจดีย์ศรีสุริโยทัย
อยู่ในบริเวณโรงพยาบาล พระนครศรีอยุธยา

คลองปทุมปากท่อตรงมาออกปทุมไกรใหญ่ มีสะพาน
ไม้ชื่อสะพานขุนโลก ๑ มีสะพานไม้ตรงถนนวัดขวิดข้าม
ไปวัดกุฎีฉลัก ๑ มีสะพานอิตตรงถนนตะแลงแกงข้ามไป
ถนนลาวชื่อสะพานลำเหย^(๑๔๕) ๑ มีสะพานอิตตรงปทุมมา
โกกราช ข้ามไปถนนหน้าโรงไม้ชื่อสะพานสายโซ่^(๑๔๖) ๑
ลำปากท่อมี่คลองน้อยเลี้ยวเข้ามาสระแก้ว พระคลังใน มี
สะพานไม้ตรงถนนหน้าวัดระฆังข้ามเข้าสวนอะหุ่ง ๑ มี
สะพานอิตตรงถนนหลังวัดระฆังข้าม เข้ามาท้ายสระ ชื่อ
สะพานสวนอะหุ่ง ๑ ลำคลองปากท่อมี่คลองน้อยเลี้ยว
ไปวันตก ออกปทุมใหญ่ฉางมหาไชยริมวัดสวนหลวงวัด
ศกสวรรค์ มีสะพานอิตเดินตามริมคลองทางหัวฝั้วชื่อสะพาน
แก้ว แลในกรุงเทพมหานคร มีสะพานหลวงใหญ่่น้อย
สะพานอิตสิบห้าสะพาน สะพานไม้สิบสี่ เป็นญี่สิบเก้า
สะพานแล

(๑๔๕.) สะพานลำเหย เป็นสะพานข้ามคลองท่าตอนใน ซึ่ง
มีถนนมาจากวังหลังตรงไปจดกำแพงกรุงด้านตะวันออก ตรงวัดพิไชย
ข้าม กรมทหารได้ทำถนนจากหลังโรงทหารไปตามแนวเดิมถนนลาว
ถนนตะแลงแกง และสร้างเข้าขึ้นที่ระวางวัดนักพันต์กับเทวสถานให้
ชื่อถนนแผลงศร ทำสะพานขึ้นใหม่ตรงสะพานลำเหยให้ ชื่อว่าสะพาน
ลักษณะสุทร สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ภายหลังสมเด็จพระเชษฐา

อิราษเจ้าฟ้าอัยยวงค์เทศาวิธ กรมหลวงนครราชสีมา เมื่อเสด็จไป
ทรงบัญชาการกองพลทหารบกที่ ๓ ไปรบให้ทหารทำถนนต่อถนน
แมลงคร จากหลังเข้าตรงไปตามถนนเข้าโพน ขรรจบถนนรอบกรุง
ก้านตะวันออก ประทานชื่อไว้ว่าถนนเทศาวิธ

(๑๔๖.) สะพานสายโซ่ เป็นสะพานข้ามคลองท่าจากปาก
ตะวันตก มาเข้าประตุมหาโกศราช หน้าพระที่นั่งทรงปืน

วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา

แลในกำแพงกรุงเทพมหานคร มีตำบลย่านร้านตลาด
 ขายของสรรพของเป็นร้านชำ ตลาดขายของสดข้าวเย็น
 ตลาด ปัตตุนหน้าพระราชวังหลวงขายของสดข้าวเย็น ๑
 ตลาดถ้ำขี้ขายหมากพลูตรวยเมี่ยงห่อสำหรับบวชนาค
 วังตรา ร้านชำหุงเข้าแกงขายคนราชการ และขายของสด
 ข้าวเย็นในย่านตลาดหน้าวังตรา ๑ ตลาดป่าตะกั่วมีร้านชำ
 ขายลูกแหแลเครื่องตะกั่ว ฟ้ายแลด้ายขาวด้ายแดง ขาย
 ของสดข้าวเย็นในย่านป่าตะกั่วตลาด ๑ ย่านป่ามะพร้าวขาย
 มะพร้าวห้าวปอก มะพร้าวอ่อน มะพร้าวเผา ๑ ย่านป่าผ้า
 เหลืองขายผ้าไตรแลจิว ๑ ย่านป่าโทนขายเรื่อปี่แก้ว หีบไม้
 อูโลกใส่ผ้าช้างม้าศาลพระภูมิ ๑ ย่านป่าขนมขายขนมชะมด
 กงเกวียนกิมถั่วสำปนี ๑ ย่านป่าเตียบขายตะลุ่ม กานก้ามะลอ
 กานเลวตะลุ่มเขียนหมาก ๑ ย่านป่าถ่านขายสรรพผลไม้ชุ่ม
 กล้วยแลขายของสดข้าวเย็น ๑ ตลาดหน้าพระมหาธาตุขาย
 เสือตนาวเสือแขก เครื่องอัฐบริขานผ้าบาตรเชิงบาตรตราตา
 ละบัด ๑ ย่านขันเงินขายขันจอกผอบตลับเงินเลวแลถม
 ขาดำ สายส้อมกำไร ปิ่นปักจุกพริกเทศจับปิง ๑ ย่านป่า
 ทองขายทองคำเปลว ทองนากเงินมีตลาดขายของสดข้าว
 เย็น ๑ ย่านป่าขายสรรพเครื่องเทศเครื่องไทยครบสรรพ
 คณยาทกสิ่ง ๑ เชิงสะพานขึ้นถนนตักแขกขายกำไลมือ
 กำไลเท้า ปิ่นปักผม แหวนหุ้มะกล่ำแหวนลูกแก้ว กระดิ่ง

กองเชิงลั่นเครื่องทองเหลืองตะกั่ว ๑ บ้านป่าชมพูขายผ้า
 ชมภูคาตราคดหนังไก่ ผ้าชมพูเลวผ้ากิมเลว ๑ ย่านป่าไหม
 ป่าเหล็กฟากถนนซีกหนึ่ง ชายไหมครุยไหมพัน ไหมเบญ
 พรณ์ ฟากถนนซีกหนึ่งขายมีดพร้าขวานจอบเสียมตะปูปลิง
 บิหล้า มีตลาดขายของสดข้าวเย็น ซ่อตลาดสะพานหน้าคู
 อยู่ในย่านป่าเหล็กป่าไหมย่านเดียวกัน ๑ ย่านป่าฟูกขายแต่
 ฟูกเลหมอนเมาะ ๑ ย่านป่าทุ่งหมากกว่าป่าผ้าเขียวกว่า
 ขายเชื้อเขียวเชื้อขาวเชื้อจิบเวยเชื้อฉีกอกเชื้อกรวมหัว กัง
 เกงเขียว กังเกงขาว ล่อมสักลาด ล่อมเลว ทุ่งหมาก
 สักลาดบักทอง ประดับกระจกทุ่งหมากเลว ทุ่งยาสูบประ
 บักทองประดับกระจก ทุ่งยาสูบ ผ้าลายต่างกันสำหรับทั้ง
 ทาน ชรองพลูสักลาดบักทองประดับกระจก ชรองพลูเลว
 สักลาดเขียวแดง แล้วรับผ้าแจกจามวัดแก้วฟ้า วัดลอด
 ช้องมาไสร้านขาย ๑ ย่านตะเลงแกงขายของสดข้าวเย็น
 เรียกว่าตลาดหน้าคู ๑ ย่านหน้าพระกาลมีร้านชำขายหัว
 ในโคลงในบ้นฝ้าย ๑ ย่านบ้านช่างทำเงิน แล้วไปย่านป่า
 ผ้าเหลืองปามะพร้าวหน้าวัดป่ากาย แล้วไปย่านหน้าจวนคลัง
 ทำหีบฝ้ายขาย ย่านป่าตองขายฝ้ายขายรัก มีตลาดขายของ
 สดข้าวเย็นหน้าพระคลังสินค้าอยู่ในย่านป่าตอง ๑ ย่าน
 ป่าดินสอริมวัดพระงามขายดินสอขาวดินสอดำ ๑ ย่านบ้าน

แห ขายแหแลเป่ล้านด้ายตะกอแลลวด มีตลาดขาย
 ของดาวปลาสดข้าวเอน อยู่ในบ้านแขกใหญ่ชื่อตลาดจีน ๑
 ย่านพราหมณ์หน้าวัดช้างขายกะบุงตะกร้ากะโล่ครุเชือกเสื่อ
 ลวด มีสรรพเครื่องใช้ครบ ๑ ย่านซี่ยกุนขายดอกไม้เพลิง
 สุราแช่สุราเข้มข้น ที่ศาลามีตลาดขายของสดข้าวเอน ชื่อ
 ตลาดเสาชิงช้าชี่กุน ๑ ย่านวัดกระชี่ช้างทำพระพุทธรูปด้วย
 ทองคำนากเงินสำฤท ๑ ย่านขนมจีนทำขนมเปียกใหญ่น้อย
 ขาย ๑ ย่านบ้านวัดน้อยปตุจินขายโปรดทองเหลืองเกลือบ ๑
 ย่านในไก่เซ่งตพานปตุจินไปเซ่งตพานปตุในไก่ เป็นย่าน
 จีนอยู่ตึกทั้งสองฟากถนนหลวง นึ่งร้านขายของสรรพ
 เครื่องสำเภา ไหมแพรทองขาวทองเหลืองถ้วยโถขามเครื่อง
 สำเภาครบ มีตลาดขายสุกรปลาของสดข้าวเอนอยู่ในย่าน
 ในไก่ ๑ ย่านสามม้าแต่เซ่งตพานในไก่ตัววันออกไปถึงหัว
 สาระภามุมกรุงเทพมหานคร จีนทำเครื่องจันอับแลขนม
 ทำโต๊ะเตี้ยงแลถั่งน้อยใหญ่แลทำสรรพเครื่องเหล็ก แลมี
 ตลาดขายของสดข้าวเอน แต่หัวโรงเหล็กไปจนปตุช่องกุด
 ถ้าเรือจ้างวัดพะเนางเซ่งอยู่ในย่านสามม้าตลาด ๑ ย่าน
 ป่าทุ่งวัดกระบือวัดวัว แต่ก่อนมีตลาดมอญพะม่าฆ่าเป็ดไก่
 ขาย ครั้นสมเด็จพระมหากระษัตร์ (เห็นจะเป็นพระเจ้าอยู่หัว
 บรมโกศ) เสด็จขึ้นปราบญาติศึก ทรงพระกรุณาแก้สัตว์

โปรดให้เลิกตลาดซึ่งมาเปิดใกล้เสีย ๑ ย่านปตู่เจ้าจันทน์ มี
ตลาดขายของสดข้าวเย็น ๑ ย่านหอรัตนไชยมีตลาดขาย
ของสดข้าวเย็น ๑ ย่านโรงเตี๋ยหอรัตนไชย ทำเครื่อง
เตี๋ยนอนเก้าอี้หนังถักขายขายย่าน ๑ ย่านวัดฝางวังจันทน์
ทำหัวโนโคลงโนหีบฝ้ายขาย มีตลาดขายของสดข้าวเย็นอยู่
ในย่านวัดฝาง ๑ ย่านปตุดินวังจันทน์มีตลาดขายของสด
ข้าวเย็น ๑ ย่านปตู่ลำช้างวังจันทน์มีตลาดขายของสดข้าว
เย็น ๑ ย่านถนนวัดชรวงมีตลาดขายของสดข้าวเย็น ๑
ย่านถ้ำทรายมีร้านชำขายผ้าสองปักเชิงปม แลผ้าปุมผ้าไหม
ผ้าจวนต่าง ๆ มีตลาดขายของสดข้าวเย็น ๑ ย่านเซ่งตพาน
ข้างตัวนอก มีตลาดขายของสดข้าวเย็นหน้าวัดกลอง
ตลาด ๑ มีตลาดขายปลาเลขของสดที่เซ่งตพานข้าง ๑ มา
ย่านหลังวัดนกหน้าวัดโพธิ์ มีร้านชำไทยมอญขายขันถาด
พานน้อยใหญ่ สรรพเครื่องทองเหลืองครบ แลมีตลาด
ขายของสดข้าวเย็นอยู่ในย่านหน้าวัดนก ๑ ที่ศาลาทำห้อง
หน้าวัดพระมหาธาตุ มีแม่ค้านั่งคอยซื้อซื้อมีดพร้าขวานชำรุด
เหล็กเล็กน้อยขายตลาด ๑ ย่านหน้าสาธารณะนอกในนอก
มีตลาดขายของสดข้าวเย็นชื่อตลาดเจ้าพรหม ๑ ย่านป่าสมุด
แต่หน้าวัดพระราม มาจนศาลเจ้าหลักเมืองมาหน้าวัดหลาว
(วัดลาว) วัดป่าฝ้ายมีร้านชำขายสมุดกะดาด ๑ มีตลาดขาย

ของสดข้าวเอนริมคลองหลังวัดระฆังตลาด ๑ ย่านเชิง
 ตพาน้ำเหยตะวันออกมีตลาดขายของสดข้าวเอน ๑ ฟาก
 คลองปากท่อตะวันตก หน้าวัดพระโภก (วัดวรโพธิ) ริม
 กำแพงโรงไม้ (โรงไหม) มาจนบ้านขาวเตร มีตลาดขาย
 ของสดข้าวเอน ชื่อตลาดยอด ๑ ย่านปุดห่านมีตลาด
 ขายของสดข้าวเอน ๑ ถัดย่านตลาดยอดไปนั้น มีตลาด
 ขายของสดข้าวเอน ชื่อตลาดหัวเลี้ยว ๑ หน้าปุดสักบ
 มีตลาดขายกึ่งปลาสดชื่อตลาดสักบ ๑ ริมคลองฟากหนึ่ง
 มีตลาดขายของสดข้าวเอนชื่อตลาดเดิม ๑ หน้าวัดสิงห์
 มีตลาดขายของสดข้าวเอนชื่อตลาดวัดสิงห์ ๑ หน้าวัดเกษ
 ข้างฉางมหาไชย^(๑๔๗) มีตลาดขายของสดข้าวเอนชื่อตลาดหัว
 ฉาง ๑ ย่านถนนลาวขายสรรพดอกไม้สด ๑ ย่านป่าเหล็ก
 วัดป่าฝ้ายขายสรรพเครื่องเหล็กมีดพร้า มีตลาดขายของสด
 ข้าวเอน ๑ ย่านวังไชยชื่อทองแดงไปทำทองเหลืองบุขัน
 ใหญ่น้อยขาย มีตลาดขายของสดข้าวเอน ชื่อตลาด
 วังไชย ๑ ย่านฉะไกรใหญ่ชื่อไม้ไผ่มาทำฝาเรือนหอขาย
 หนึ่งร้านขายผ้าสุริตผ้าขาว มีตลาดขายของสดข้าวเอนตลาด๑

(๑๔๗.) ฉางมหาไชยอยู่ในคลองระวางวัดสวนหลวงกับวัด
 สยสวรรค์ เคียงอยู่ในบริเวณโรงทหาร คลองนั้นถมเป็นพนังกั้น
 หมดแล้ว

ย่านป่าพัตตขายพัตตระโหนดคันกลมคันแบนใหญ่่น้อย มี
ตลาดขายของสดข้าวเบนอยู่ในย่านป่าพัตตลาด ๑ มีตลาด
ขายของสดข้าวเบนที่เชิงตพานขุนโลกหน้าวัดแก้วตลาด ๑
มีตลาดที่หัวไผ่ ตพานแก้วขายของสดข้าวเบนตลาด ๑ แล
ในกำแพงตั้งแต่ตลาดร้านแพ่ง^(๑๔๘) ขายปลาลดผักสดสรรพ
ของข้าวเป็นสี่สิบตำบลแล

ริมแม่น้ำทั้งสองฟากรอบกรุงเทพมหานคร ข้าทูลลอง
ธุลีพระบาททำของขายต่างต่างกันเป็นย่านเป็นตำบล ย่าน
สัมพะณีสักกัณห์น้ำมันงา น้ำมันลูกกะเบาน้ำมันสำโรงขาย พวก
หนึ่งทำฝาเรือนฝาหอด้วยไม้ไผ่กรแพ่งดำขาย พวกหนึ่งทำ
มีดพร้าหล่อครกเหล็กขาย ทั้งสามจำพวกนี้อยู่ในย่านสัม
พะณีส บ่านม่อ^๕บ่มม่อ^๕เข้ม่อ^๕แกงขาย บ่านกระเบื้องทำ
กระเบื้องผู้^๕เมยกระเบื้องเกล็ดเต้าขาย บ่านศาลาปูนเผา
ปูนขาย บ่านเขาหลวงจีนตั้งโรงต้มสุราขาย บ่านห้าตำบล^๕
อยู่ในแคว้นเกาะทุ่งวัน^(๑๔๙) บ่านเกาะขาดหล่อผอบ
เต้าปูนทองเหลืองขาย บ่านวัดครุฑ^๕บนางเล้งขาย บ่าน
ริมวัดธรณี^๕เลื่อยกระดานไม้จ้าวไม้อุโลกขาย บ่านวัดพร้าว
พราหมณ์ไททำแป้งหอมน้ำมันหอมธูปกระเจาะ กระดาดขาย
บ้านถ้ำโหลงทำเหล็กตูปตูปลิงใหญ่่น้อยขาย บ้านคนที่
บนกะโถนตะคันข้างม้าตุ๊กตาน้อยใหญ่ขาย บ้านโรงหม้อ

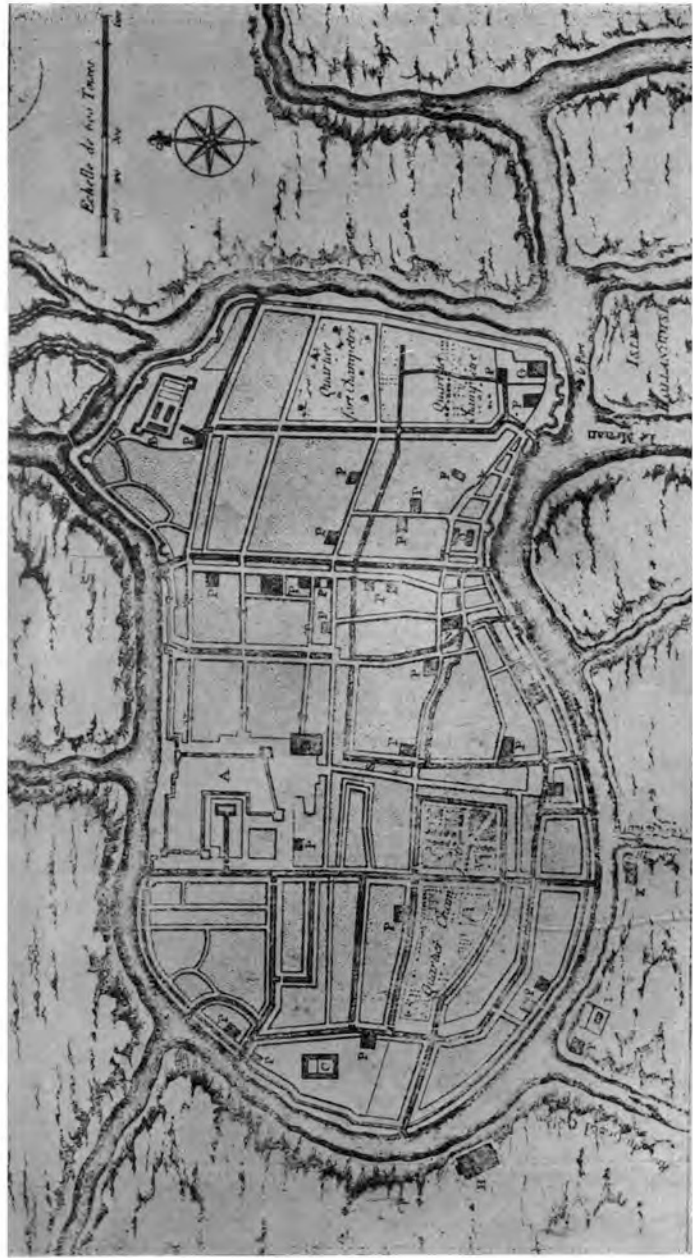
ช้อกล้วยดิบมาบ่มขาย แลบ้านเจตค้ำบสน้อยอยู่ในเกาะ
 ท่งแก้ว^(๑๕๐) แลบ้านนาเล้ง^(๑๕๑) หอแปลพระราชสารทำ
 กระดาตขาย บ้านคลองฉนุ^(เวก) พระเนียด^(๑๕๒) ตั้งโรงขาย
 ไม้ไผ่ขายเสาน้อยใหญ่ บ้านรามเทวะ บุนาตรเหล็กขาย
 บ้านวัดพิไชยต่อห่นตะลุ่มแลถานสองชั้นขาย บ้านนาง^(๑๕๓)
 เอียนริมกำแพงกรุงเทพมหานครน้อยไม้สักทำฝาเรือนปรุง
 เรือนขาย บ้านวัดน้ำวนจีนตั้งโรงทำขวานหัวเหล็กแลขวาน
 ปลูขาย

(๑๔๘.) ตลาดที่กล่าวมาในตอนนี้เป็นตลาดในพระนคร บาง
 ตลาดก็ตั้งใกล้กัน บางตลาดก็ห่างกัน ครั้นจะอธิบายก็พันเผื่อเข้าใจ
 ใจยาก จึงได้จดคำยลตลาดเท่าที่รู้ไว้ในแผนที่

(๑๔๙.) เกาะท่งขวัญ เห็นจะหมายเอาท่งหลังบ้านคลอง
 สรวัดฝั่งตะวันตก แต่เดิมนั้นไม่มีใครเรียกกัน

(๑๕๐.) เกาะท่งแก้ว คือท่งหลังบ้านคลองสรวัดฝั่งตะวันออก

(๑๕๑.) บ้านนาเล้ง หอแปลพระราชศาสน์ ยังเป็นที่สงสัย
 จะว่าบ้านนาเล้ง เดิมนั้นก็อยู่ถึงอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี ใน
 เวลานั้นเข้าใจว่าเป็นป่า หรือจะเป็นบ้านเกาะเล้งใต้อำเภอปางประพัน
 แต่ชื่อนี้ไม่พบในหนังสือเก่าแห่งใด พบแต่ชื่อบ้านวัดนางเล้ง ซึ่งมี
 มาในพงศาวดารในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ครั้นรัช
 ราชทูตพะม่า ว่าไปโรคให้ปลูกโรงรับแขกเมืองณที่นั้น วัดนี้อยู่ใน

แผนที่พระนครศรีอยุธยา
ช่างฝรั่งเศสทำไว้แต่โบราณ

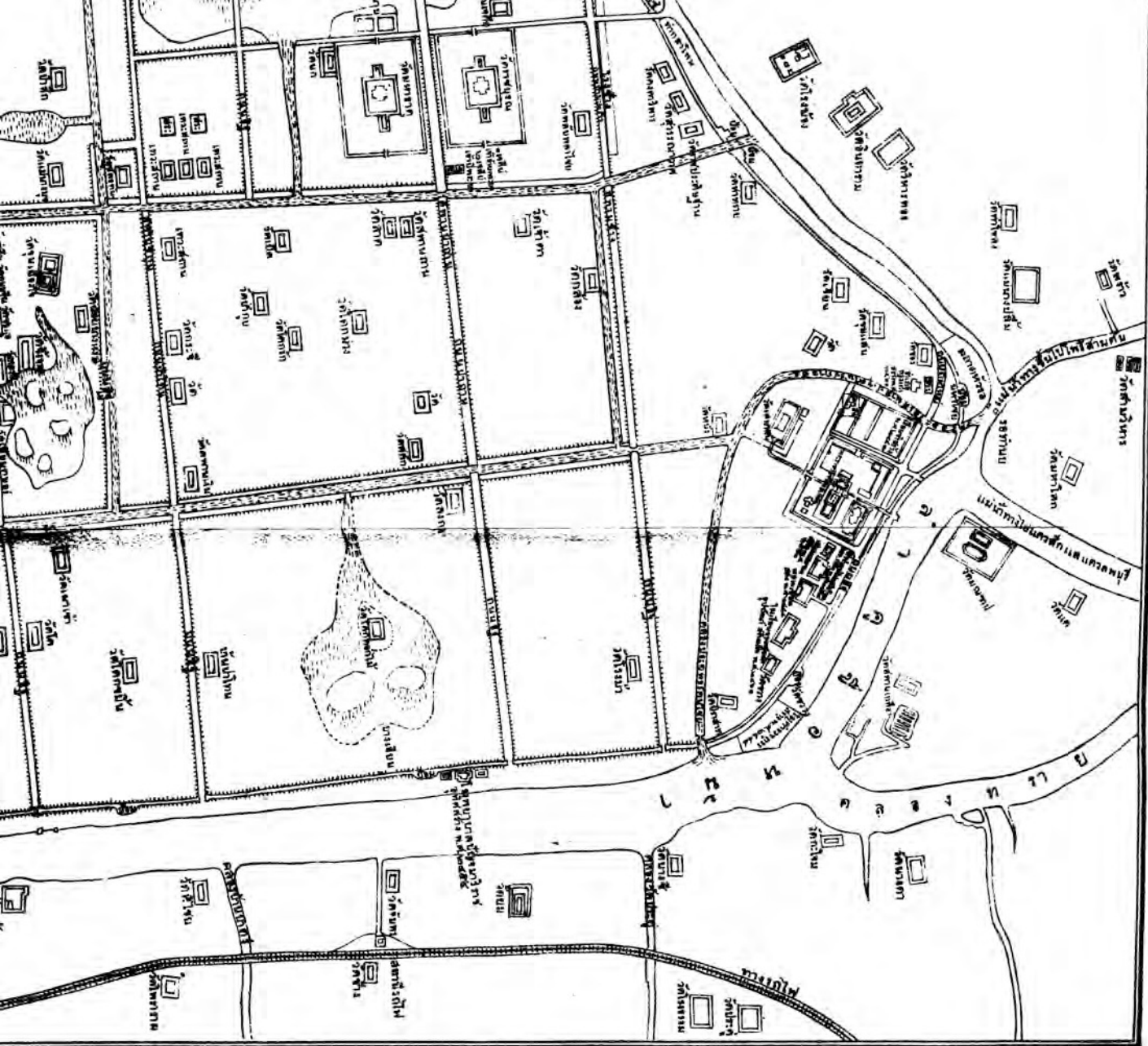
อักษร A พระราชวัง
อักษร B วังจันทร์เกษม
อักษร C วังหลัง

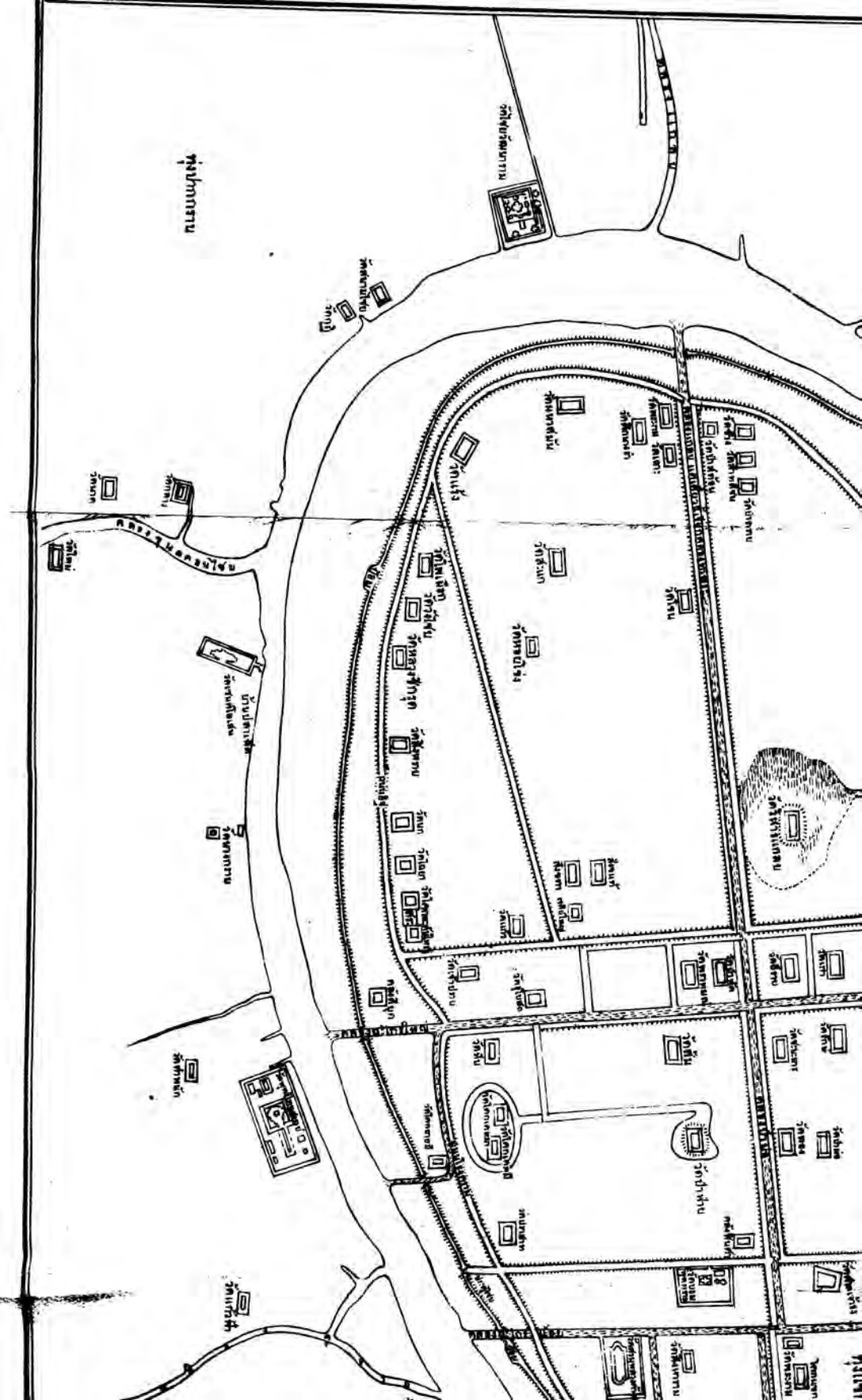
แม่น้ำอัมวัดคุม แลวก็ยวักยวักศาศา แต่ที่เฮาหอแปลพระราช
ศาสน์เข้าควยท้ายไว้ด้วยนั้น หอแปลพระราชศาสน์ก็อยู่ในพระราชวัง
ข้างที่จะหมายความว่า พวกหมู่เลขเฝ้าหอแปลพระราชศาสน์ เป็นคน
ทั้งบ้านเรือนอยู่ในตำบลนั้น และพวกเลขเฝ้าหอแปลพระราชศาสน์
เป็นผู้ทำกระต่ายขายคอกกระมัง

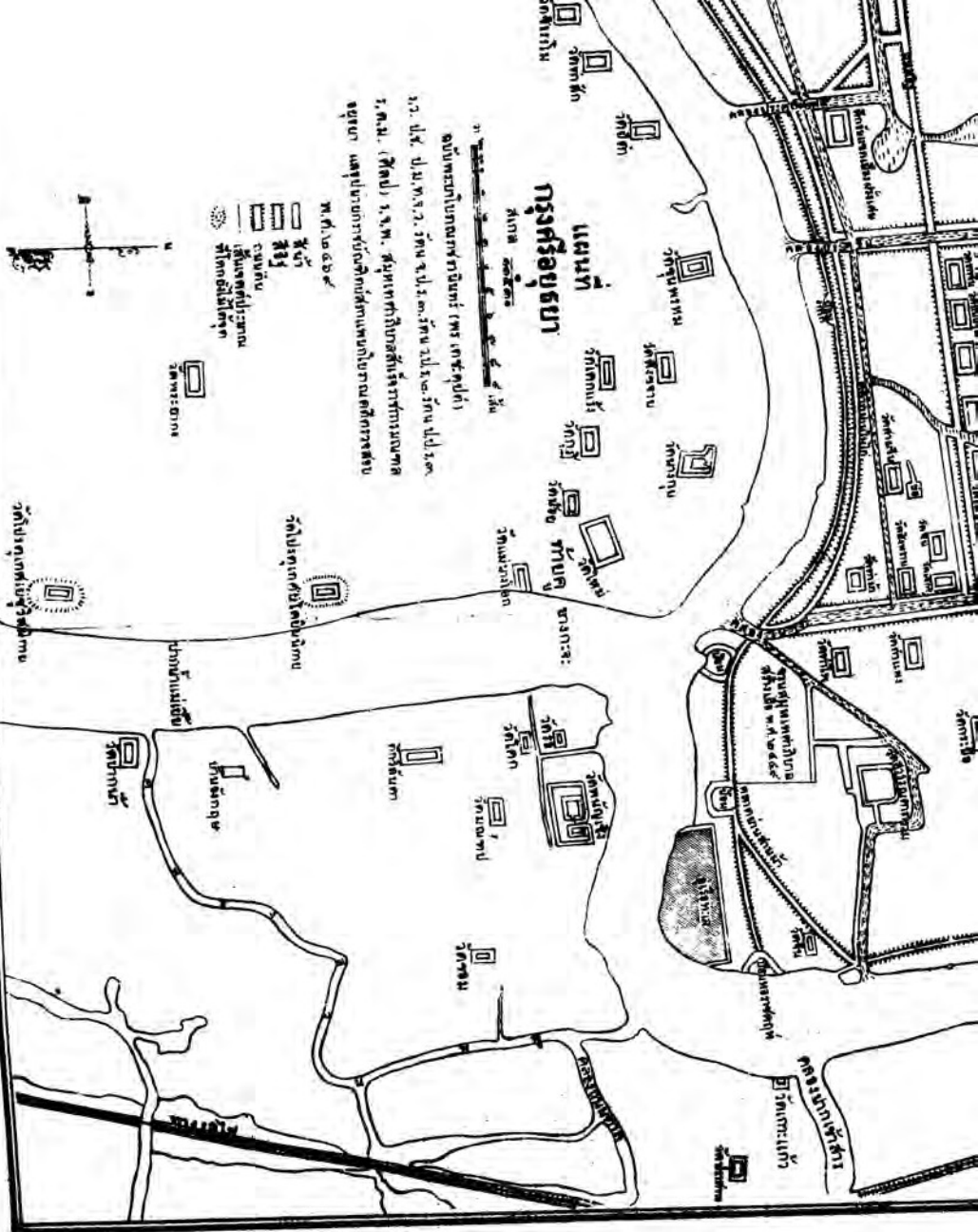
(๑๕๒.) บ้านฉน (เวก) พระเนียบก จะเป็นคลองระวางวัด
พระเจดีย์แดงกับพระเนียบกหรือจะเป็นคลองหน้าพระเนียบกอย่างไรไม่ทราบ
มีแต่บ้านฉนอยู่ในคลองบ้านข้าวเม่าคนละทาง

(๑๕๓.) บ้านบางเอียนมีชื่อมาในพงศาวดารและกฎมนเฑียรบาล
อยู่ริมกำแพงพระนครด้านตะวันออก ตรงสถานีอยู่ช้าย้าม

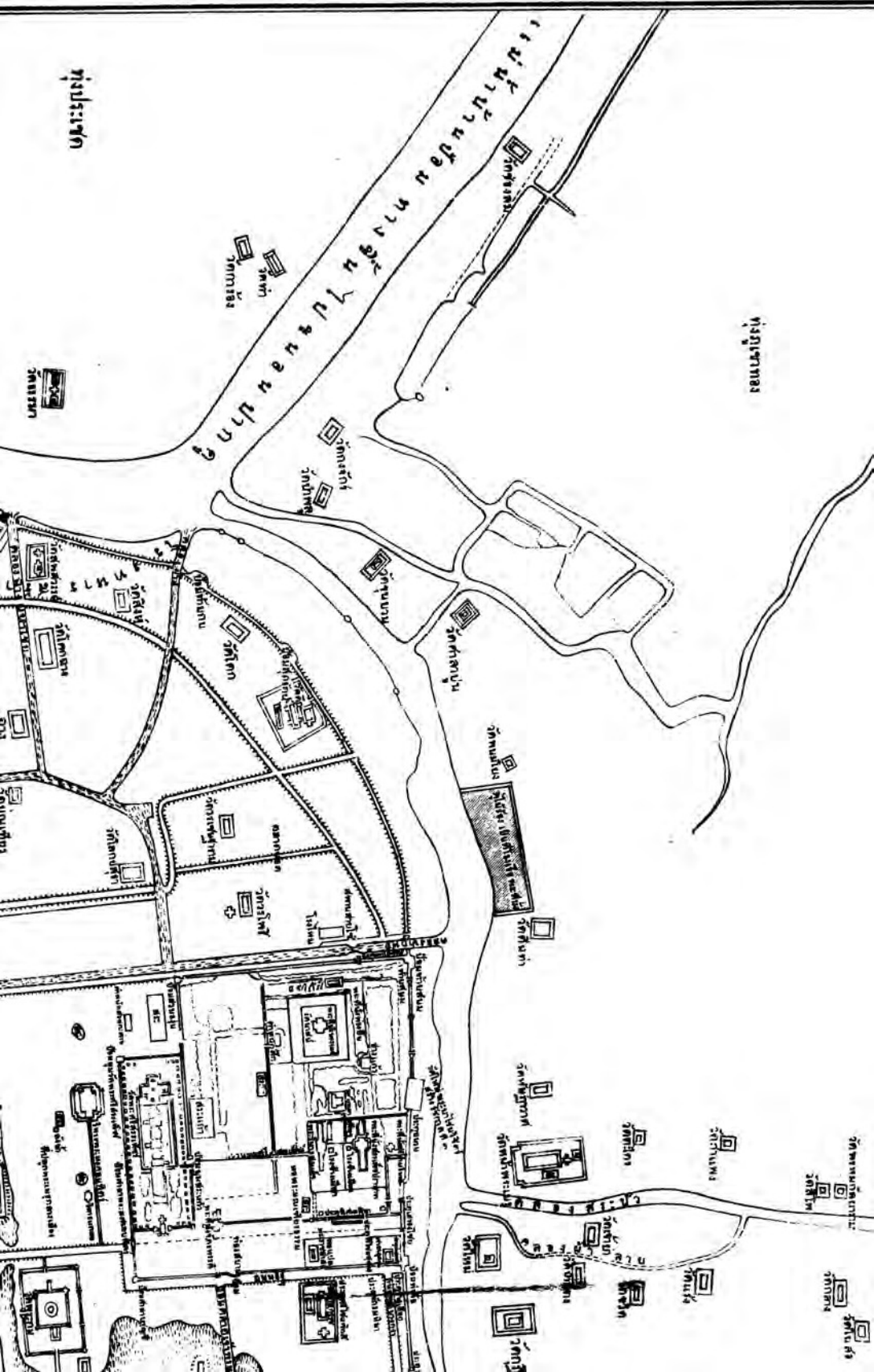
ในคำให้การชาวกรุงเก่า ไม่ได้กล่าวถึงด้านชนอนตลาดพะลาน
ถนนคลองสะพานและค่ายชนนบ้านหล่อเลย.

ดํารบาณคํัณเรือง

สารบัญคนเรื่อง

ก

กยเขา	ทำบส ๗๕
กระชั ^๕	วัท ๑๘๔
กระทาก	๑๘๗, ๑๘๘
กระย ^๕ ข	วัท ๑๘๔
กระเข ^๕ ขง	๑๘๗
กลัวย	วัท ๒๗
กลอง	หข ๙๘
กลาใหม่	ท่า ๘๕, ๑๒๕, ๑๖๕
กลาใหม่สุริยวงศ์	เจ้าพระยา ๔๒
กของตระเวน	ศาลา ๑๖๕
กรุงเก ^๕ า	มณฑล ๓๐
กรุงอิน ^๕ บุรี	พระเจ้า ๒๘, ๑๐๗,
กระระ	บาง ๙๓, ๑๑๙, ๑๒๐, ๑๖๗
กระโถน	๑๘๗
กางเกง	๑๘๓
การ้อง	วัท ๒๖
กาฬมฤตยูราช	๔ ขุน ๙๖

๑๕๒

กำแพง	๑๑๐
กำแพงเพชร	พระยา ๒๗
กำแพงเมือง	๓๓
กำแพงวัง	๖๕
กำมะลอ	พาน ๑๘๒
กุ่มดาว	วัด ๓๒, ๙๑
กุ่มทอง	วัด ๙๓, ๑๖๙
กุ่มฉลัก	วัด ๑๘๐
เกล็ดเต่า	กระเบื้อง ๑๘๗
เกษ	วัด ๗๑, ๑๘๖
แก้ว	กรุง ต้นเหตุที่จะหมกกำลัง ๒๕
เกาะแก้ว	วัด ๓๘, ๑๑๙, ๑๖๓
เกาะทุ่งแก้ว	๑๘๘
เกาะทุ่งขวัญ	แขวง ๑๘๗
เกาะมหาพราหมณ์	บ้าน ๑๖๑
เกาะลอย	พลับพลา ๑๕๒, ๑๖๓
เกลย	พระวิหาร ๗๑, ๑๓๒
แก้ว	บาง ๙๕, ๑๖๑, เกาะ ๑๖๓,
	สะพาน ๑๘๐, ๑๘๗, ทุ่ง ๑๘๘
แก้วฟ้า	วัด ๑๘๓
โกษา	หลวง ๒๖

๑

ขนมบ้า	๑๘๒
ขนอน	๑๖๑
ขนอนหลวง	๑๐๑
ขวก	บาง ๘๓
ขวัญ	เจ้าพระ ๒๕
ขวาง	วัด ๑๒๐
ขวิก	วัด ๑๘๐
ขันเงิน	บ้า ๑๗๐, บ่าน ๑๘๒
ข้าวเปลือก	ประตู ๓๖, ๓๘, ๑๒๖, ๑๑๗, ๑๒๓, ๑๗๖
ข้าวเม่า	บ้าน ๒๗, ๑๐๑, ๑๖๑, ๑๘๘
ข้าวเม่าหั่นตรา	บ้าน ๘๗
ข้าวสาร	บ้า ๑๖๓
ข้อหน้า	คู ๓๒
เขมา	วัด ๗๒
เขาคิน	วัด ๘๓
เขาส้ม	ประตู ๑๒๐, ๑๒๑
ขนยวน	วัด ๘๓, ๑๖๔, ๑๖๘
ขนพรหม	วัด ๑๖๓
	๒๕

๑๕๔

ขุนเมืองไ
ขุนละครชัย
ขุนโลก
ขุนแสน

วิท ๑๗๖
คลอง ๑๖๓, ๑๖๘
สะพาน ๑๘๐
๓๕

ค

คชสาร
คนที่
ครุฑ
ครุฑพาห

ทก ๑๖๒
บ้าน ๑๘๗
วิท ๑๖๘, ๑๘๗
เรือ ๗๓, พระราชดิญกร ๑๕๖

คลอง
คลองแกลบ
คลองข้าวเปลือก
คลองแคลง
คลองฉางมหาชัย
คลองฝาง
คลองสำหมหาชัย
คลองใหญ่
คอบ

๔๔
ประตู ๑๒๒
ประตู ๑๒๖
ประตู ๑๒๓
ประตู ๑๒๒
ประตู ๑๒๒, ๑๒๔
ประตู ๑๒๔
ประตู ๑๒๑
ท่า ๘๔

คัน	ท่า ๖๘, ๘๔
ค่ายฉนย้านหล่อ	๑๗๐
ค่ายวี	วิก ๑๖๙
คูราม	คลัง ๑๒๐, ๑๖๗
คูหาภพชล	ประตู ๖๐
เคมเฟอร์	หมอ ซอลันดา ๑๒๗
แคลง	วิก ๑๖๘
โคก	วิก ๑๒๔
โคระลัน	คิก ๑๖๒

จ

จตุรมุข	พระที่นั่ง ๗๘, ๖๑, ปราสาท ๑๔๙
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	พลับพลา ๑๕๖, ๑๕๘
จอมสุรางค์อุปถัมภ์	สมเด็จพระ ๑๔๙
จักรพรรดิ	โรงเรียน ๑๒๐
จักรมหิมา	พระที่นั่ง ๕๔, สมเด็จพระ ๒๐
จักรวรรดิ	ประตู ๖๘
	พระที่นั่ง ๔๓, ๕๗, ๖๕, ๑๐๙, ๑๔๕

จักรวรรดิไพชยนต์

มหาปราสาท

จักร

จัน

จันทน์

จันทบุรี

จันทร

จันทรเกษม

จันทรบวร

จาก

จาวัก

จำปาพล

จัน

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เจดีย์แดง

เจ้าจันทร

เจ้าเจ็ด

เจ้าพรหม

พระที่นั่ง ๑๓๐, ๑๕๔

เจ้าพระยา ๓๘

นาย ๑๐๘

เจ้า ๑๑๘

เมือง ๒๗

วัง ๗๘, ๑๑๘, ๑๒๘, ๑๖๘

พระราชวัง ๓๔, ๗๖, ๗๘, ๑๐๘,

สะพาน ๑๒๐

พระราชวัง ๗๘

น้ำ ๑๖๓

ศิลา ๘๒

ขอม ๓๘, ๑๖๘

ประตู ๘๔, ๑๒๐, ๑๒๑, ๗๖

๑๒๗, ขนอม ๑๘๔

สมเด็จพระ ๑๔๘, ๑๕๘

วัด ๑๘๘

ประตู ๑๒๐

บ้าน ๘๕

ตลาด ๑๗๐

ฉ

ฉนวนชั้นนอก	ประตู	๖๐	
ฉนวนชั้นใน	ประตู	๖๐	
ฉนวนวังหน้า	ประตู	๑๒๐	
ฉะไกรน้อย	คลอง	๔๔,	ประตู ๑๒๑, ๑๖๓, ๑๗๗
ฉะไกรใหญ่	คลอง	๔๔, ๑๗๗,	ประตู ๑๒๐, ๑๘๐
ฉัททันต์	วัด	๑๗๗	

ช

ชนชาติทวารสาร	ประตู	๑๓๕	
ชมพู	ป่า	๑๗๐, ๑๘๓	
ช่องลม	วัด	๘๖	
ช่องสะเทอ	บ้าน	๘๗	
ชนะสิบทิศ	พระเจ้า	๑๕	
ชัย	สมเด็จพระเจ้าฟ้า	๒๕, ๒๔๔, ๒๒๒,	
	ประตู	๔๑, ๗๐, ๘๘, ๑๑๗,	
		๑๗๑, ๑๒๐, ๑๒๑	
ชัยชนะการาม	วัด	๑๒๒	
ชัยมงคลไตรภพชล	ประตู	๑๔๔	

๑๕๘

ชัยราชาธิราช

ชัยวัฒน์นาราม

ชัยวิจิตร

ช้าง

ช้างเผือก

ช้างวังหน้า

ชายเคือง

ชิงช้า

ชี

ชีกน

ชีขัน

ชีเขียง

ชุมพลนิกายาราม

เชษฐบุปกร

เชษฐาธิราช

เชิงท่า

เขียงราย

ส้มแก้พระ ๒๐, ๑๒๓

วิก ๙๑, ๑๖๔

เจ้าพระยา (บุญนาค) ๒๙ พระยา
(นาค) ๓๐, พระยา (นาค ฌัฏมเพ็ชร)

๑๕๗, พระยา ๖๖, ๙๙, ๑๑๗

ท่า ๘๕, โรง ๖๕, วิก ๙๓,

๑๖๗, ๑๘๔, สะพาน ๔๒, ๑๗๖

ประตู ๖๘

ท่า ๑๒๐

ตำบล ๙๕, ทุ่ง ๙๗

เสา ๑๘๔

ท่า ๙๘

๔๒, ๑๘๔, สะพาน ๔๖, ๑๗๖,

๑๘๒

บึง ๔๔

วิก ๑๓๒

วิก ๙๑

หอพระ ๑๔๕

ส้มแก้พระ ๒๑, ๒๕

วิก ๗๒, ๑๖๔, ๑๖๗

ราชวงศ์ ๑๓, ๑๘

ช

ชอง	วัด	๙๔, ๑๖๔, ๑๘๕
ชัตกบ	บิณฑ	๓๗
ชั่มยอกปรางค์	ประตู	๑๔๔

ญ

ญวน	จน	วัด	๑๖๙
ญานเสน	วัด	๑๑๗,	๑๒๕
ญัน	บง	๔๗	
ญุ่น	บ้าน	๑๖๘	
ญัพระยา	เจ้า	๔๒	

จ

เจียรราชา	พระ	๑๒๓
-----------	-----	-----

ด

ดอกมะเ็อ	เจ้าฟ้า	๒๔, ๘๒
ดอกไม้	ทำบล	๓๙
ดอกไม้เพลิง	บ้าน	๑๗๖
ดำนคอบเหตุ		๑๖๑

ดาวคะนอง	วัด ๘๓, ๑๖๗
ตำราฐานภาพ	กรมหลวง ๑๐๐, ๑๐๗, สัมเด็จพระ ๑
	กรมพระยา ๑๕๑, ๑๕๕
คิน	ประตู ๑๘๒
คินสอ	ป่า ๑๗๗, ๑๘๓
คิลกมลามหาไพชยนต์	พระที่นั่ง ๖๑
คูลิตมหาปราสาท	พระที่นั่ง ๕๕
เค็ม	วัด ๓๒
แก่ง	คก ๑๖๘

๒

ศรีมข	พระที่นั่ง ๑๓๐, พลับพลา ๑๕๓
ศรีมขบังตรา	ท้องพระโรง ๖๑
ตลาด	๘๓, ๑๘๒, ๑๘๗
ตลาดจีน	สะพาน ๑๗๖
ตลาดเจ้าพรหม	ถนน ๕๓, ๗๐, ๑๗๐
ตลาดเรือ	๑๖๖
ตลาดขมบก	๑๖๖
ทอง	ป่า ๕๑, ๑๗๐, ๑๗๗, ๑๘๓
ทองป	วัด ๘๓

ตะกั่ว	ป้า ๑๒๕, ๑๘๒
ตะไกร	วิก ๑๖๘
ตะเคียน	กลอง ๑๒๓, ๑๖๓, ๑๖๘
ตะเคียนเหนือ	กลอง ๑๖๘
ตะนาวศรี	บาง ๑๖๑
ตะเบงขวย	พระเจ้า ๑๕, ๓๗
ตะพาน	๔๖, ๑๗๖, ๑๘๐
ตะพานเกล็ด	วิก ๑๖๓
ตะแลงแกง	ถนน ๑๗๐
ตะขั่ว	ประตู ๗๐
ตาก	ชนหลวง ๒๗
ทักษิ	วิก ๑๒๔
ทม	วิก ๘๓, ๑๘๘
เทียบ	ป้า ๑๗๐, ๑๘๒

ถ

ถนน	๔๑
ถนนหลวง	๑๗๐
ถ่าน	ป้า ๑๒๐, ๑๘๒
ถือน้ำ	๑๓๕, ๑๔๖

ท

ทรงธรรม	สมเด็จพระเจ้า ๒๑, ๒๕
ทรงยศ	ขุนหลวง ๒๓
ทรง ^๗ บัน	พระที่นั่ง ๑๐๙, ๑๓๑, ๑๓๕, ๑๔๓, ๑๔๘
ทราย	ท่า ๘๕
ทอ	กลอง ๖๕, ๑๒๑, ๑๒๔, ๑๓๕, ๑๕๑, ๑๖๔
ทอง	ภูเขา ๒๖, ป่า ๑๘๒
ทอง ^๗ จันทร์	สมเด็จพระเจ้า ๑๘
ทอง ^๗ ลิ้น	สมเด็จพระเจ้า ๑๘
ทะเล ^๗ หญ้า	๙๔, วิก ๙๕, กำปล ๑๖๐
ทศ ^๗ นानิกร	ป้อม ๕๕
ท่า	๘๔
ท่า ^๗ คัน	๖๕, ๖๘, ป้อม ๖๖, ๑๐๘, ๑๓๑
ท่า ^๗ ชี	ก่าน ๑๒๐
ท่า ^๗ ทราย	กำปล ๔๔, วิก ๓๙, ๑๑๗, ๑๒๖, ๑๖๕
ท่า ^๗ ปราบ	ประทุ ๖๕, ๖๘

๒๐๔

ทุ่งแก้ว	เกาะ ๑๘๘
ทุ่งขวัญ	เกาะ ๑๘๗
ทุ่งหมาก	ย่าน ๑๘๓
โตน	ป่า ๑๒๐, ๑๗๐, ๑๘๒

ข

ขันบุรี	เมือง ๒๖, ๒๗
ขัน	บ้าน ๑๘๔
ขรณ	วัด ๑๘๗
ขรณบาล	ขุน ๔๘
ขรรณเกียร	กบฏ ๓๗
ขรรณฤคราช	ภูที่ ขรรณิกราช
ขรรณิกราช	วัด ๖๕, ๑๐๗, ๑๑๐, ๑๒๔, ๑๓๐, ๑๓๑, ๑๕๑, ๑๗๐
ขรบาล	ขุน ๔๘
ขาคาธิเบศว	สมเด็จพระ ๒๒

น

นก	วัด ๑๘๕
นกร	ขุน ๔๘
นกรกลาง	อำเภอ ๑๐๐

นครชัย	ประตู	๖๙,	๑๔๘
นครใน	อำเภอ	๑๐๐	
นครบาล	คลัง	๗๑	
นครราชสี ^๕ มา	เมือง	๒๕	
นครศรีธรรมราช ^๕	เมือง	๒๕	
นครหลวง	อำเภอ	๑๐๐	
นน ^๕ ท์	เมือง	๒๖	
นน ^๕ ทรี	บ้าน	๙๕	
นรบาล	ขุน	๙๘	
นริศราน ^๕ วัค ^๕ ติวงศ์	เจ้าฟ้ากรมหลวง	๑๐๘	
นเรศวรมหาราช	สมเด็จพระ	๒๐, ๔๓, ๕๒, ๑๓๐,	
	พระบรมรูปหล่อ	๕๔, ๑๔๔, ๑๔๖	
นชัย	วัด	๑๒๓, ๑๘๔	
นาค	พระยาชัยวิชิต	๓๐, ๑๕๗, มหา	
	๑๖๙, วัด	๑๖๓, สะพาน ๔๘,	
		๑๒๓	
นางช ^๕	วัด	๑๖๓, ๑๖๘	
นางร ^๕ ้า	บาง	๙๕	
นางเล ^๕ ง		๑๘๗	
นางเอียน	บ้าน	๑๘๘	
นายการ	บ่อน (ในไก่)	๓๗	

๒๐๖

นายเรือ	โรงเรียน ๒๗
นารายณ์สังหาร	บน ๓๗
นารายณ์	สมเด็จพระ ๒๕, ๕๕, ๗๑, ๑๓๑, ๑๖๒
นารายณ์มหาเอกาทศรฐ	สมเด็จพระ ๒๒
นาเล็ง	บ้าน ๑๘๘
น้ำ	ประทุ ๑๒๗
น้ำเชยว	คลอง ๑๒๔, ๑๒๕
น้ำมันหอม	๑๘๗
น้ำยา	คลอง ๑๖๘
น้ำวน	วัด ๑๘๘
เนเมียว	๑๖
ในไก่	คลอง ๔๔, ประทุ ๑๒๑, ๑๗๖

ป

ขรมโกศ	สมเด็จพระ ๒๓, ๒๕, ๑๔๓, ๑๖๔
ขรมจักรวรรดิ	วัด ๑๗๗
ขรมไครโลกนาถ	สมเด็จพระ ๑๙, ๒๑, ๕๑, ๑๓๐
ขรมพุทธาราม	วัด ๔๔, ๙๐, ๑๗๗, ๑๗๙
ขรมราชาที่ ๑	สมเด็จพระ ๒๑

บรมราชาที่ ๒	สมเด็จพระ	๒๑
บรมราชาที่ ๓	สมเด็จพระ	๒๔
บรมราชาธิราชที่ ๑	สมเด็จพระ	๑๓๐, ๑๘
บรมราชาธิราชที่ ๒	สมเด็จพระ	๑๙
บรมราชาธิราชที่ ๓	สมเด็จพระ	๒๓
บรมราชาธิราชที่ ๔	สมเด็จพระ	๒๓
บรมราชามาหาพุทธางกูร	สมเด็จพระ	๑๙
บรมวงศ์	วิก	๙๓, ๙๕, ๑๖๘
บรรยงก์รัตนาคัน	พระที่นั่ง	๔๖, ๕๗, ๖๖, ๖๙, ๑๐๙, ๑๓๑, ๑๓๕, ๑๔๓, ๑๔๘
พระโศก	วิก	๑๘๖
ขจรเจษฎานารี	ประยูร	๑๓๕
ขจรสถานมงคล	พระราชวัง	๗๘
ขัตติยราช	พระ	๘๐
ขจรกระ	แม่น้ำ	๓๒, ๓๘, กำปง ๔๐
ขจร	คู	หน้าขจร
ขจรนาวศรี	ชนชน	๓๘, บ้าน ๑๖๑,
ขจร	ชนชน	๙๕, ๑๖๑
ขจรหลวง	ชนชน	๑๖๑
ขจร	บ้าน	๔๓, ๑๘๙

๒๐๘

บาตร	บ้าน	๘๒, ๑๖๓, ๑๖๘
บ้านกรก	คลอง	๑๐๑
บ้านข้าวเม่าหินตรา	คลอง	๘๗
บ้านคอกไม้	ท่าบด	๓๘
บ้านคอกไม้เพลิง	สะพาน	๑๗๖
บ้านบาตร	คลอง	๘๒, ๑๖๓
บ้านพลูหลวง	ราชวงศ์	๒๒
บ้านโพ	คลอง	๑๐๑
บ้านม่วง	ลำน้ำ	๘๓
บ้านม้าหินตรา	คลอง	๑๖๗
บุญนาถ	นาย กบุญ	๒๘
บุเรงนอง	พระเจ้ากรุงหงสาวดี	๑๕
บุษบก	พระที่นั่ง	๑๔๔
บุษบกมาลามหาปราสาท	พระที่นั่ง	๖๑
เบญจรัตนมหาปราสาท	พระที่นั่ง	๕๑, ๑๓๐
โบราณพิพิธภัณฑ		๑๕๘

ป

ปากเกล้าเจ้าอยู่หัว	สมเด็จพระ	๑๕๓
ประตู	วัด	๑๖๘
ประตูโรงธรรม	วัด	๑๖๓

ประทุ	๔๑, รอยพระนคิร ๑๒๖, ๑๒๗
ประทุขาวเปลือก	คลอง ๔๔, ๑๖๕, คิลิง ๑๗๖
ประทุหิน	คลอง ๔๔, สะพาน ๔๖
ประทุชัย	ท่า ๔๒
ประทุหิน	ถนน ๑๗๐
ประทุท่าพระ	คลอง ๔๕
ประทุเทพหมี่	สะพาน ๔๖
ประทุในไก่อ	คลอง ๑๗๖
ประทุวัง	๖๘
ประทุเขย	พระ ๑๗๐
ประทุย	ปากน้ำ ๒๖
ปราย	ท่า ประทุ ๖๘
ปรายศักรุฟาย	บ่อ ๔๐
ปรายเข้าตอก	พระที่นั่ง ๑๔๓, ๑๔๘
ปราสาท	วิก ๑๒๐, ๑๖๘
ปราสาททอง	สมเด็จพระเจ้า ๑, ๗, ๒๒, ๒๕, ๕๒, ๕๓, ๑๓๐, ราชวงศ์ ๒๒, ๒๓
บ่อประทุ	บ่อ ๔๐
บ่อประทุ	จำนวน ๑๒๖
บ่อประทุ	๖๖

ปากข้าวสาร	คลอง ๘๖
ปากคู	ชนอน ๔๐, ๘๕, ๑๐๑, บ้าน ๑๖๑
ปากท่อ	ประตู ๑๒๒, ๑๒๔, คลอง ๑๘๖
ปากไห้	บ้าน ๘๕
บ้านเงิน	ถนน ๑๗๐
ปากข้าวสาร	คลอง ๑๖๓
ปากคนที่	วัด ๑๖๔, ๑๖๕
ปากมอญ	ถนน ๑๗๐
ปากทอง	ถนน ๑๗๐, ๑๗๗
ปากตะกั่ว	ถนน ๑๒๕
ปากเตียบ	ถนน ๑๗๐
ปากแดง	วัด ๑๖๘
ปากด่าน	สะพาน ๔๖, ๑๗๖
ปากใน	วัด ๔๔, ๑๗๗
ปากปลา	ตลาด ๑๖๘
ปากเจ้าเขียว	ถนน ๑๗๐
ปากฝาย	วัด ๒๖, ๑๘๕, ๑๘๖
ปากพลู	วัด ๑๖๘
ปากฟก	ถนน ๑๗๐, ๑๗๗
ปากยอ	วัด ๑๗๗

ป่ามะพร้าว	ถนน ๓๕, ๑๒๕
ป่าไม้	ถนน ๑๗๐
ป่าเขา	ถนน ๑๗๐
ป่าขี้เหล็ก	ป่า ๕๐
เปรม	หม่อมราชวงศ์ ๑๐๘
แป้งหอม	๑๘๗
แปร	พระเจ้า ๓๙
โปรกสัตว์	วัด ๑๐๑, ๑๖๑

ผ

ผนบ	ค่าย ๑๗๐
ผลาญคัทรูราช	ป่า ๕๐
ผ้าเขียว	ป่า ๑๗๐, ๑๘๓
ผ้าเหลือง	ป่า ๑๘๓
เผือก	ช้าง ๑๔๕

ผ

ฝรั่งมังศรี	พระเจ้า ๑๕
ฝรั่งเทศ	กรัง ๑๗๑
ผาง	วัด ๑๑๙, ๑๘๕
ผ่าย	ป่า ๑๘๕, ๑๘๖

พ

พรว	ชนหลวง ๑๘
พนมโยง	วัด ๗๒
พนัญเชิง	วัด ๗๒, ๑๑๗, ๑๒๐, ๑๒๗, ๑๖๘, กุฎี พระนางเชิง
พยากรณ์	คำทำนายนายกรวงศ์หรือยธยา ๑๑๑
พร	หลวงอนรรักษ์ภูเขศรี ๓๐
พรพินิจ	กรมขุน ๒๔
พรหม	ขุน ๑๖๓
พรหมบุรี	เมือง ๓๐
พรหมสถิต	ประตู ๑๓๘
พระกาฬ	ศาล ๔๑
พระแก้ว	บ้าน ๘๖
พระคลัง	พระยา ๒๖, ๓๘
พระงาม	วัด ๑๗๗, ๑๘๓
พระประเทียบ	ท่า ๑๗๐
พระพิรุณ	ขุน ๗๒
พระพทิตบาท	เมือง ๓๐
พระยาแมน	วัด ๘๑
พระยาราม	สุ่มเค็ก ๑๘

พระวาม	ปิง ๔๗, ๑๒๕, วิท ๔๗, ๗๑, ๘๘, ๑๓๓, ๑๘๕
พระว้าว	วิท ๑๖๘, ๑๘๗
พราหมณ์	๘๖, บ้าน ๑๗๗
พฤตมิเทช	พระเจ้า ๑๘
พลทวาร	ประทุ ๗๐, ๑๔๘
พลเทพ	พระยา ๒๖, เจ้าพระยา ๒๘
พลเมือง	๑๐๒
พลัษัฏลาชย	วิท ๓๕, ๔๒
พระเนียบก	๑๖๐
พระนางเชิง	วิท ๑๖๓
พัท	ป่า ๑๘๗
พิณเนศวร	ประทุ ๗๐, ๑๔๘
พิชัย	วิท ๒๗, ๘๒, ๑๖๓, ๑๖๘, ๑๘๘
พิชัยสุนทร	ประทุ ๑๓๘
พิชัยสุนทร	เจ้าพระ ๒๕
พิพิธภักดีสถาน	๑๕๘
พิมลธรรม	พระ ๒๑
พิมานชัยศรี	ประทุ ๖๔
พิมานรัตยา	พระที่นั่ง ๖๑, ๗๘
พิมานรัตยา	พระที่นั่ง ๑๓๑, ๑๕๖

๒๑๔

พิชัยคัลลภยณ์	หอ ๑๕๖, ๑๕๘
พิศาลศิลา	ประตู ๑๓๘
พิษณุโลก	พระยา ๒๖
พุทธรูปออกฟ้าฟ้าโลก	สมเด็จพระ ๑๔๖
พุทไธศวรรย์	วัด ๔๔, ๙๐, ๑๒๑, ๑๖๗
พทเลา	ปากน้ำ ๙๕
เพชร	ข้อม ๓๒, ๓๕, ๓๖, ๙๓, ๑๑๗, ๑๑๘, ๑๒๐, ๑๖๗, ๑๖๘
เพชรฆา	วัด ๘๒
เพชรพิชัย	พระยา (นาค) ๓๐
เพชรราชา	พระยา (สิงห์โต) ๓๐
เพลงยาว	พระ ๒๒, ๓๗, สมเด็จพระ ๒๕, ๑๒๗, ๑๓๑, ๑๔๘, ๑๖๔
ไพฑูริย์	คำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ๑๑๑
ไพฑูริย์มหาปราสาท	สวน ๑๔๕, ประตู ๑๔๘
ไพฑูริย์มหาปราสาท	พระที่นั่ง ๑๓๐
ไพ	พระที่นั่ง ๑๒๙
ไพ	บ้าน ๙๖, วัด ๑๖๔
ไพ	วัด ๑๘๕
ไพธาราม	วัด ๘๒
ไพสามต้น	ค่าย ๙๓, ค่าย ๒๗, ถ้ำน้ำ ๑๖๑

ฟ

ฟูก

ผ้า ๑๗๐, ๑๗๗, ๑๘๓

ภ

ภูเขาทอง

ลำน้ำ ๓๘, ทุ่ง ๓๙, คลอง
๔๐, วิก ๔๑, ๑๖๙

ภูมินทราชา

สมเด็จพระ ๒๓

ม

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระ ๑๕๓

มงกุฎพินาน

พระที่นั่ง ๖๑

มงคลจักรพาฬ

ช้างพลาย ๔๒

มงคลขพิตร

พระ ศาลา ๖๖, พระ ๑๓๒

มงคลสุนทร

ประตู ๖๙, ๑๔๘

มณฑป

วิก ๔๗

มนเทียรธรรม

หอพระ ๑๔๕

มนเทียรบาล

กฎ ๑๓๑

มรุพงศ์คีรีพัฒน์

กรมหมื่น ๓๐

มหาจักรพรรดิ

สมเด็จพระ ๒๐, ๓๔, ๑๖๐,
๑๖๙

มหาชัย	ฉาง ๑๘๐, ๑๘๖, ⁴ ยอมน ๓๗, ๔๕, ๑๑๔, ๑๒๐, ๑๒๓, ๑๖๑, ๑๖๔, ๑๖๕, สะพาน ๑๑๘
มหาศไทย	กระทรวง ๑๐๗
มหาเดช	พระเจ้า ๑๘
มหาไทรภพชล	ประทุ ๖๐, ๖๘, ๑๓๖
มหาเถรไม้งัด	ช้อง ๑๒๕
มหาธรรมราชา	สมเด็จพระ ๒๐, ๓๒
มหาธาตุ	๑๘๒, วิถี ๔๗, ๘๔, ๑๒๕, ๑๖๗, ๑๘๕
มหานรธา	มัง ๑๖
มหานัครินทร์ราชา	สมเด็จพระ ๑๔
มหานาค	คลอง ๑๖๔
มหาบุรุษ	สมเด็จพระ ๒๒
มหาพราหมณ์	เกาะ ๔๖, ๑๖๑
มหาโกศราช	ประทุ ๕๗, ๖๔, ๑๓๕, ๑๘๐,
มหาศิริธรรม	เจ้าพระยา ๒๔
มหาเสนา	เจ้าพระยา ๓๔, ๔๒
มหาอุทุมพร	สมเด็จพระ ๒๓
มหาโองการ	พระราชสัญญาภิ ๑๕๖

มหินทราธิราช

สมเด็จพระ ๒๐, ๓๓, พระ ราช

โอรส ๓๔

มหาสมุหยัง

บ้านใหม่ ๔๕, ๑๐๑

มะพร้าว

ป่า ๔๘, ๑๒๕, ๑๘๒, ๑๘๓

มังกรกายแก้ว

พระราชลัญจกร สาย ๑๕๗

มังกรลาภีเขก

พระที่นั่ง ๕๒, ๑๓๐

มังมทานรธา

๑๖

มังกร

ราชบุตรพระเจ้าอลองพญา ๑๖

มังกร

พระเจ้า ๑๖

มงส่วย

พระเจ้า ๑๕

มังโส

พระเจ้า ๑๕

ม้า

โรง ๖๕

เมรุ

๗๑

เมือง

คลังของ ๔๓, ๑๖๔

แมน

บ้าน ๑๖๑

แม่น้ำนางปลื้ม

วัด ๔๓, ๑๖๔, ๑๖๕, ๑๖๘

แม่น้ำ

๔๓

แม่ลา

คำบด ๒๔

ไม้

ป่า ๑๗๐

ไม้รัง

คู ๗๒, ๑๖๗

๒๘

ป

ปม	วิก ๔๑
ปมราช	พระยา ๒๖
ปอก	ชลาท ๘๓, ๘๘, ๑๘๖
ปอกปรางค์	ประทุ ๑๓๘
ปอกฟ้า	สมเด็จพระ ๒๐
ปอกมณฑป	ประทุ ๑๓๖
ปา	ป่า ๑๗๐, ๑๘๒
ปาน	๑๘๒, ๑๘๗
เป้น	พระที่นั่ง ๑๔๓
โยธาเทพ	กรมหลวง ๖๘

ร

ระมิง	วิก ๑๗๐, ๑๗๕, ๑๘๐, ๑๘๖
ระยอง	เมือง ๒๗
ระทกน้ำ	๑๕๘
รัชมังกศ	ราชพิธี ๑๕๑
รัตนชัย	หิ ๑๑๘, ๑๒๘, ๑๗๖
รัศมีศรีสุริยวงศ์	เจ้าฟ้า ๘๒, ๘๓
รัชฎาธิราชกุมาร	สมเด็จพระ ๒๐
ราชคฤห์	หิ ๑๒๐

ราชบัณฑิตยสภา	๑๕๔, ๑๕๙
ราชบุรณะ	วัด ๔๗, ๘๙, ๑๒๕
ราชบัณฑิตยสถาน	วัด ๓๕, ๙๐, ๑๒๖
ราชมนเฑียร	พระ ๑๐๙
ราชยาน	โรง ๖๔
ราชวังสัน	พระยา ๒๕
ราชสัญญากร	๑๕๖
ราชสีหวิกรม	กรมขุน ๓๘, ๑๐๖, ๑๐๙
รัตนตลาภ	บ้าน ๑๘๒
ราช	ท่า ๑๖๓
ราม	พระยา สัมเท็ฯ ๑๙, พระยา ๓๓
รามเทโษ	พระยา ๒๕
รามเทว	บ้าน ๑๘๘
รามราชาธิราช	สัมเท็ฯพระเจ้า ๑๙
รามายิยัก	สัมเท็ฯพระ ๑๐๗
รามายิยักที่ ๑	สัมเท็ฯพระ ๑๔, ๑๘, ๑๒๙
รามายิยักที่ ๒	สัมเท็ฯพระ ๑๙
รามายิยักที่ ๓	สัมเท็ฯพระ ๒๒
รามายิยัก ชื่อของ	สัมเท็ฯพระ ๑๓, ๑๘, ๗๑, ๑๔๕
รามายิยัศ	สัมเท็ฯพระ ๒๒
รามาวาส	วัด บัณ ๖๖, วัด ๑๓๓

๒๒๐

ราเมศวร	พระ ราชโอรส ๓๙, สมเด็จพระ
	๑๘, ๑๓๐
รำเหย	สะพาน ๔๖, ๗๑
ริก	นาย ๒๖
เวียน	เกาะ ๔๒
โรงฆ้อง	บ้าน ๑๘๗, วัด ๑๖๕, ๑๖๘

ล

ลพบุรี	เมือง ๓๐, ๑๖๒, แม่น้ำ ๓๒,
	๙๓
ลคชช่อง	วัด ๑๖๔, ๑๘๓
ลขย	เกาะ ๑๖๓
ละครชัย	ขุน ๑๖๓, คลขิง ๑๒๓
ละแวก	พระยา ๓๘
ลังกา	เกาะ ๑๔๓
ลัญจกร	ลาย ๑๕๖
लग	บาง ๑๐๑, ๑๖๑, ๑๖๗
ลาก	วัด ๑๖๑, ๑๖๘
ลาย	๑๕๖
ลาตูแบร์	มองสิเออร์ ๗๑
ลำเหย	สะพาน ๑๘๐, ๑๘๖

สมุทร	ทำบด	๓๙	
ลูกขุน	ศาลา	๗๘, ๑๓๗,	๑๖๕
ลูกขุนนอก	ศาลา	๖๔	
ลูกขุนใน	ศาลา	๖๒	
เล่ม	ทลท	๑๘๖	
โลกบาล	ขุน	๙๘	

ว

วชิรญาณ	หอพระสมุด	๑๕๕	
วรเชษฐ์	วัด	๙๐	
วรโพธิ์	วัด	๑๗๕, ๑๘๖	
วัง	๘๑, ๑๐๗		
วังเก่า	๔๘		
วังชัย	วัด	๙๐, ๑๒๓, ๑๖๓,	บ้าน
	๑๘๖		
วังตรา	๑๗๐		
วังหน้า	๗๘		
วังใหม่	๕๑		
วัด	๘๖		
วัดตาก	คลอง	๑๖๑, สะพาน	๑๗๖
วัด	วัด	๑๘๔	

๒๒๒

วานร

วาสฏี

วิชาเขนทร์

วิชิทณรงค์

วิมานมงคล

วิลันดา

วิสุทธิธารย์

วิหารสมเด็จ

สะพาน ๑๗๗

ท่า ๖๖, ๘๔, ๑๑๘, ๑๓๖
๑๕๒, ๑๖๔

เจ้าพระยา ๒๕

พระ ๒๘

ประตู ๑๓๘

ทก ๑๖๘

พระ ๑๔๓

พระที่นั่ง ๕๒, ๖๖, ๖๘, ๑๐๘,
๑๓๐, ๑๓๑, ๑๓๘, ๑๔๔,
๑๔๕, ๑๕๒

ศ

ศพลสวรรค์

ศรีคงยศ

ศรีชัยศักดิ์

ศรีผ้าแดง

ศรีพิมานชัย

ศรีโยโสธรรมหาพิมาน

บรรยงก์

ศรีรัตนศาสตร์ราม

วัด ๑๘๐ ศูนย์ สบสวรรค์

ขุน ๔๖

ประตู ๑๓๑

เรือ ๖๘

เรือพระที่นั่ง ๖๘

พระที่นั่ง ๕๓

วัดพระ ๑๔๖

ศรีสรรเพชญ์
ศรีสรรเพชญ์

ประยู ๗๐, ๑๔๘
วิก ๔๒, ๕๑, ๖๕, ๘๖, ๑๓๐,
๑๓๔, ๑๕๔

ศรีสิน

พระ ๔๒

ศรีธรรมราชา

สมเด็จพระ ๒๒, ๒๕

ศรีวิชัย

พระ ๓๘

ศรีเสาวภาคย์

เจ้าฟ้า ๒๑, สมเด็จพระ ๒๕

ศรีอยุธยา

กรุง ๑๓, ๒๕, ๓๒, ๑๑๖

ศรีอยุธยา

วิก ๓๒, ๑๖๗

ศาลหลวง

๖๔

ศาลา

๑๘๕

ศาลาเกวียน

บ้าน ๘๖, ๑๐๑

ศาลาปูน

วิก ๘๓, ๑๖๕

ศาลาพระมงคลบพิตร

บ่อ ๖๖, ๑๓๒

ศาลาลวก

คำหนัก ๕๘

ศาลาสารบัญชี่

บ่อ ๖๖, ๑๓๓

ศาลา

วิก ๘๓, ๑๘๘

ศิริวัฒนบุรี

กรุง ๖๘

๒

ธารภา

หัว ๑๑๘

ส

สนาม	หน้าจักรวรรดิ ๑๓๒
สนามจันทร์	พระที่นั่ง ๖๑, ๑๓๑
สนามชัย	พระที่นั่ง ๖๑, ๑๓๑
สนามหลวง	๕๓
สยสวรรค์	วัด ๔๐, ๙๐, ๑๒๔, ๑๘๖
สมณโกษา	วัด ๓๒
สมุท	ป่า ๑๘๕
สวรรค์	พระยา ๒๙
สวรรค์เพ็ชฎที่ ๑	สมเด็จพระ ๒๐
สวรรค์เพ็ชฎที่ ๒	สมเด็จพระ ๒๐
สวรรค์เพ็ชฎที่ ๓	สมเด็จพระ ๒๑
สวรรค์เพ็ชฎที่ ๔	สมเด็จพระ ๒๑
สวรรค์เพ็ชฎที่ ๕	สมเด็จพระ ๒๒
สวรรค์เพ็ชฎที่ ๖	สมเด็จพระ ๒๒
สวรรค์เพ็ชฎที่ ๗	สมเด็จพระ ๒๒
สวรรค์เพ็ชฎที่ ๘	สมเด็จพระ ๒๓
สวรรค์เพ็ชฎที่ ๙	สมเด็จพระ ๒๓
สวรรค์เพ็ชฎยวาสาท	พระที่นั่ง ๕๑, ๖๕, ๖๙, ๑๐๖ ๑๐๗, ๑๐๙, ๑๓๐, ๑๓๑

๑๓๘, ๑๔๔, ๑๔๕, ๑๔๘,

๑๕๒

สระแก้ว

๗๐, ๑๘๐, คำหนัก ๕๘, ๖๖

ป้อม ๑๓๔

สระบัว

คลอง ๘๔, ๑๖๔, ๑๖๗, ๑๖๘,

๑๘๘

สระบุรี

เมือง ๓๐

สวท

หข ๑๔๕

สวนกระต่าย

คำหนัก ๕๘, ๖๖, ๘๒, ๑๓๕

สวนหลวง

วิก ๑๒๓, ๑๒๔, ๑๘๐, ๑๘๖

สวนองุ่น

ป้อม ๖๖, ๑๓๕

สะพาน

๔๖, ๑๗๖, ๑๘๐

สะพานเกลือ

วิก ๑๖๘

สัก

แม่น้ำ ๘๖, ลำน้ำ ๔๐

สักคย

ประตู ๑๘๖

สักวีสัก

ประตู ๑๒๒

สัมพระนั

ย่าน ๑๘๗

สามประตู

วิก ๘๓

สามพระยา

เจ้า ๑๘

สามวิหาร	วัด ๓๗, ๔๓, ๑๖๔
สายโซ่	สะพาน ๔๖, ๑๘๐, ๑๘๑
สารบัญชี่	ศาลา ๖๖, ๑๓๓
ลำปะนီ	๑๘๒
ลำเภา	รูป ๑๑๕
สิงโต	พระยาเพชรพิชัย ๓๐, สัตว์ ๔๔
สิงห์	เมือง ๓๐, วัด ๑๘๖
สิงหราชฤทธิไกร	พระยา ๒๔
สิบเบี้ย	ท่า ๓๕, ๔๒, ๘๕, ๑๖๔, ๑๖๕
สี่เขียง	วัด ๑๓๒, ๑๗๐
สี่แสด	สะพาน ๑๗๖
สี่หราชเทโ	พระยา ๒๕
สุโขทัย	ราชวงศ์ ๒๐
สุนทรสงคราม	พระ ๓๔
สุพรรณ	ราชวงศ์ ๑๘, ๑๙
สุพรรณเขตร์ชโยคม	หลวง ๑๐๘
สุภัก	ข้อม ๑๒๒
สุรินทร์	วัด ๑๖๓
สุริยามรินทร์	พระที่นั่ง ๕๕, ๑๓๑, ๑๔๓, ๑๔๔

สุริยาศน์อมรินทร์

พระเจ้าอยู่หัว พระที่นั่ง ๒๔, ๒๕,
๒๖, ๓๕, พระที่นั่ง ๕๔, ๖๖,
๖๗, ๗๒, ๑๐๗

สุริยเกษตรราชินิ

สมเด็จพระ ๒๓

สุริโยทัย

สมเด็จพระ ๓๗

สุวรรณ

วัด ๓๘, ๑๑๘, ๑๖๓

สุวรรณคาราราม

วัด ๗๗, ๑๒๘

สุวรรณมหาปราสาท

พระที่นั่ง ๖๑

สุวรรณเอกฉัตร

พระเจ้าทรงสาวก ๑๖๘

เสาศระเคราะห์

ประตู ๑๔๘

เสนต์โยเสฟ

วัด ๑๖๘

เสนา

ขุน ๗๘

เสนาราชนคร

เมือง ๑๓

เสนาสนาม

วัด ๑๒๘

เสาชิงช้า

ตลาด ๑๘๔

เสาชิงชัย

ประตู ๖๘, ๑๓๖

เสาชิงทอง

วัด ๑๖๒

เสาวคนธกุฏี

พระที่นั่ง ๖๑

เสอ

พระพุทธรูป ๒๓, ๒๕, ๓๗

เสอ

๑๘๒

เสอ

๑๘๓

๒๒๘

แสงใน

แสงคราม

ไผ่

โรง ๑๔๔

ประตู ๗๐, ๑๔๘

เจ้า ๙๘

ห

หงส์พินาน

หงส์วาทิ

หญา

หนองโสน

หนองหวาย

หนังสือ

หน้า

หน้าคุก

หน้ายางตรา

หน้าพระเมรุ

หน้าหีบศพ

หลวง

หล่อ

หลั

หลัที่ ๑๔

พระราชัญญกร ภายหลัง ๑๕๖

กรุง ๑๔, ทัพ ๓๓

ทะเล ๙๔

ทำบถ ๑๓, ๓๒, ๔๗

คำหนัก สระ ๖๒, ๑๔๕

หือ ๑๔๕

วัง ๗๓

ทลาค ๑๘๓

ถนน ๔๒

วัด ๑๖๙

สะพาน ๔๖

ชนอน ๔๒, บาง ๑๖๑, ๑๖๒,

ศาล ๑๓๗

บ้าน ๑๗๐

วัง ๗๑, ๗๙, ๘๑

พระเจ้า ๑๗๑

หม้อ	บ้าน ๑๖๕, ๑๖๘
หมูทะลวง	ประตู ๑๒๒
หอย	ท่า ๑๖๓
หอรัตนชัย	คลอง ๑๒๘, ๑๗๖, ประตู ๔๒, ๑๒๐
หอราชฤทธิ	บ่อ ๓๗, ๑๒๐
หกก่ำสังคัมภีร	บ่อ ๔๐
หันตรา	ท้องนา ๓๘, บ้าน ๒๗, ๔๗, แม่น้ำ ๓๒
ห้วยกะกา	สะพาน ๑๗๖
ห้วยฉาง	ตลาด ๑๘๖
ห้วยรอ	ตลาด ๔๔, ๑๒๘, ๑๖๒, ๑๖๕, ๑๖๘, กำปอง ๓๒
ห้วยธารภา	๑๑๘
ห้วยสะพาน	คลอง ๔๖, ๑๐๑
หาวิก	ขุนหลวง ๒๔, ๒๕, ๓๕, ๘๒
ห้าห้อย	ศาลา ๑๘๕
หุซ้าง	ประตู ๖๐, ๖๔, ๑๓๖
เหล็ก	ป่า ๑๘๓, ๑๘๖
ใหญ่	แก้ว ๑๖๑
ใหม่	วัด ๑๑๐

๒๓๐

ใหม่ไชยวิชิต

ใหม่

โบสถ์วัด ๑๔๔

ป่า ๑๘๓

ฮ

ฮอลันดา

๑๒๗

อ

อกไก่

ป้อม ๑๒๑

อรุณ

สวน ป้อม ๖๖, สวน ๑๘๐

อนุรักษบุเขศวร์

หลวง (พร) ๓๐, พระ ๑๑๘๗

หลวง ๑๕๐

อนุรักษมนตรี

กรมขุน ๒๔

อชฺชยา

กรุง ๑๔, สถานี ๑๖๘

อชฺชยาพิพิธภัณฑสถาน

๑๕๘

อรัญญิก

บ้าน ๘๖

อริยมุนี

พระ ๖๘

อลองพรวณีย์

พระเจ้า ๑๖, ๓๕, ๗๒

อา

อ่างทอง

เมือง ๓๐

อาภิตยวงศ์

สมเด็จพระ ๒๑

อ้ายพระยา

เจ้า ๔๒

อ้าแม

วัด ๑๗๗

อิ

อินทบุรี	เมือง ๓๐
อินทรวงศ์	บ่อ ๕๕
อินทราชา	สมเด็จพระ ๑๙
อินทราชาที่ ๒	สมเด็จพระ ๑๙

อุ

อุคมคงคา	ประตู ๑๓๕
อุทัย	ขุน ๙๙
อุทัยน้อย	ข้าเฝ้า ๑๐๐
อุทัยใหญ่	ข้าเฝ้า ๑๐๐
อุบล	พระ ๖๙

อ

อุทอง	สมเด็จพระเจ้า ๑๓, ๑๔, ๑๕, ๑๕๕
-------	----------------------------------

เอ

เอกทัศน์	เจ้าฟ้า ๒๔, สมเด็จพระ ๑๔๔
เอกาทศรฐมหาราช	สมเด็จพระ ๒๑
เอียน	บาง ๔๓, ๙๙

โอ

โองการ พระราชลัญจกร ถาย ๑๕๖

ไ

ไอยราพต พระราชลัญจกร ถาย ๑๕๗

ไอศวรรย์มหาปราสาท พระที่นั่ง ๑๓๐

นายพันตรี ลักขณะสุต นัพิมพ์
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนา
ถนนราชบุรี พระนคร

พ.ศ. ๒๔๖๖